

Міністерство освіти і науки України
Південноукраїнський державний педагогічний університет
ім. К.Д.Ушинського
Кафедра політичних наук

На правах рукопису

Коваadlo Ніна Петрівна

УДК: 321.7: 364.462 (477) 043.5

Політичний традиціоналізм та інновації в процесі демократизації
України

23.00.02 – політичні інститути і процеси

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата політичних
наук

Науковий керівник –
Наумкина С.М.
докт. політ. наук, професор

Одеса – 2011

Зміст

Вступ.....	C.3
Розділ I. Теоретико-методологічні основи наукового аналізу процесів суспільно – політичного розвитку	
1.1 Європейське суспільствознавство про парадигми політичної еволюції людства: історія та сучасний стан.....	C.10
1.2 Методологічні засади дослідження культурних детермінант процесу демократизації.....	C.48
Висновки до першого розділу.....	C.71
Розділ II. Сучасні політичні процеси: діалектика традицій та інновацій	
2.1 Парадигмальні моделі політичної еволюції: «Традиція» та «Сучасність».....	C.73
2.2 Реверсні тенденції третьої хвилі демократизації у функціонуванні європейських політій.....	C.101
Висновки до другого розділу.....	C.132
Розділ III. Демократизація України: суперечності процедурного сценарію	
3.1 Україна: інноваційність та традиціоналізм у політичному розвитку.....	C.134
3.2 Вітчизняний суспільно-політичний дискурс: дихотомія ретроспективних та перспективних складових.....	C.164
Висновки до третього розділу.....	C.190
Висновки.....	C.191
Список використаних джерел.....	C.199
Додатки.....	C.218

Вступ

Актуальність теми дисертації обумовлена суперечливим характером процесу демократизації сучасної України. На противагу досить оптимістичним очікуванням інтелектуалів к. 1980-х – п. 1990-х рр., криза комуністичної системи не призвела до радикальної модернізації українського соціуму та не завершилася встановленням у вітчизняній політії консолідованого демократичного режиму. Замість цього, український суспільно-політичний організм являє собою класичну «кентаврину» структуру – гібридне утворення, що сполучає у своєму бутті елементи інноваційності на рівні формальних політичних інститутів і процедур та традиціоналізму на рівні ментальних структур і відповідних їм поведінкових інваріантів. Поряд з цим, постаючи як конкурентні складові цивілізаційної матриці сучасної України, традиціоналізм та інновації потенційно здатні виступити в ролі важливих ресурсів субкультурної інтеграції та вагомих рушіїв суспільно-політичної модернізації країни. Необхідність винайдення алгоритму поєднання контраверсійних складових українського цивілізаційного коду в єдину світоглядну та мотиваційну систему його представників і виправдовує доцільність наукових досліджень культурних детермінант процесу демократизації України.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження розроблене згідно з загальною науково-дослідною програмою кафедри політичних наук Південноукраїнського державного педагогічного університету ім. К. Д. Ушинського «Трансформаційний процес в Україні: основні проблеми та умови їх вирішення» (№ держреєстрації 0109U000215), одним із виконавців якої є дисертант.

Мета дисертаційного дослідження – обґрунтування евристичної доцільності сприйняття процесу української демократизації як такого, що діалектично поєднує в собі ретроспективні, проспективні та перспективні політичні і ментальні феномени.

Обрана тема обумовила вирішення наступних **дослідницьких завдань:**

– дослідити ступінь розробки центральної проблеми даної дисертації у західній та вітчизняній наукових традиціях;

– визначити теоретико-методологічні принципи наукового аналізу культурних детермінант процесу демократизації, виявити зміст ключових наукових понять, використаних у дисертаційному проекті («традиція», «традиціоналізм», «інновація», «демократизація», «модернізація» тощо);

– проаналізувати зміст основних парадигмальних матриць облаштування соціального буття – Традиції та Сучасності, та виробити на цій основі відправну базову концепцію дисертаційного дослідження в цілому;

– виявити специфіку реверсних тенденцій «третьої хвилі» демократизації у функціонуванні модерних європейських політій;

– з'ясувати особливості конкурентної взаємодії інноваційності та традиціоналізму у політичному розвитку сучасної України;

– проаналізувати зміст вітчизняного суспільно-політичного дискурсу крізь призму дихотомії його ретроспективних та перспективних складових.

Об'єктом дослідження слід вважати процес демократизації сучасної України, що розгортається в загальному контексті «третьої хвилі» поширення інститутів та процедур народоправства й поєднує в собі як універсальні тренди, так і суто національні особливості.

Предметом дослідження є специфіка взаємодії елементів традиціоналізму та інноваційності в становленні демократії в Україні в хронологічному періоді з кінця 1980-х рр. – до початку 2010 р.

Методи дослідження цілком підпорядковані необхідності вирішення центральної проблеми даної дисертації та визначаються метою і завданнями наукового дослідження.

Автор дисертації вважає, що в основу методології дослідження демократичного транзиту повинна бути закладена логіка сприйняття демократизації в ролі найрадикальнішої інновації, інкорпорація якої до структури конкретного соціуму викликає активізацію внутрішніх захисних механізмів та обумовлює функціонування системи за схемою часткового

відторгнення і вибіркової адаптації нових елементів. Слідування зазначеній парадигмі, виправдовує включення до аналітичного інструментарію даного дисертаційного дослідження культурно-цивілізаційного і компаративного підходів, теорії соціалізації (поколінний підхід) та комплексу емпіричних наукових методів: дискурс – и контент-аналізу, даних соціологічних опитувань, загальнонаукових методів пізнання тощо.

Використаний у дисертації культурно-цивілізаційний підхід, орієнтує дослідника на визнання багатоманітності трансформаційних процесів в країнах європейського та євразійського ареалів, призводить до відмови від моновекторної детерміністської моделі їхньої інтерпретації, стимулює до врахування нелінійності реалізації тренду демократизації на пострадянському просторі.

Використання компаративного методу, дані якого характеризуються високим ступенем верифікації, обмежується у пропонованому дисертаційному проекті здійсненням порівняльного аналізу процесів політичного розвитку в країнах Західної і Східної Європи (Російська Федерація та Україна). З наукової точки зору це виправдано тим, що країни ЄС демонструють модель «консолідованої» демократії, Російська Федерація й Україна – модель її становлення. Перший регіон у сучасному політологічному дискурсі постає як еталонний, другий – як девіантний. В їхньому порівнянні та протиставленні прояви політичного традиціоналізму, як складові більш масштабного процесу – реверсу «третьої хвилі демократизації», постають найбільш рельєфно та виразно.

Застосування в аналітичному інструментарії дисертації теорії соціалізації з її акцентуацією на процесах формування світоглядних детермінант найвпливовіших акторів суспільно-політичних процесів, дає змогу сфокусувати аналіз на індивідуальних та колективних практиках учасників демократичного транзиту, що визначаються їхніми інтересами та обмежуються їхніми габітусами, соціальними навичками, ментальними структурами тощо.

Враховуючи те, що у транзитивному суспільстві окремі покоління здебільшого виступають у вигляді носіїв специфічних мов (унікальних комплексів цінностей та світоглядних детермінант), весь процес демократизації можна представити як конкурентну взаємодію традиціоналістського та модерністського політичних дискурсів, кожен з яких має свою програму облаштування соціального буття. Це, в свою чергу, уможливорює використання у пізнавальному арсеналі дисертації дослідницьких процедур контент-аналізу – одного з методів позитивної емпіричної науки, що відрізняється високим ступенем математичної верифікації. Використання цього методу є особливо важливим для даного проекту, адже лише він дає можливість виявити специфіку світоглядного коду елітарних акторів процесу демократизації України з урахуванням наявності в їхній свідомості протистояння ціннісних детермінант традиціоналізму та модернізму.

Вагоме місце у методології дослідження посідають й загальнонаукові методи: моделювання, аналізу та синтезу, абстрагування та сходження від абстрактного до конкретного тощо.

Таким чином, провідними принципами дослідницьких процедур виступають: плюралізм використання методів, комплексність аналізу, верифікованість, критична наукова рефлексія тощо.

Наукова новизна одержаних результатів зумовлена сутністю центральної проблеми дисертаційного дослідження, адже питання співвідношення політичних інновацій та традиціоналізму в процесі демократизації України і досі не набули належного рівня наукової рефлексії. В межах дослідження отримано результати, що мають наукове значення:

Уперше:

реалізована спроба концептуалізації феномену політичного традиціоналізму як реактивної моделі суспільного розвитку, породжену недоліками процесів наздоганяючої модернізації та демократизації, що здійснюється за процедурним сценарієм;

запропонована аналітична пояснювальна схема політичної еволюції людства, яка репрезентує останню як процес, що розгортається між двома парадигмальними матрицями – Традицією та Сучасністю – та має нелінійну, багатовекторну логіку реалізації;

досліджено специфіку розгортання реверсивних трендів демократизації в сучасних політиях європейського регіону. Виявлено основні чинники та напрямки рецепції феномену політичного традиціоналізму в країнах Центрально – Східної Європи;

здійснено комплексне дослідження суспільно-політичного дискурсу сучасної України завдяки застосуванню методик та технік контент-аналізу. Виявлена специфіка ціннісного коду основних акторів процесу демократизації України – еліти та мас;

обґрунтовано тезу про реалізацією українською елітою обмеженої програми осучаснення країни (модернізація без демократизації). По відношенню до рівня свідомості непривілейованих акторів процесу демократизації, зафіксована широка розповсюдженість цінностей етатизму, патерналізму та клієнтелізму серед представників окремих вікових та субрегіональних груп, що уповільнює розвиток структур громадянського суспільства в Україні;

апробовано дослідження специфіки політичного лідерства в Україні з використанням методик та технік структурної та прикладної лінгвістики.

уточнено:

сутність феномену «архаїзації» суспільно-політичних процесів та структур в країнах наздоганяючої модернізації;

зміст концептів: «інверсія політичного розвитку», «влада – власність», «онтократія», «локалізм», «кентаврні соціальні структури», як складових більш широкого за змістом поняття – «політичний традиціоналізм»;

дістало подальший розвиток:

конкретизація змісту наукової теорії демократизації. Автором дисертації зроблена спроба обґрунтувати сутність процесів поширення інститутів та

структур народоправства як неодмінної складової тренду осучаснення (модернізації) конкретної суспільно-політичної системи.

застосування методики точних дисциплін для вивчення фундаментальних змін в суспільних інститутах та ментальних структурах основних акторів процесів суспільно-політичної модернізації;

обґрунтування тези про необхідність засвоєння свідомістю провідних суб'єктів політичної інтеракції в Україні ціннісного коду демократизму як запоруки ефективного завершення модернізації країни в цілому.

Практичне значення одержаних результатів простежується по чотирьом основним напрямкам:

1. Науково-дослідницький: запропонована в дисертаційній роботі методологія може постати основою для подальшого дослідження проблем демократизації сучасної України;

2. Навчальний: концептуальні положення, висновки та рекомендації дисертаційного дослідження можуть бути використані під час розробки навчально-методичних матеріалів, необхідних для написання підручників та викладання спеціалізованих курсів із проблем соціально-політичної модернізації та демократичного транзиту у ВНЗ України;

3. Аналітичний: результати дисертаційного дослідження можуть бути використані у роботі спеціалізованих дослідницьких центрів, орієнтованих на вивчення проблем розвитку громадянського суспільства та вдосконалення діяльності управлінських структур української держави.

4. Прикладний: практичні рекомендації, що містяться у дисертаційному дослідженні, можуть постати основою для розробки та прийняття державної концепції політичної соціалізації молоді, відповідних законодавчих актів у напрямку вдосконалення інституційного дизайну вітчизняної політиії, нормалізації процесів міжрегіональної комунікації тощо.

Апробація роботи. Основні положення дисертації обговорювалися на міжнародних та всеукраїнських науково-практичних конференціях, зокрема: «Розвиток інноваційної культури суспільства» (м. Сімферополь, червень

2009 р.), «Соціально-політична інтеграція: локальний, регіональний і глобальний виміри» (м. Одеса, березень 2010 р.), «Ціннісний вимір політичної діяльності: теорія і практика розвитку сучасного українського суспільства» (м. Херсон, травень 2010 р.) Дисертація обговорювалася на методологічних семінарах кафедри політичних наук Південноукраїнського національного педагогічного університету ім. К.Д. Ушинського (2007-2010 рр.).

Публікації. Концептуальна основа дисертації та її результати висвітлені в 3 наукових публікаціях, які надруковані у виданнях, що визнані ВАК України фаховими з політології.

Структура дисертації обумовлена специфікою проблем, що стали об'єктом і предметом дисертаційного дослідження та відповідає його меті і завданням. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, кожен з яких містить по два підрозділи, висновків, списку використаних джерел та додатків. Загальний обсяг дисертації сторінок. Список використаних джерел містить 196 найменувань (19 сторінок).

Розділ I

Теоретико-методологічні основи наукового аналізу процесів суспільно – політичного розвитку

1.1 Європейське суспільствознавство про парадигми політичної еволюції людства: історія та сучасний стан.

Вся історія існування людської цивілізації супроводжується напруженою конкуренцією ретроспективної та прогресистської парадигм організації суспільно-політичного життя. Кожна з них ґрунтується на принципово відмінних цінностях, передбачає різні моделі взаємодії суспільства і держави, стверджує специфічні джерела легітимації влади тощо. Перша парадигма відстоює погляд на традиції як на своєрідні ресурси підтримки органічної цілісності соціуму та забезпечення стабільності його розвитку, інтерпретує історичні та політичні процеси як унікальні явища, що розгортаються під впливом не менш унікальних культурних систем. Тут домінує ретроспективна легітимація влади, а індивід постає як невід’ємна складова колективу. Друга парадигма ідеалізує майбутнє, намагається вилучити індивіда з кола примордиальних зв’язків, віднайти універсальний шлях розвитку людства тощо. Аж до початку модерної доби, ці конкуруючі світоглядні системи втілювалися у догматах канонічних церков та вченнях численних єретичних рухів, забезпечуючи ціннісне підґрунтя різноманітних політичних практик.

Починаючи від XVIII ст., завдяки перемозі ідеології Просвітництва, європейська частина людської цивілізації зробила вибір на користь прогресистської парадигми суспільно-політичного розвитку, залишивши її консервативному візаві статус другорядного антропологічного проекту. Сакральність традицій та авторитету, що донедавна були здатні інтегрувати та мобілізувати суспільство, перестали бути цінністю для політичного та культурного істеблїшменту. Мотивами для легітимації відтепер поставали

реалізація природних прав та свобод, поліпшення норівів та умов життя тощо [56, с. 64].

Як наслідок, у світогляді інтелектуалів домінуюче положення отримали постулати лібералізму та марксизму, що стверджували безальтернативність політичної еволюції людства – від традиційного суспільства до модерного. Країни та народи оцінювалися як такі, що знаходяться в різних ешелонах розвитку, прямуючи до єдиного ідеалу – універсальної західної демократії та ліберального капіталізму, в одному випадку, чи комунізму й не менш універсального пролетарського інваріанту народоправства, в другому [171, с. 15]. Після краху спроб практичної реалізації марксистського проекту, саме лібералізм з його чітко вираженою «європейськістю», акцентуацією на інноваційному характері розвитку, наголосі на індивіді, що є позбавленим різного роду «первісних забобонів», постав в очах еліт країн «другого» та «третього» ешелонів як своєрідна панацея від соціально-економічних негараздів і був некритично сприйманий ними в ролі універсального шляху до успіху. В європеїстських моделях Захід розглядався як осереддя науки, раціональності та логіки. Все, що не відповідало вестернізаторським уявленням про модернізацію, розцінювалося як тупиковий шлях. У країнах, що розвивалися, головними перешкодами на шляху модернізації проголошувалися «традиційність» та консервативні ціннісні уявлення. Змінити таке суспільство, поставити його на шлях модернізації, можна було лише за допомогою передового індустріального Заходу [16, с. 61]. Але прихованим недоліком всіх концепцій модернізації, що пропонували модель єдиного процесу трансформації суспільства, індустріалізму, урбанізму та секуляризації, було те, що за взірць вони брали події, які охоплювали тільки півстоліття (к. XVIII – п. XIX ст.) історії Західної Європи. Лише на такому матеріалі модель модернізації працювала ідеально, і лише за таких (майже лабораторних) умов суспільні зміни однозначно виглядали як перехід від консервативної, малорухомої соціальної організації до динамічної та інноваційної [57, с. 34]. Тому не дивно, що за межами наукового дискурсу

залишилося важливе питання про співвідношення перспектив соціально-економічної та соціокультурної трансформації зі збереженням культурно-історичної самобутності «незахідного» суспільства, його бажанням зберегти свою самостійність [49, с. 68].

Попри значну історію ліберальної аналітичної традиції, наукове оформлення вестернізаторські погляди отримали лише після завершення другої світової війни у межах теорії демократичного транзиту. Її предметом постали багатоманітні політичні процеси, що призводили до якісних змін політичного режиму, а об'єктами – політичні актори, інститути, правові механізми та норми, які регулювали відносини між ними. Особлива увага в процесі вивчення переходу приділялася різноманітним чинникам соціальної інженерії, таким, як конструювання політичних інститутів, рецепція принципів правових систем розвинутих демократичних держав, формування нового типу культури на базі іншого набору цінностей та пріоритетів тощо.

По суті, у західноєвропейському науковому дискурсі був оформлений зсув до універсалістських концепцій та теорій, що абсолютизували потенції інноваційного розвитку. Принципи вільного ринку, приватної власності та політичного плюралізму розглядалися основою для будь-якого «нормального» суспільства та єдиною «вірною» перспективою для багатьох нових незалежних держав. В свою чергу, «незахідні» соціально-економічні, політичні та культурні структури репрезентувалися як позбавлені потенцій для динамічного саморозвитку та такі, що вимушені адаптуватися до викликів сучасної епохи або вмерти [49, с. 68].

Яскравими прикладами універсалістського захоплення європейським досвідом модернізації, з точки зору автора дисертації, можна вважати концепцію «відкритого суспільства» К. Поппера та теорії його послідовників.

В концепції К. Поппера до «закритих соціумів» відносяться, в першу чергу, традиційні суспільства. В них домінують «традиційні дії» – повсякденні поведінкові акти, що здійснюються за звичкою (інерційний тип активності) [74, с. 180]. Піддаючи справедливій критиці антидемократизм

багатьох традиційних суспільств, автор вважав, що двома чи не найбільшими вадами таких суспільно-політичних систем є історіцизм (зверненість у минуле) та персоніфікація політики. Перша вада позбавляє людину можливості самостійно обирати та визначати своє майбутнє, робить з індивіда раба колективу. Наслідком такої стратегії постає пригнічення особистісної ініціативи та стагнація суспільства в цілому. Що ж до другої вади, то «метод особистого втручання в політику привносить до соціуму постійно зростаючий елемент непередбачуваності і, таким чином, розвиває відчуття ірраціональності та небезпечності соціального життя... підштовхуючи людей до прийняття теорії змови зі всіма її наслідками – полюванням за єретиками, національною, соціальною та класовою ворожнечею тощо» [128, с. 333]. Єдиним рецептом подолання цього стану, на думку К. Поппера, є передача функції здійснення управління анонімним політичним інститутам. Лише таким чином, начебто, вдасться подолати негативні ознаки «закритих» традиційних суспільств: «Проблема контролю за представниками та перевірки їхньої влади є головним чином інституційною проблемою – проблемою проектування інститутів для контролю за тим, аби погані правителі не завдавали надто великої шкоди» [128, с. 332]. Стає зрозумілим, що К. Поппер сприймав всіх супротивників «відкритого суспільства» як різноманітні варіації єдиної архаїчної матриці, радикально заперечуючи можливість їхньої ефективності у вирішенні економічних проблем та адаптації громадян до викликів сучасності [46, с. 435].

Майже п'ятдесят років по тому, як було написано основний твір К. Поппера, його послідовник у популяризації теорії «відкритого суспільства» Дж. Сорос продовжував ототожнювати західне, демократичне «відкрите суспільство» із раціональністю мислення, гуманізмом, динамічністю розвитку тощо. В його концепції, на протиположність «відкритому», «закрите суспільство» поставало як цілком інертне, статичне, антигуманістичне та позбавлене альтернатив як на індивідуальному, так і на колективному рівнях [146, с. 132]. З точки зору дослідника, ідеократичність

правлячих режимів у таких соціальних організаціях відкриває шлях для кризи раціонального сприйняття світу, внаслідок чого члени соціумів не можуть відрізнити ідеї від самої реальності. Проте, попри всі зазначені суттєві недоліки «закритих суспільств», Дж.Сорос із здивуванням констатував, що традиційне суспільство не лише не зникло, але й відвойовує свої позиції на глобальному рівні: «Ми спостерігаємо пробудження фундаменталістських тенденцій у всьому колишньому комуністичному блоці...Спосіб мислення, що нині асоціюється з концепцією закритого суспільства, певно, можна краще охарактеризувати як традиційний» [146, с. 164]. Таким чином, світова реальність примушувала внести серйозні корективи до концептуальних положень апології моделі західної ліберальної демократії. Розуміючи це, Дж. Сорос констатує, що жодне суспільство не є цілком відкритим для змін, адже воно повинно мати постійну структуру та інституції, які забезпечують його стабільність [146, с. 146]. Водночас, він визнає за традицією здатність адаптуватися до зовнішніх умов, що змінюються, і зберігати свій мобілізаційний та виховний потенціал. Більше того, у дослідженні цього прихильника теорії модернізації можна знайти й приховану критику західної цивілізації, яка є схильною «покидати осторонь філософські питання й домагатися «позитивних» результатів» лише за допомогою інструментальних засобів та інституційного будівництва [146, с. 112].

Це поступове звернення апологетів ліберального проекту розвитку людства до проблем традиціоналізму, яке ми спостерігаємо зокрема в концепції Дж. Сороса, не є випадковим. Адже з другої половини ХХ ст. почали зростати негативні гуманітарні, культурні та економічні наслідки глобальної детрадиціоналізації. Крім того, у таких мегарегіонах, як Африканський континент, Близький та Середній Схід, Азійсько-Тихоокеанський регіон, вестернізаторські моделі суспільного розвитку зазнали повного краху. За умов глобалізованої людської цивілізації, досить неочікуваним для лібералів стала рецепція консервативної традиції та

поширення феномену традиціоналізму як філософського концепту та різновиду політичної практики.

Але і сьогодні представники так званого «процедурного підходу» сучасної транзитології (Г. О'Доннел, Ф. Шміттер, Х. Лінц, А. Пшеворський), з осторогою оцінюють ступень впливу соціокультурних чинників на результати процесу демократизації, приділяючи більше уваги діяльності політичних акторів, від волі яких і залежить успіх демократичного транзиту [103, с. 12]. Проте, навіть вони змушені враховувати вплив традиціоналізму на визначення шляхів суспільно-політичної модернізації. Так, зокрема, Ф. Шміттер пов'язує процес демократизації з фундаментальною ресоціалізацією громадян транзитивного суспільства під час якої вони засвоюють нові форми та цінності, поступово «врастають» у нову систему політико-владних відносин [172, с. 18]. Розрізняючи традиціоналізм як концепт аналізу та традиціоналізм як реальний політичний феномен, дослідник підкреслює, що «вирішальне значення для долі демократії має не розчарування чи цинізм суспільної думки, а те, чи здатні політики та пересічні громадяни співпрацювати та конкурувати між собою вільним та передбачуваним чином на основі прийнятного для всіх комплексу правил» [63, с. 23].

Інший представник процедурного підходу, Г. О'Доннел під час викладення теорії делегативної демократії (демократії періоду переходу), вважав, що успіх транзиту в значній мірі залежить від історичних традицій суспільства, в культурному полі яких доведеться працювати уряду модернізаторів. Крім того, серед інститутів, що впливають на життєздатність демократичної політиї, цей фахівець з політичних процесів Південної Америки, називав і традиції, які, з його точки зору, постають як визначальні структури у виборі моделей взаємодії соціальних суб'єктів [12].

Г. О'Доннел фіксує посилення впливу псевдodemократів з авторитарним типом мислення. Для таких режимів, з точки зору дослідника, властивими є високий ступінь бюрократизації та наявність елементів старого

патримоніального стиля управління (клієнтелізм та персоніфікація) [47, с. 58].

Професори Йельського та Оксфордського університетів Х. Лінц і А. Степан у своєму дослідженні третьої хвилі демократизації, звертають увагу на те, що в багатьох країнах «наздогоняючої модернізації» поширення інститутів народоправства та норм політичного активізму дивним чином поєднується з посиленням традиціоналістських складових політичного процесу. «В сучасному світі кожне суспільство...створює власну інтелектуальну еліту, яка, виходячи з емоційних та егоїстичних міркувань, буде відстоювати примордіальні цінності та специфіку» [91, с. 11]. Саме тому будь які модернізаційні проекти, що спрямовані на уніфікацію чи радикальне спрощення політичного або культурного ландшафту транзитивних суспільств, є для цих авторів неприйнятними.

В цілому, проявом намагання прихильників модерністської парадигми політичного розвитку зберегти евристичну цінність своїх аналітичних побудов, можна вважати появу напрямку «консервативних лібералів», що звертаються у своїх дослідженнях до феномену традиціоналізму та визнають правомірність застосування концепту «самобутність суспільства», стверджуючи важливість комплексного вивчення цієї проблеми [102, с. 12].

Об'єктивні ознаки посилення реверсивних тенденцій в сучасній хвилі демократизації та зростання традиціоналізму змушують автора дисертації звернутися до проблеми наукової рефлексії відповідних феноменів консервативним напрямком європейської політичної думки.

Вперше до проблем так званого «традиційного суспільства» європейське суспільствознавство звертається за часів Просвітництва. Це було обумовлено, з одного боку, збільшенням щільності контактів з «варварським світом» завдяки поступовому зростанню колоніальних імперій, а з другого, кризою феодалізму та пошуком європейською культурою нових духовних констант власного розвитку. «Як свідчить історія культури, інтерес до певних явищ здебільшого пояснюється їхнім згасанням, перетворенням на раритет. Як

наслідок, виникає необхідна для усвідомлення ретроспектива, а також природне намагання зафіксувати минуле» [180, с. 67]. Як це зазначалося вже вище, переважна більшість європейських мислителів тієї доби негативно ставилася до реліктів минулого. Але були й ті, хто вбачав у вірності традиціям гарантію компенсації недоліків процесу модернізації яка, в свою чергу, сприймалася як незворотній, проте здатний до корегування процес.

Серйозна теоретична розробка альтернатив радикальної суспільно-політичної модернізації була розпочата окремими представниками європейського консерватизму кінця XVIII – початку XIX століть. На противагу ліберальному універсалізму, представники європейської консервативної традиції (Е. Берк, Ж. де Местр, Л. де Бональд, Ф. де Шатобріан) намагалися обґрунтувати сприйняття світу як «природної багатоманітності», яка здатна вмістити в себе різнотипні культури без їхньої радикальної редукації до певного «загальнолюдського» стандарту і, відтак, без радикальної ломки їхнього цивілізаційного коду [100, с. 5]. За спостереженням німецького соціолога К. Мангейма, попри намагання консерваторів уникати розробки будь-яких ідеальних типів та моделей суспільного розвитку, вони все ж таки вдалися до конструювання бажаної схеми політичної еволюції, яку до того ж, не можна назвати відверто анти модерністською [189, р. 72].

З точки зору автора дисертації, на особливу увагу заслуговує концепція Е. Берка, що містила в собі програму адаптації іноземного модернізаційного досвіду до національних умов Британії (1729-1797 рр.). Протиставлення традиції та революції – головна антитеза трактату Е. Берка – може бути сприйняте як намагання поєднати необхідність реформування політичної інфраструктури суспільства із забезпеченням тяглості його культурних традицій [13, с. 104]. Протиставляючи раціоналізму Просвітництва історизм, а універсальності лібералізму – локалізм, дослідник вперше виходить за межі культурницького сприйняття традиції. Для нього вона постає як найважливіше джерело легітимації політичного режиму та основа майбутніх

інновацій [166, с. 83]. Традиція не є домінантною константою, адже життєдіяльність системи потребує поміркованої динаміки. Остання може бути забезпечена або реформами, або змінами. З точки зору Е. Берка вони не тотожні. Якщо перші не підривають сутності об'єктів, постаючи як вимушений засіб, то другі змінюють цю сутність та можуть викликати загрозові наслідки аж до руйнації соціуму. Відтак, квінтесенцією будь-якої реформи повинна бути «вірність старовині», а базовим орієнтиром новації – «збереження та вдосконалення» [31, с. 112].

Цікавою, з огляду на центральну проблему дисертаційного дослідження, є антропологічна концепція Е. Берка. Розглядаючи індивіда як витвір культури та невід'ємну складову колективу, дослідник, поряд з цим, не заперечує свободи кожної окремої людини. Негативно ставлячись до людської рівності, Е. Берк вважає, що вона суперечить конкуренції, а відтак – позбавляє особу природних стимулів активності.

Таким чином, у концепції філософа суспільство постає як діалектичний комплекс традицій та інновацій, поміркованих реформ та стабільності системи в цілому. Навіть стислий аналіз програми Е. Берка дає підстави твердити, що перед нами – неліберальна програма розвитку модерної цивілізації.

Наступним важливим кроком у напрямку концептуалізації проблем співвідношення традиціоналізму та інноваційності, можна вважати дослідження представників так званої «консервативної революції» другої половини ХІХ – початку ХХ ст.* Безпосередньою передумовою цього суперечливого філософського та політичного руху був вихід на історичну арену Романтизму з притаманним йому негативним ставленням до універсалізму Просвітництва та особливим акцентом на концептах «національного духу» та «національного інтересу» [31, с. 118]. Як наслідок,

---

* Автор дисертації використовує це поняття у широкому значенні, по відношенню до комплексу концепцій європейської політичної філософії к. ХІХ – п. ХХ ст., які містять відверту апологію традиціоналізму.

вже у перші десятиліття XIX ст. почала формуватися контрмодель сучасного світу. Динамічній, відкритій для всіх новацій реальності, стохастичній парадигмі історичного процесу протиставлялася логіка безконфліктної течії політичного часу, лінійна схема розгортання історичних подій. На противагу автономній особистості, новочасні традиціоналісти запропонували концепт соціально однорідної групи, зосередженої на своїх інтересах, серед яких переважають цінності взаємодопомоги, солідарності та колективного виживання [160, с. 143].

Своєрідним передвісником «консервативної революції» був німецький соціолог М. Вебер (1864-1920 рр.). У своїй відомій доповіді «Політика як покликання та професія» автор подає власне розуміння сутності традицій, інновацій та типів політичного панування, що ґрунтуються на них. Варто зазначити, що концепція М. Вебера багато в чому є суперечливою. Так, у першій інтерпретації автора, традиція постає як певна цінність або система цінностей. Відповідно, і традиційна дія виступає в даному сенсі як різновид ціннісно-раціональної дії (остання – яскрава ознака модерності – *Н. П. Ковadlo*) [36, с. 122]. Але згодом, розглядаючи політичну еволюцію людства як процес подальшої раціоналізації та стверджуючи в ролі антипода модерного суспільства суспільство традиційне, М. Вебер зазначає, що поведінковими інваріантами останнього є реактивний та інерційний типи людської активності. Саме вони формують психологічне підґрунтя для традиційного панування, культурним оформленням якого є традиціоналізм як певний тип виховання та поведінки, що прищеплює індивідові цінності інертності, патримоніалізму та колективізму. В інтерпретації німецького вченого, легітимність традиційного панування має яскраво виражений ретроспективний характер, а її головним джерелом постає звичка [36, с. 124]. Чи не єдиною позитивною якістю такого типу панування є його стабільність, що межує зі стагнацією. Традиційні політичні режими є малоефективними не лише завдяки консервативним ціннісним настановам еліти та підданих, але й внаслідок того, що їхній адміністративний апарат рекрутується зі

специфічних джерел: родичів, клієнтів, фаворитів і лише в поодиноких випадках із вільних службовців. Зрозуміло, що сам М. Вебер віддає перевагу інноваційному типу розвитку, властивому модерним суспільствам. З його точки зору, в інноваціях роль мімікрії менш значна, ніж в традиціях. Основним двигуном новацій, в інтерпретації автора, постають харизматичні лідери, які впливають на народні маси завдяки особливим здібностям та «анормальним» станам через натхнення, емпатію чи ідентифікацію [36, с. 127]. Важливо зазначити той факт, що якщо сам М. Вебер вважав традиціоналізм відживаючим суспільно-політичним та культурним феноменом, то його послідовники та класики «консервативної революції» навпаки, наголошували на особливих потенціях цього явища у модерному світі.

Традиційно вважається, що осередком «консервативної революції» були німецька політична філософія, уособлена такими її представниками, як Карл Шмітт (1888-1985 рр.) і Мюллер ван ден Брук (1876-1924 рр.), та франко-італійські «традиціоналісти» – Рене Генон (1887-1951 рр.) та Юліус Евола (1898-1974 рр.). Проте, вплив консервативних ідейних настанов можна знайти й в елітистській концепції Г. Москі (1858-1941 рр.) з її антропологічним песимізмом, недовірою до реформ і реформаторів, схилянням перед міццю традицій та вічністю звичаїв [31, с. 115].

Німецькі представники «консервативної революції» виступали як послідовні противники ліберальних цінностей. Основними теоретичними постулатами їхніх досліджень були етатизм, елітизм, негативне ставлення до парламентаризму та політичного плюралізму як явищ, які суперечать своєю природою національному характерові німців [105]. Зокрема, М. ван ден Брук сприймав консерватизм як універсальну силу, яка долає межі ідеологічного партикуляризму та виступає в ролі інтегратора нації. При цьому, консерватизм у концепції автора не поставав як апологія суспільно-політичної статичності. Навпаки, М. ван ден Брук переконував, що однією з найважливіших функцій консерватизму є селекція цінностей. Зберігаються та

охороняються лише ті з них, які підтримують здатність нації до росту. Більше того, культурний код нації повинен оновлюватися завдяки включенню тих цінностей, які збільшують її життєві сили [18, с. 4].

Варто зазначити, що акцентуація на проблемах національного буття не зробила німецьку консервативну революцію відверто антидемократичним рухом. Так, К. Шмітт захищав доктрину «органічної демократії», в якій ця категорія тлумачилася у холістському сенсі, властивому будь-якому традиційному суспільству [46, с. 352].

Ідеалістичний традиціоналізм як засіб подолання соціально-політичних негараздів, пов'язаних із модернізацією, активно пропагував і рупор німецької консервативної революції – часопис «Тат» («Die Tat»). На сторінках цього видання численні автори розмірковували про дух народу та переконували читачів у релігійній єдності всіх німців, особливо наголошуючи на їхній національній ідентичності [18, с. 5]. Слід визнати, що таке ідеологічне забарвлення діяльності представників німецької «консервативної революції» не лише заважало справді науковому дослідженню соціального феномену традиціоналізму, але й сприяло зсуву масових симпатій німців до праворадикальних політичних сил.

Не менш ідеалістичний характер мала й політична філософія франко-італійських традиціоналістів. Проголосивши деградацію онтологічної природи Політичного своєрідним трендом розвитку людства, Р. Генон та Ю. Евола сприймали сучасність як «темні століття» та закликали до реконструкції «первинної філософії» – осереддя всіх світових релігій. Зокрема, Р. Генон наголошував на необхідності збереження західної духовної та інтелектуальної еліти для винаходу рецептів колективного виживання за допомогою старовинних традицій [193, р. 17]. Інституційне забезпечення такого колективного виживання покладалося, згідно з Ю. Еволою, на «державу традиційну й органічну, але не тоталітарну. Вона повинна бути диференційованою та передбачати існування зон особистісної свободи» [Цит. за: 160, с. 4].

Традиціоналісти негативно ставилися до будь яких інновацій. Найважливішими об'єктами дослідження для них були зміни культур, конфесій, династій, культур, догматів. З їхньої точки зору, це й є сутність політичної історії. Матеріальний аспект політичної еволюції людства був для них вторинним і евристично безплідним [46, с. 67].

Аналітична діяльність представників «консервативної революції» початку ХХ ст. чимало посприяла розвитку політичної теорії в цілому, та дослідженням в галузі політичної культури зокрема. Проте вона так і не призвела до створення цілісної концепції традиційного суспільства, не запропонувала логічно обґрунтованої моделі співвідношення традицій та інновацій у політичному розвитку людства. Компенсувати ці недоліки намагаються сучасні представники неоконсерватизму: І. Крістол та Н. Глейзер у США, Х. Шельські у ФРН, Р. Скрейтон у Великобританії [31, с. 117]. Попри окремі контекстуальні розбіжності їхніх концепцій, всі ці автори погоджуються з тезою про те, що універсалізм – це ігнорування культури, а лібералізм з його акцентом на індивіда – це заперечення гуманізму. На противагу цьому, неоконсерватори покладають особливі надії на традиціоналізм, який сприймає людину як особистість і відкриває, таким чином, простір для її самореалізації [160, с. 145]. При цьому, консерватизм – не менш антропологічна доктрина, ніж лібералізм. Адже в консервативній доктрині суспільство уподібнюється до людини. Вважаючи особистістю суспільство, націю, державу, консерватори не ототожнюють людську особистість із суспільством, нацією, державою тощо [168, с. 172].

Варто звернути увагу і на цілий комплекс неконсервативних теорій, що були розроблені західною політичною наукою з метою з'ясування ступеню впливу культурних особливостей сучасних соціумів на процеси їхньої модернізації.

Так, наприклад, популярний в 1940-х – 1960-х роках науковий напрямок «регіональних досліджень», передбачав міждисциплінарне напрацювання концепцій політичного розвитку «незахідних» країн та «традиційних»

суспільств, які залишалися незрозумілими для західного спостерігача з його класичним набором рецептів теорії модернізації [110, с. 70-71].

Внаслідок розчарування в ортодоксальному універсалізмі, що абсолютизував роль інноваційного розвитку та заперечував традиції як чинники політичних процесів, у західному суспільствознавстві виникають комунітаризм (А. Етціоні) та соціологія культурних досліджень (С. Холл). Комунітаризм походить своїми коренями із консервативної соціологічної традиції, яка бачить витoki суспільного консенсусу в фундаментальних цінностях традиційного колективізму [97, с. 32]. Постаючи не лише як науковий напрямок, але й ідеологічний рух, він вважає за необхідне переглянути такі положення лібералізму, що не відповідають потребам сьогодення. Йдеться передусім про самодостатність ринку та необмежену індивідуальну свободу. Їм протиставляються принципи демократії участі, сполучення культурних традицій та новітніх політичних інститутів, врівноваження індивідуальних прав та соціальної відповідальності громадян. Комунітаристи знов звертаються до сприйняття світового політичного процесу як стохастичного, який передбачає різні критерії традиційності та інноваційності, заперечує поняття «відсталості» і пропонує замість нього концепт «своєрідності» по відношенню до вивчення суспільств, які демонструють різні моделі та етапи цивілізаційного розвитку [21, с. 108].

В свою чергу, соціологія культурних досліджень оперує такими концептами, як «полікультурність», «мультикультуралізм», «транскультура», «діалог транскультурних суб'єктів» тощо. Представники цього напрямку звертають увагу не лише на багатоманітність існуючих культур, але й на важливість повторення, обміну, квотування, тиражування культурних відмінностей. З їхньої точки зору, сутність модерної цивілізації полягає не в абсолютизації інноваційного розвитку за єдиним стандартом, а в регулярному обміні культурними відмінностями між всіма суб'єктами міжнародного співтовариства [100, с. 4].

Слід зазначити, що і в межах згаданої вище транзитології вже у 70-ті роки робилися поодинокі спроби протиставити універсалізму теорії модернізації локальний підхід, який виходив з ідеї багатовекторності політичної еволюції конкретного суспільства, її обумовленості культурно-історичною траєкторією. Такі інтенції були підкріплені постмодерністською свідомістю, носії якої звертали увагу на локальність наративів та фрагментованість світу [170, с. 109].

Значний внесок у дискредитацію європоцентристської моделі модернізації зробили й ліворадикальні західні економісти. Спростовуючи протиставлення традиційного суспільства сучасному, вони головну провину за «недостатній розвиток» третього світу покладали на «центр» (розвинуті капіталістичні країни Заходу), який експлуатує «периферію» (незахідні країни). Крім того, на прикладі конфуціанського Китаю було доведено, що традиція не лише не заважає модернізації суспільно – політичної системи, але й вдало сполучається з нею, постаючи певним каталізатором позитивних зрушень в економічній та ментальній сферах «незахідного» суспільства [16, с. 61].

В результаті, в теоріях модернізації та демократичного транзиту відбулися важливі світоглядні зрушення. Як зазначає авторський колектив Енциклопедії «Британіка», сучасна теорія модернізації визнає взаємодію двох вимірів цього процесу – диференціації й інтеграції суспільства, та збереження його самостійності, що знаходить свій прояв у принципі суверенітету, а культурно – в принципі самобутності [49, с. 72].

Під впливом необхідності адекватного визначення сутності девіацій від демократичних норм, які спостерігаються під час їхнього поширення в країнах третього світу, все більше транзитологів усвідомлюють необхідність аналізу історичних особливостей сприйняття правових та політичних інновацій, ставлення населення до модернізаційних імпульсів владних еліт, ступеню збереження та відтворення соціокультурних традицій, ретрансляції символів масової свідомості тощо [78, с. 49]. На сьогоднішньому етапі

домінуючими стають ідеї специфічності та багатоманітності процесів модернізації, їхньої залежності від національного середовища, цивілізаційної своєрідності тощо. Найбільш чітко ідею залежності темпів, шляхів та результатів модернізації від «пройденого шляху» («path dependency») сформулював ще фундатор неоінституціоналізму Д. Норт, маючи на увазі залежність відправних умов від спадку історичного шляху транзитивних суспільств [140, с. 18]. З його точки зору: «Слід більше знати про норми поведінки, які стимулюються культурою, та про їхню взаємодію з формальними правилами, що діють у даному суспільстві» [Цит. за: 9, с. 91].

Значну увагу на культурних традиціях, зокрема, та ендогенних чинниках демократизації, загалом, роблять прихильники структурного підходу сучасної транзитології (Д. Растоу, Г. Алмонд, С. Верба, Р. Інглхарт). Визнаючи важливість таких показників, як плюралізм еліт, правовий характер діючого законодавства, регулярні вибори (під час яких відбувається «дарвіністський відбір справжніх демократів»), досягнення національної єдності тощо, такі дослідники, як Д. Растоу, звертають увагу й на особливості культурних детермінант транзитивного суспільства. Важливими для Д. Растоу є питання, з'ясування специфіки культурного коду соціуму: «чи є культура транзитивного суспільства компромісною за своєю суттю» та «чи містить культура суспільства, що трансформується, моделі поведінки, орієнтовані на громадянський активізм» [134, с. 5-8]?

Більш детальний аналіз діалектики традиційних та новаторських елементів культури як чинників демократичного транзиту, знаходимо у концепції Г. Алмонда. Дослідник констатує, що навіть у країнах «консолідованої демократії», орієнтації громадян, пов'язані з традиційним типом панування, не були повністю витіснені новими, більш диференційованими типами політичних орієнтацій. Г. Алмонд змушений констатувати, що новий шлях прийняття політичних рішень – через участь громадян – не стільки підміняє старий спосіб управління, скільки доповнює його. Всупереч переконанню М. Вебера про ціле-раціональний тип

поведінки, начебто притаманний громадянам демократичних політій, дослідник твердить, що: «активний громадянин зберігає свої традиціоналістські, неполітичні зв'язки, рівно як і свою більш пасивну роль підданого» [3, с. 122]. Як результат, процес демократичного переходу постає у вигляді міксації традицій та інновацій, причому співвідношення цих елементів буде відрізнятися в кожному конкретному випадку вдалої демократизації.

До ще більш радикальних висновків приходять Р. Інглхарт. Ґрунтуючись на даних проекту «Дослідження світових цінностей» (World Value Survey), що охоплював 65 країн, в яких проживало на той час 75 % населення світу, він констатує наявність виразних культурних зон, які впливають в тому числі і на демократичні інституції. За даними автора, дослідження міжкультурної поляризації між традиційною та світсько-раціональною орієнтацією на владу виявило існування соціумів, які наголошують на «цінностях виживання», та соціумів, які орієнтують своїх громадян на «цінності самовираження» [55, с. 13]. Перші є авторитарними та традиційними, другі – демократичними та модерними. У своєму дослідженні Р. Інглхарт приходять до висновку, що: «Демократія процвітатиме в одних соціальних і культурних контекстах більше, ніж в інших, і схоже, що сучасні культурні умови для демократії є відносно менш сприятливими в Росії, Білорусії, Україні, Вірменії, Молдові» [55, с. 22]. Таким чином, з точки зору науковця, демократія не є чимось наперед заданим, її не можна вдало експортувати без наявності відповідного культурного підґрунтя в країні транзиту. І нарешті, традиції не завжди поступаються інноваціям під час спроб модернізувати суспільство.

Продовжуючи концептуальну схему М. Вебера, відомий американський соціолог Р. Патнем у своєму дослідженні «Становлення демократії» на прикладі історичного розвитку двох культурних регіонів Італії – північної та південної – переконливо довів, як відмінні політичні традиції – демократично-республіканська та авторитарно-автократична зумовили істотні відмінності між територіальними громадами начебто єдиної політії.

Фундаментальні відмінності у здатності до самоорганізації і самоврядування, солідарної взаємодії, розбудови горизонтальних громадянських зв'язків визначають не лише рівень добробуту зазначених спільнот, але й їхні політичні уподобання, орієнтації на цінності демократії чи авторитарного патерналізму [141, с. 60].

Загальними трендами сучасного західного суспільствознавства слід вважати все більш зростаючі очікування реверсу третьої хвилі демократизації та посилення інтересу до політичного традиціоналізму і супутніх йому феноменів. Такі відомі теоретики демократії як, наприклад, Р. А. Даль, відверто кажуть про викривлення ліберального проекту в реальній політиці демократичних урядів. Останні не лише значно розширили сферу здійснення своїх програм, але й все частіше залучаються до недемократичних міжнародних систем [39].

Ще радикальніше з цього приводу висловлюється Ш. Ейзенштадт. З його точки зору, вразливість демократичних режимів укорінена в ідеологічній та інституційній історії сучасних політичних формацій та в культурній і політичній програмі сучасності. Ця програма, серед інших, включає в себе наступні світоглядні компоненти:

1. Ідея відповідальності уряду перед вищим законом. Формально уособленням цього закону виступає народ (принцип народного суверенітету), але за змістом – це майже безпосередня екстраполяція класичного традиціоналістського звернення до сакрального джерела влади на зразок Слова Божого;

2. Утопічний, есхатологічний компонент пошуку ідеального суспільного устрою, що походить від традицій «осьових цивілізацій».

Ці два компоненти входять у суперечність із власне модерними елементами новочасної демократичної ідентичності і, врешті-решт, руйнують її [176, с. 68].

З точки зору дослідника, запорукою успішного переходу до відкритого суспільства та сучасного динамічного типу розвитку є не високий темп

перетворень та радикальна відмова від «традиційності», а побудова синкретичного типу соціальних інститутів, цінностей та норм, які б зробили можливою комунікацію між традицією та сучасністю [74, с. 182].

З осторогою до перспектив «третьої хвилі демократизації» ставиться й колишній апологет ліберального проекту Ф. Фукуяма. Наголошуючи на тому, що основними причинами сучасного етапу поширення інститутів народоправства у споконвічно авторитарних суспільствах були переважно ідеологічні чинники, автор підкреслює низьку ефективність політичних інновацій, які не зачіпляють культурного підґрунтя транзитивних соціумів. Всі спроби «побудови» громадянського суспільства без належних культурних трансформацій приречені на невдачу, бо глибинний рівень свідомості громадян залишається традиціоналістським. Як наслідок, єдиним серйозним опонентом демократії Ф. Фукуяма визначає патерналістський азійський авторитаризм [165].

Про ідейну та духовну вичерпаність демократичного проекту говорить і французький філософ Ж. Рансьєр. Згідно з його концепцією, демократія сьогодні вже не сприймається як об'єкт політичного вибору, але постає як навколишнє середовище для постмодерної індивідуальності. Вона вже не пов'язується з боротьбою та жертвами, які суперечать сенсу споживацької епохи. Європейці сьогодні не борються за громадянські права, вони лише захищають свій рівень споживання та його ресурсну базу. Таким чином, у західному «великому консенсусі щодо модернізації», все частіше з'являються риси радикального архаїзму [135, с. 29-45].

Своєрідне очікування «традиціоналістської революції» європейським науковим дискурсом спричинило радикальну переоцінку деяких явищ політичного життя сучасних соціумів, які до недавнього часу сприймалися цілком позитивно. Так, із критикою меритократичних тенденцій в розвитку демократичних режимів, виступив американський політолог К. Леш. Він звертає увагу на те, що у демократичних суспільствах, внаслідок некритичного запровадження ліберального проекту з його наївним наголосом

на універсальних інститутах та байдужості до громадянських чеснот, відбулася підміна фундаментальних цінностей. Замість політичної рівності громадянам запропонували соціальну мобільність, яка може задовольнити прагнення одиниць, залишаючи більшість осторонь соціального прогресу. Зростаюча відокремленість еліт означає, з точки зору дослідника, що політичні ідеології втрачають будь-який зв'язок з проблемами звичайних громадян. Оскільки політична дискусія залишається справою «стану, що розмовляє», він все більше замикається на собі та вироджується. В свою чергу, втрата мистецтва громадської дискусії призводить до кризи компетенції та зростання взаємної недовіри основних соціальних суб'єктів. Мерітократія є не лише кризою демократії, це – повернення до архаїчних форм організації відносин влади [97, с. 29].

Особлива увага західної наукової спільноти прикута до регіону Східної Європи та колишнього Радянського Союзу. Саме тут, на думку закордонних дослідників, процеси архаїзації сучасності проявляються у дистильованому вигляді. Так, наприклад, англійський політолог Д. Лестер, по відношенню до політичних процесів регіону, пропонує використовувати поняття «нового феодалізму». Основними рисами цього феномену є:

1. Абсолютне домінування приватних інтересів над публічними не лише на рівні повсякденності, але й в мотиваціях державних службовців;
2. Зрощення влади та власності. Перетворення цілих регіонів на феодальні лени;
3. Посилення неформальних зв'язків, як основи суспільно-політичної комунікації;
4. Нездатність до компромісу в політичній сфері;
5. «Приватизація» політичних партій та асоціацій;
6. Формування «держави в державі» у вищих ешелонах влади як засіб забезпечення безпеки та особистого добробуту [9, с. 87].

У 2004 році побачило світ монографічне дослідження англійського політолога М. Седгвика, присвячене вивченню маловідомих

антимодерністських рухів ХХ ст. в Європі, починаючи від анархізму до фашизму. Традиціоналізм інтерпретований тут як впливовий чинник релігійних, політичних та міжнародних відносин сучасності. З точки зору автора, саме традиціоналістські ідеї постали ідеологічним цементом для ворожих антидемократичних сил в пост-комуністичній Росії. Поряд з цим, М. Седгвик констатує й поступове поширення традиціоналізму на Заході [193, р. 68].

Цікаву позицію щодо процесу демократизації в Україні відстоює впливовий американський аналітик Пол Кубічек. З його точки зору, нашу країну сміливо можна віднести до розряду посткомуністичних. Характерними рисами цієї стадії політичної еволюції є слабкі політичні інститути, політична корупція, низький рівень правосвідомості населення та несприятливе зовнішньополітичне оточення. Дослідник пропонує сприймати феномен «Помаранчевої революції» як відправну точку в періоді «пост-посткомунізму» та начало процесу зміцнення демократичного мандату українського уряду [187, pp. 323-343].

В цілому ж, серед західних інтелектуалів зростає розуміння того, що немає імперативів глобальної модернізації, які б автоматично повертали пост-комуністичні країни до «нормального світу». Навпаки, сучасна глобалізація утворює специфічне середовище, в якому окремі цивілізації, національні держави та етнічні спільноти отримують можливість реконструювати свою історію та ідентичність [86, с. 77].

Можна впевнено констатувати, що дискусія навколо сучасного традиціоналізму вийшла за межі суто політологічної спільноти. Так, у вступі доповіді Світового Банку «Від плану до ринку» (1996 р.), обґрунтовується думка про те, що процес посткомуністичних реформ відрізняється від стандартних програм більш широким соціетальним масштабом, залежністю від подоланого шляху, наслідків комуністичної модернізації.

Вся перша частина цієї доповіді присвячена проблемам демократичного переходу з урахуванням висхідних умов конкретних соціумів. В інших

розділах йдеться про розмаїття культур та традицій транзитивних країн, важливість довгострокового будівництва інститутів, компетентної сильної держави тощо. Таким чином, впливова транснаціональна структура – продукт глобалізації – офіційно відмовляється від глобалістського принципу «*tabula rasa*» у сприйнятті сутності демократизації країн колишнього радянського табору [110, с. 78-79].

Більше того, західні дослідники констатують формування нової наукової парадигми у сприйнятті сучасного світу – «Межі всеохоплюючого розвитку» («*Comprehensive development framework*») – яка визначає трансформацію як проблему соціальних змін, що включає адміністративний потенціал держави, процес демократизації, ринкових реформ та еволюцію нових норм соціальної справедливості. При цьому, соціальні, інституційні та організаційні структури посткомуністичних суспільств розглядаються не як зовнішні по відношенню до процесів ринку, а як ендогенні показники, що визначають інститути ринків та ступінь соціальної згуртованості населення. Прихильники цієї парадигми вважають, що в процесі модернізації роль локальних знань та акторів є важливішою, ніж застосування абстрактних моделей капіталізму [110, с. 79]. До цієї ж ідеї поступово приходять і політична еліта. Так, у 2000 р. на форумі найвпливовіших політиків, бізнесменів та фінансистів у Давосі другою за значенням загрозою та проблемою (після екологічної) було названо зникнення традиційних етичних уявлень та норм [144].

На відміну від західної політичної теорії, східноєвропейське суспільствознавство долучилося до розробки проблем культурних детермінант політичної еволюції з певним запізненням. Об'єктивною причиною цього було тривале домінування марксистської догматики. Але вже у 1960-1970-ті роки, під впливом зростаючої духовної кризи радянського суспільства, посилилася увага науковців до проблем «соціалістичної обрядовості». За спостереженням В. Авер'янова, в цей період в радянській гуманітарній науці термін «традиція» почав пов'язуватися зі змінами, що

відбувалися у масовій свідомості громадян СРСР [2, с. 68]. Вже в той час феномен традиційності розглядався як внутрішній зв'язок людства із власним минулим, як засіб подолання історичного розриву в цінностях. Традиції все частіше інтерпретувалися як механізм інтеграції людської діяльності та соціальні структури, від яких залежить реформування соціалізму.

Чималий внесок в справу формування наукових уявлень щодо наявності діалектичного зв'язку традицій та інновацій зробили представники радянської етнології та східнознавства 1970-1980-х роках. Так, зокрема, корифеї радянської етнології А. Першиц та С. Арутюнов запропонували свої гіпотези співвідношення інновацій та традицій у функціонуванні соціального організму. З точки зору А. Першица, традиції постають як рудименти минулого, що містять в собі лише деякі нашарування «повної» культурної системи потестарного суспільства. Вони являють собою структурно складні сполучення гетерогенних ядер та оболонок традицій, свого роду гібриди. При цьому традиції проходять чотири стадії реакції на нововведення:

1. протидія;
2. співіснування;
3. міксація;
4. перетворення [122, с. 150-178].

С. Арутюнов також виходив з наявності чотирьох стадій проникнення інновацій у структуру соціального організму:

1. селекція;
2. копіювання;
3. модифікація;
4. структурна інтеграція [4, с. 8-21].

При цьому, автор зазначав дискретність цього процесу. Так, зупиняючись на стадії копіювання, інновація здатна породжувати лише деякі нові елементи культури колективу, тоді як інновація на рівні інтеграції формує етнічну культуру в цілому. За твердженням дослідника: «Інновація, яка в принципі може починатися в будь-якій окремій сфері культури та в будь-якому

соціальному прошарку чи групі, зазвичай призводить й до певних змін в інших культурних сферах та соціальних групах» [4, с. 12].

Цілісну модель традиційних суспільств, як альтернативного шляху розвитку цивілізації, запропонували й представники радянського східнознавства. Авторитетний представник цього напрямку гуманітаристики – Л. С. Васильєв визначив чіткі критерії феномену «традиційного суспільства»:

1. Патерналізм як ціннісна основа взаємодії суспільства та політичних інститутів.

2. Влада – власність, що передбачає монополізацію ресурсів влади представниками певного правлячого клану, з одного боку, та відсутність категорії «приватної власності», – з іншого.

3. Негативне ставлення до феномену підприємництва та неконтрольованого державою ринку.

4. Стабільність соціальної структури та сталість соціальних відносин.

5. Здійснення перетворень виключно в межах культурної традиції, без радикального заперечення її основних складових [22, с. 18].

Л. С. Васильєв у своїй концепції відстоює погляд на західну капіталістичну цивілізацію та породжені нею структури народоправства, як на певну культурну мутацію, що випадково отримала шанс для розвитку в обмеженому регіоні Західної Європи, а потім змогла потіснити традиційні суспільства по всьому світу [22, с. 17]. Але навіть і за таких умов, традиціоналістська цивілізація не зникла й продовжує впливати на сучасні глобальні процеси. З його точки зору, традиційна частина ойкумени, в тому числі й Росія, активно протистоять впливу Заходу, висуваючи на перший план ідею власної самобутності в найрізноманітніших її аспектах. Як наслідок, у світі виникають доктринальні релігійно-ідеологічні імпульси, контраверсійні по відношенню до вестернізаторських імпульсів у своєму намаганні обмежити вплив «чужих» культурних систем [23, с. 449].

Головним результатом фундаментальних досліджень радянського періоду стало відкриття діалектичної природи взаємовідносин традицій та інновацій у процесах політичного розвитку. Виявилось, зокрема, що традиційність та сучасність можуть і не поставати як взаємодоповнюючі елементи у функціонуванні конкретного соціуму. Більше того, наукова спільнота прийшла до висновку про існування деструктивних інновацій, які не лише не підвищують адаптаційний потенціал транзитивного суспільства, але й перешкоджають відтворенню його культурного коду [2, с. 71].

У 1990-ті роки фіксується новий сплеск інтересу до політичних інновацій – одного зі складових питань центральної проблеми даного дисертаційного дослідження. Об'єктивними причинами цього постали процеси демонтажу комуністичної системи, суверенізації колишніх радянських республік, формування демократичних політичних інституцій тощо. Внаслідок цього, аж до кінця 1990-х роках у суспільствознавстві пострадянського простору феномени «традиції» та «традиційності» розглядалися у залежності від оцінки інновацій та від ролі, яка відводилася їм у становленні «нової соціальності» [2, с. 71]. Поряд з цим, російська політична наука періоду «трансформаційного оптимізму», з обережністю ставилася до ідеї наявності єдиного для всіх «західного» шляху суспільно-політичної та культурної модернізації. Найчастіше пропонувалася компромісна гіпотеза про можливість визначення певних загальних принципів, що є ефективними для більшості транзитних соціумів [145, с. 41]. Показовою в цьому відношенні слід вважати концепцію Н. Баранова. З одного боку, автор зазначає що: «В Росії тенденція витіснення традиційних засобів представництва розширюється, а політичний процес набуває все нові і нові демократичні риси» [12]. Проте, виступаючи як прихильник структурного підходу демократизації, Н. Баранов констатує, що вибір шляху, оптимального розвитку для будь-якої держави, визначається під час історичного розвитку з урахуванням національних, релігійних та культурних особливостей. «Демократичні політичні інститути стають ефективними лише

внаслідок тривалого процесу розвитку та адаптації до умов і традицій даного суспільства, про що свідчить досвід демократичного будівництва в західних країнах» [12].

Варто зазначити, що науковці пострадянських країн досить швидко відійшли від здебільшого некритичного запозичення західних наукових концепцій політичного розвитку та почали розробляти власні пояснювальні системи демократичного транзиту. Найпопулярнішою в цей час серед представників соціальних наук стала концепція конвергенції, яка репрезентувала політичний розвиток країн Східної Європи як своєрідний мікс елементів традиціоналізму та соціокультурних інновацій. Відповідно, аналітичний інструментарій суспільствознавства був збагачений новим концептом – «посткомунізм» – як відображенням цих складних процесів реальності.

Прикладом застосування концепції конвергенції до вивчення особливостей періоду «постперебудови» можна вважати дослідження таких соціологів, як Ю. Левада, М. Мнацакарян, Т. Рассадіна. Зокрема остання, у дослідженні масових настроїв росіян початку 1990-х років зазначала, що рефлексивна діяльність соціальних суб'єктів Росії містить глибокі цивілізаційно-культурні «розломи» в цінностях. Поряд із цим, традиційні орієнтири та ментальні програми, внаслідок «вбудовування» до сучасних ціннісних систем, впливають на успішність суспільних перетворень [136, с. 95]. Дослідниця наголошувала на креативній складовій традиції, яка забезпечує здатність культури генерувати інновації, що можуть бути сприйняті суспільством на даному етапі його розвитку. В таких процесах використовуються не лише раціональні засоби трансформації, але й архаїчні шари свідомості [136, с. 100].

Співзвучною з попередньою, є й наукова концепція політолога М. Федорової. З її точки зору, політика здатна бути традиціоналістською та не бути ретроградною. Правляча еліта повинна використовувати досвід минулих віків, не підкорюючись йому. Запорукою для цього є раціональний тип

поведінки сучасних політиків, які зберігають власну волю по відношенню до традиційних культурних систем. Конвергенція традиційності та сучасності простежується, на думку дослідниці, у принципово тотожній структурі багатьох ідеологем, якими користуються сучасні політики, зі структурою міфів доіндустріальних спільнот. В обох системах соціальної інтеграції та мобілізації завжди присутні три міфологічні сюжети:

1. Міф про золотий вік;
2. Міф про єдність;
3. Міф про героя [160, с. 151].

Внаслідок цього, навіть найрозвинутіші суспільства сучасності ґрунтуються у своєму політичному житті на ментальних та технологічних структурах, властивих традиційним соціумам [160, с. 150].

Відомий російський політолог Ю. А. Мельвіль, звертаючись до феномену посткомунізму, визначає його як суперечливе явище, що можна репрезентувати й як демократизацію авторитарного політичного режиму, й як трансформацію політичної системи із збереженням та консервацією багатьох традиційних рис. Звідси й твердження автора про те, що демократичні транзити – це поліморфні процеси переходу від одного суспільно-політичного стану до іншого, причому кінцевим пунктом призначення зовсім необов'язково постає саме демократія. Цей процес, згідно з авторським тлумаченням, характеризується впливом наступних чинників:

1. Нормативне ставлення до демократії та масова привабливість демократичних ідеалів;
2. Економічна неефективність та делегітимація авторитаризму;
3. Практичне експериментування з демократичними інститутами та процедурами;
4. Сприятливе для демократизації міжнародне середовище [103, с. 14].

Фіксуєчи специфіку пострадянського простору, і на відміну від багатьох своїх західних колег – транзитологів, Ю. А. Мельвіль наголошує на особливій

ролі сильної держави як основного агента демократизації. З його точки зору, демократія можлива лише там, де існує ефективна держава. Її відсутність відкриває шлях до феномену архаїзації життя транзитивного суспільства [103, с. 16].

З останньою тезою цілком погоджується інший російський транзитолог – І. К. Пантін. З його точки зору, різкий демонтаж комуністичної системи призвів до повернення мас людей до першоджерел їхньої свідомості, проявивши прірву між імперативами сучасної цивілізації та традиціоналістською ментальністю громадян колишнього соцтабору [118, с. 116]. Враховуючи особливості минулого досвіду російських реформ, дослідник схиляється до т.зв. «процедурного» сценарію демократизації за яким роль головного актора покладається на політичну еліту країни: «Лише під час перемін на їх основі відбувалося «зчеплення» перетворень з інтересами масових шарів. Звідси – штучні засоби впровадження нового в соціальний організм» [118, с. 120].

І. К. Пантін переконаний в тому, що сучасний глобалізований соціум висуває нові вимоги до політичної модернізації. Йдеться вже не про вестернізацію, яка знята з порядку денного, а про поєднання інновацій та самобутності. З його точки зору, формується принципово відмінний тип багатоманітності за умов якої кожна країна чи група країн виступає в ролі історично особливої та, поряд з цим, інтегральної частини всесвітнього цілого [118, с.124].

На відміну від І. К. Пантіна, для переважної більшості інших російських політологів властиво неприйняття процедурного сценарію демократизації східноєвропейських політій. Як і всі прихильники структурного підходу, у тлумаченні сутності демократизації вони звертають увагу на визначну роль історико-культурної специфіки транзитивного суспільства яка відтворює інваріантні структури, що обмежують інновації. Як зазначає зокрема А. Казанцев: «Перетворення переважно мали раціонально-проективний характер та передбачали орієнтацію на чужий інституційний та культурно-

цивілізаційний досвід. Тому всі вони породжували серйозні розриви між традицією та інноваціями, неформальними та формальними інститутами, державним апаратом та населенням» [59, с. 76]. В цілому ж, спільними концептуальними положеннями цього комплексу поглядів можна вважати наступні:

1. Акцентуація на контекстуальності феномену «демократія» та багатоманітність варіантів його об'єктивації: «Розуміння демократії історично: з розвитком суспільства воно змінюється та модифікується» [75, с. 127].

2. Тлумачення історії модернізації країн Східної Європи як численних спроб укладення «вертикальних договорів» між елітою і пересічними громадянами та їхніх поразок внаслідок використання антимодерністських засобів легітимації влади: «Якщо сторонами прийнятий «вертикальний договір» (як правило на неформальному і навіть підсвідомому рівні), то він постає для них головним легітиматором підкорення та насильства. При цьому проявляється особлива соціальна роль так званих «вищих цінностей» [45, с. 19].

3. Визнання нежиттєздатності формальної демократії, що обмежується лише інституційним виміром: «Саме невідповідність інституційних та процесуальних сфер з культурою суспільства або цінностями, що домінують в ньому, обумовлює як періодичні кризи в консолідованих демократіях, так і непослідовність та суперечливість демократизації в перехідних суспільствах» [99, с. 61].

4. Констатація кризи сучасної моделі демократії та очікування реверсу «третьої хвилі демократизації»: «Спостерігається звуження поняття демократії та повільний дрейф його сенсу від ціннісного до технологічного (формально-інституційного) тлумачення...Єдиний напрямок «ремонту демократії» – зміцнення державності в її традиційному розумінні, реабілітація в глобальній свідомості поняття «суверенітет» [42, с. 120-121].

Наприкінці 1990-х рр. у російській транзитології розпочалася дискусія щодо особливого шляху модернізації країни, яка була викликана прогнозованим зсувом масових симпатій громадян до цінностей консерватизму. В межах цієї дискусії були сформульовані концепції «архаїзації» (А. Ахієзер, В. Ачкасов, М. Чешков) і «російської самодержавної влади» (Ю.Пивоваров) та реанімовано науковий напрямок «євразійства» (Ю.Стефанов, О. Дугін). Крім того, на базі Пермського університету була створена група суспільствознавців на чолі з професором П. Рахшміром, яка зосередила свою увагу на вивченні феноменів політичного традиціоналізму та консерватизму [31, с. 112].

Методологія прихильників теорії «архаїзації» поєднує в собі психологічні, культурологічні, етнопсихологічні та власне політологічні методи. Феномен архаїзації репрезентується як масова психологічна реакція громадян транзитивного суспільства, що знаходяться в стані фрустрації, викликаній спробами лібералізації суспільства, зокрема – радикальними економічними реформами. Особливий наголос робиться на інверсійній логіці архаїзації – абсолютизації традиційних цінностей як основи життєдіяльності соціуму [7, с. 90]. Одночасно, в науковому дискурсі стверджується діалектичне розуміння сутності концепту «модерн» як такого, що не є повністю позбавленим традиційності. Підкреслюється, що традиції сучасного суспільства мають порівняно нещодавнє походження внаслідок того, що в його історії вони послідовно змінювали одна одну, синтезувалися, модернізувалися. Сучасне суспільство, таким чином, репрезентується як «суспільство зовнішньої традиційності» [173, с. 127].

Такий представник теорії «архаїзації», як В. Ачкасов, особливу увагу зосереджує на вивченні «низового» народного традиціоналізму, на змінах ідентичності та ідеології радянського режиму. Стверджується наявність взаємозв'язку феномену традиціоналізму з етнічністю, теоретично розробляється концепція традиціоналізму як феномену, що розвивається в умовах транзитивного суспільства [8, с. 173].

Простежуються й намагання надати цим аналітичним побудовам статус своєрідної метатеорії політичного розвитку сучасної цивілізації. Так, наприклад, М.Чешков констатує наявність світового тренду «повернення до історії». З його точки зору, різні компоненти глобальної спільноти, намагаючись набути власної ідентичності та ствердити свою суб'єктність в історичному процесі, відбудовують наступність своєї історичної традиції, спираючись на відродження доіндустріальних форм життєдіяльності: «Це – «восповнення історії», тих структур, що були редуковані Заходом до ролі об'єкту світових процесів» [170, с. 121].

Для розуміння специфіки процесів демократизації країн Східної Європи надзвичайно важливою є концепція «російської самодержавної влади» Ю. Пивоварова, адже саме Росія у різних своїх іпостасях протягом більш ніж 300 років визначним чином впливала на долю народів регіону. Спираючись на широкий історичний матеріал, автор вдається до аналізу російської політичної традиції. Її фундаментальними рисами він вважає:

1. Нероздільність (абсолютну зосередженість в інституційному просторі держави, яка виступала як ворожий елемент по відношенню до громадянського суспільства);
2. Схильність до насильства як засобу «налагодження» соціального діалогу;
3. Персоніфікованість (вкоріненість архетипу «доброго царя» у масовій свідомості жителів регіону);
4. Регулярність відтворення циклу реформ та контр-реформ.

Консервативну консолідацію правлячої еліти Російської Федерації на початку 2000-х років та поступове згортання інститутів демократії автор тлумачить як «повернення до джерел», прояв феномену «Російської влади» [124, с. 12-33].

Ще більш радикальні позиції в апології особливого «російського шляху» політичної модернізації посідають представники неоевразійства.

У своєму класичному варіанті євразійство виникло на початку ХХ ст. як форма російського традиціоналізму (М. С. Трубецької, П. Н. Савицький, Г. В. Вернадський, В. М. Ільїн). Центральною тезою цього напрямку було твердження, що держава, суспільство, народ, кожен індивід повинні служити вищій духовній меті. Матеріальні умови існування не повинні бути самоціллю. Заможність та процвітання, міцна державність та ефективне господарювання, потужна армія повинні бути лише засобами досягнення спільного ідеалу – «Святої Русі» [46, с. 476].

Сучасні представники цього напрямку, зберігаючи вірність ідеї відновлення статусу Росії як «євразійської імперії», поряд з цим звертаються й до проблем суспільно-політичної модернізації. У концепції євразійців остання постає як діалектичне сполучення традиціоналізму та соціалізму, яке ґрунтується на принципі багатоманітності цивілізацій, холістському тлумаченні народу [46, с. 353]. З точки зору О. Дугіна, модернізація постає лише як поверховий процес сучасного етапу існування людства. Вона не здатна трансформувати глибинний рівень цивілізаційної парадигми, яка за своєю природою є традиціоналістською. Більше того, згідно з концепцією автора, слід розрізняти такі ціннісні системи, як лібералізм та демократія. Якщо перший постає як певне викривлення принципів людського існування й є чинником деградації онтологічної природи Політичного, то друга є лише однією з форм політичного устрою традиційних суспільств і не суперечить сутності людини й суспільства [46, с. 343]. Як і будь-яка інша релігійна форма, демократія має свої власні ритуали: дні виборів, конфірмацію довіри представниками народу, гімни, церемонії, демонстрації єдності тощо [43, с. 65]. За твердженням О. Дугіна, необачна лібералізація традиціоналістського за своєю суттю суспільства призводить до ситуації, коли владні еліти та їхні підлеглі «розмовляють» різними мовами. Внаслідок цього, у сприйнятті еліти модернізаторів народні маси постають як «пусті», «мовчазні» та «нерозумні», що, в свою чергу, руйнує політичну взаємодію та відкриває шлях для дегуманізації політичного курсу, впровадженого

пануючим класом. Такий шлях є неприйнятним для Росії, а тому відтворення традиційної «євразійської» парадигми суспільно-політичного устрою є бажаним і ефективним сценарієм подальшого розвитку країни [46, с. 423].

Аналіз концепції неоевразійців робить обґрунтованим висновок про те, що перед нами російський варіант рецепції політичної доктрини Р. Генона з його відвертою апологією традиціоналізму.

З точки зору автора дисертації, по відношенню до представників переважної більшості наукових напрямків російської політології можна констатувати зростання песимістичних очікувань щодо майбутнього демократії в Росії та в світі в цілому. Справедливо розглядаючи процес демократизації як комплекс політичних, соціально-економічних та культурних інновацій, дослідники звертають увагу на комплекс ендогенних та екзогенних чинників, ворожих до принципів індивідуалізму, громадського активізму та народоправства, що збільшує свій вплив на визначення основних параметрів функціонування людської цивілізації. І якщо до ендогенних чинників найчастіше відносять згаданий вже традиціоналізм, то найвпливовішим екзогенним чинником, ворожим до демократії, все частіше називають віртуалізацію реальності. Під останньою, з точки зору російського дослідника Д. Іванова, слід розуміти цілеспрямовану підтасовку реальності різноманітними симулякрами: «Відбувається заміна реального виконання соціальних ролей симуляцією, створюється образ реальних атрибутів інституційності. Віртуальні спільноти симулюють матеріальність присутності у спілкуванні та соціальну близькість людей» [57, с. 6]. Віртуалізація соціально-політичної взаємодії, нематеріальність впливу, умовність та ефемерність людського буття призводять до усвідомлення людиною абсурдності свого існування, активізації пошуків реальних груп спілкування, що можуть гарантувати більш-менш стійкі форми соціальної ідентичності, надати підтримку та захист. Такими групами найчастіше стають авторитарні та традиціоналістські колективи, з їхнім акцентом на груповій солідарності, любові та взаємодопомозі [57, с. 41]. Як наслідок, замість прискорення

модернізації, маємо справу з посиленням націонал-популізму та релігійного фундаменталізму з відчутною політичною акцентуацією [57, с. 11].

Специфікою вивчення культурних детермінант модернізаційних процесів *українським суспільствознавством*, з точки зору автора дисертації, слід вважати порівняно меншу зацікавленість процесом вироблення абстрактних схем політичного розвитку та більшу акцентуацію на суто національних проблемах. Приблизно з середини ХХ століття, спочатку діаспорні, а згодом і власне вітчизняні автори, зосереджували свою увагу на дослідженні феномену української політичної традиції, з'ясуванні її окремих складових, аналізі регіональних інваріантів політичної культури українців тощо. Варто зазначити, що в межах цих досліджень проблема співвідношення традицій та інновацій звучала своєрідним рефреном, що підтверджує тезу про перебування українського суспільствознавства в культурному полі європейської аналітичної традиції.

Фундатором напрямку досліджень особливостей політичної модернізації України слід вважати українсько-канадського історика та політолога І. Лисяка-Рудницького. У своїх політологічних есе він обґрунтував ідею, згідно з якою політична традиція України, попри свою переважно європейську етіологію, увібрала й значний євразійський культурний елемент завдяки більш ніж трьохсотрічному перебуванню у складі Росії. Звідси, з точки зору автора, походять багато в чому суперечливі тенденції до технічної модернізації, проявів індивідуалізму та збереження патерналістських настанов на рівні масової свідомості громадян. Визнаючи наявність регіональної специфікації української політичної культури та певної дихотомії свідомості українців за умовною опозицією «Захід – Схід», І. Лисяк-Рудницький приходить до висновку про те, що за своїми культурними ознаками, Україна належить до цивілізаційної матриці Центрально-Східної, але не Західної Європи [93, с. 1-10].

Основні тези, сформульовані у концепції І. Лисяка – Рудницького наприкінці 1950-х років, поділяються й переважною більшістю сучасних

українських дослідників. Показовими в цьому відношенні є наукові розвідки таких видатних українських політологів та політичних есеїстів, як А. Колодій, М. Михальченко, В. Фесенко, І. Курас, В. Базів тощо.

У своєму ґрунтовному дослідженні національного виміру суспільного буття сучасних українців А. Колодій звертається до проблеми репрезентації фундаментальних культурних цінностей у свідомості різних вікових, професійних та регіональних груп населення країни. Безумовним позитивом тут слід вважати звернення уваги до феномену «радянськості» як невід'ємної складової політичної культури старшої вікової групи та поступового збільшення ліберальних ціннісних детермінант серед представників молодшої та середньої вікових груп українського суспільства. Використання авторкою численних соціологічних та статистичних даних у сукупності з професійним історичним та політологічним аналізом, формує уявлення не лише про причини та наслідки виникнення цього різновиду «соціального кентавризму», але й демонструє позитивну динаміку щодо розгортання процесів модернізації на рівні свідомості громадян України [67].

М. Михальченко у своєму дослідженні оперує концептом «українська регіональна цивілізація» для підкреслення особливого характеру процесів модернізації та демократизації країни та їхньої залежності від історичного спадку української політиі. Науковець застерігає від абсолютизації соціокультурної орієнтації України на одну з домінуючих культурних матриць – «західноєвропейську» та «євразійську». Наслідком таких заходів може бути, з його точки зору, втрата самобутності суспільства та ціннісна дезорієнтація його громадян [106, с. 19-28].

В. Фесенко також підкреслює актуальність дихотомії «традиціоналізм – інновація» для вітчизняного наукового дискурсу. З його точки зору, політичний розвиток постає як процес селекції політичних традицій, які здатні виконувати інтеграційну функцію для суспільства, що змінюється. При цьому, автор застерігає від зайвого захоплення процесом «націоналізації» історії. Побічним наслідком розвінчання старих культів, зміни державних

символів може стати не прорив до інноваційності, а навпаки – повернення до традиціоналізму: «Все це є одним з головних механізмів утвердження «нових старих» політичних традицій» [161, с. 665].

Суперечливою, з точки зору автора дисертації, є теза В. Фесенка про те, що: «різка дискретність політичної історії Євразії зумовила відсутність стійких політичних традицій» [161, с. 666]. Цей постулат погано узгоджується, наприклад, зі стійким відтворенням моделі імперського домінування та міжпоколінною трансмісією архетипів «героя-рятівника» і «доброго царя» в російській політичній культурі, традицією відновлення («розбудови») державності українців тощо.

Цікавою, з огляду на центральну проблему даного дисертаційного дослідження, є концепція інноваційного політичного розвитку Л. Тупчієнка. З його точки зору, інновації притаманні перехідним соціумам, коли відходять у минуле попередні стереотипи, формується новий апарат політики, адекватний новому стану суспільства. Автор поділяє політичні інновації на:

1. Генетичні – політичні ідеї формуються у відповідь на потреби різноманітних сфер життя суспільства;
2. Історичні – відображається запозичення політичних ідей з різних етапів вітчизняної і світової історії [159, с. 234].

Визнаючи теоретичну цінність авторської концепції, дисертант все ж не може погодитися з наступною тезою Л. Тупчієнка: «В Україні політичні інновації виявляються в сучасних умовах...насамперед у розробці концепції державотворення, формуванні багатопартійності...*відродженні вітчизняної політологічної спадщини* (курсив – мій, Н. П. Ковадло)» [159, с. 234]. По відношенню до заключної частини цитати слід радше говорити не про інновації, а про традиціоналізм.

Тема культурних особливостей процесів української модернізації та демократизації останніми роками викликає значний інтерес вітчизняної наукової спільноти [139]. Спільними рисами концепцій представників різних напрямків вітчизняної політології є наступні:

1. Констатація наявності тісного взаємозв'язку процесів демократизації та модернізації країни. Зокрема, О. Новакова відмічає, що такі складові процесу модернізації, як зростання динамізму політичної системи, її здатність адекватно реагувати на зміни політичних реалій, формування нової модерністської еліти, зниження вітчужденності громадян від влади, є нічим іншим, як ознаками та змістом демократизації. Відтак, «саме демократизація політичної системи і є основним змістом її модернізації» [112, с. 82].

2. Визнання процедурного характеру демократизації України: «Політична модернізація здійснюється прогресивною елітою, яка за підтримки «знизу» і «ззовні» ліквідує старі, традиційні інститути влади, створюючи при цьому їх сучасні зміну» [179, с. 122].

3. Намагання «зняти» дихотомію «традиційність – інноваційність» під час аналізу становлення вітчизняної демократії: «Демократичне державотворення, витворення політичної нації і громадянського суспільства мають відповідати традиційним формам політичного життя і мислення східноєвропейських народів і, зокрема, народу українського, постаючи результатом історичного синтезу, а не історичного самозаперечення» [13, с. 102].

4. Критичне ставлення до результатів сучасного етапу демократизації країни. Основними об'єктами критики постають, зокрема, домінування у суспільно-політичній взаємодії неформальних інститутів, клієнтелізму, корупції. Деякі вітчизняні дослідники, такі як, наприклад В. Базів, констатують початок формування в Україні патримоніального типу панування. Характерними рисами цього політичного феномену є: «присвоєння сфери управління офіційними носіями політичної влади, зрощення публічно-політичної та приватної сфер соціуму, приватизація держави та формування феномену «влади - власності» тощо» [10, с. 37].

Проблеми інноваційного розвитку української політики знайшли своє відповідне відображення у вітчизняному законодавстві. В 1999 році постановою Верховної Ради України була затверджена «Концепція науково-

технологічного та інноваційного розвитку України», прийнято Закони України «Про інноваційну діяльність», «Про пріоритетні напрямки інноваційної діяльності в Україні». Під час парламентських слухань у Верховній Раді України та Комітеті з питань науки та освіти періодично відбуваються обговорення проблем інноваційного розвитку держави, прийнято проект Стратегії інноваційного розвитку України на 2010 – 2020 роки в умовах глобалізаційних викликів [150, с. 12-15]. Проте, як це констатують самі учасники згаданих слухань, інноваційність України сьогодні досить низько оцінюється в світі. Наприклад, відомий рейтинг «Global Innovation Index» розмістив Україну у 2008 – 2009 році разом з Уругваєм та Гватемалою на 79 місці, поставивши на сімдесят восьмому місці Кенію і Ботсвану [150, с. 21]. Автор дисертації вважає за потрібне констатувати також і те, що дискурс політичної еліти сучасної України обмежує коло питань пов'язаних з інноваційним розвитком виключно сферою інвестицій та технологій. Культурні і, більш широко – гуманітарні проблеми залишаються поза увагою вітчизняного політичного класу. Враховуючи це, зберігається широка перспектива для власне політологічних досліджень проблем співвідношення традицій та інновацій в процесі демократизації України.

Підсумовуючи даний підрозділ дисертант змушений констатувати, що, незважаючи на евристичну цінність всіх концепцій модернізації, які були запропоновані представниками різних напрямків політичної філософії, проблема співвідношення цінностей політичного традиціоналізму та інновацій в процесі демократизації залишається певною лакуною у світовому науковому дискурсі. Зокрема, потребує у подальших дослідженнях феномен традиційного суспільства, відсутня цілісна теорія політичного традиціоналізму тощо. Цей факт відкриває широкий простір для подальших аналітичних розвідок в зазначеному напрямку та обумовлює актуальність даного дисертаційного дослідження в цілому.

1.2 Методологічні засади дослідження культурних детермінант процесу демократизації.

Розв'язання центральної проблеми даного дисертаційного дослідження передбачає обґрунтування доцільності використання комплексу аналітичних прийомів та процедур, який надав би змогу адекватно відобразити діалектичний взаємозв'язок традицій та інновацій у процесі суспільно-політичної модернізації як на рівні загальнотеоретичної моделі, так і на практично-прикладному рівні. Таке поєднання розумної міри наукової абстракції із заглибленням до специфіки конкретного суспільства, аналізом процесів, що розгортаються в ньому, є аксіоматичною вимогою до методології будь-якого сучасного дослідження [106, с. 21]. Але, на жаль, така аксіоматичність не означає, що по відношенню до вивчення особливостей східноєвропейського варіанту демократизації, у розпорядженні науковців є комплекс методів, статус якого є беззаперечним, а сфера застосування – універсальною. Навпаки, переважна більшість дослідників констатує наявність серйозної культурно-цивілізаційної специфіки країн Східної Європи, яка обумовлює евристичну безсилість багатьох класичних теорій транзиту та позбавляє науковців відповіді на питання чому демократизація регіону супроводжується різноманітними девіаціями і не дає прогнозованих результатів. Рецепти подолання цієї методологічної кризи – надзвичайно різні. Так, за пропозицією відомого російського транзитолога В. Я. Гельмана, слід відмовитися від нормативного погляду на політичних акторів та активно використовувати у дослідницьких стратегіях методи крос-регіональних та крос-національних досліджень [32, с. 65].

Інший російський фахівець у галузі демократичних студій – А. С. Ахієзер, вважає за доцільне розвивати соціокультурну методологію дослідження транзитного суспільства, яка сфокусована на механізмах адаптації конкретної політичної спільноти до радикальних системних

інновацій [7, с. 100]. По-суті, йдеться про поглиблення міждисциплінарного характеру методології, поступовий перехід від традиційної галузевої спеціалізації досліджень до полідисциплінарної парадигми, яка передбачає не лише традиційне сполучення політологічного та соціологічного інструментарію, але й використання даних історії, культурології, аналітичних процедур структурної філології, застосування методів кількісного та якісного аналізів тощо [70, с. 10]. Завдяки цьому, до уваги дослідника проблем східноєвропейського демократичного транзиту повинні потрапляти не лише феномени реальної політики, але і здавалося би споконвічно «неполітичні артефакти»: традиція, менталітет, мистецтво, віросповідання в його «побутовому» вимірі, етичні імперативи й естетичні уявлення індивідів та спільнот тощо. Така, максимально загальна, парадигма досліджень є досить незвичною для класичної транзитології. Проте, структуризація та систематизація різноманітних чинників, що визначають зміст та результати демократичного переходу, є обов'язковими умовами, які супроводжують побудову загальної теорії демократизації регіону Східної Європи в цілому, та України зокрема [103, с. 15].

У попередньому підрозділі дисертант зазначав, що переважна більшість транзитологічних теорій розглядає процес демократизації як своєрідну конфлікту взаємодію традиційних та інноваційних елементів культури суспільства, очікуваним результатом якої постає підвищення адаптивності соціальної системи до викликів зовнішнього та внутрішнього середовища. Така позиція змушує звернути більше уваги до розкриття сутності ключових для даного дисертаційного дослідження наукових понять.

Концепт «традиція» у сучасному суспільствознавстві має полісемантичне значення. Представники різних гуманітарних дисциплін, оперуючи власним аналітичним інструментарієм, наводять різноманітні визначення цього надзвичайно важливого феномену. Проте, спільним для всіх, є визнання за традицією функції організації та контролю суспільно-політичної інтеракції, яка стає можливою завдяки зверненню до особливого

ресурсу – ретроспективної легітимації існуючого соціального ладу. Показовим в цьому відношенні є «Словник слів іншомовного походження», який дає такі тлумачення: «Традиція» – (від лат. *Traditio* – передача, оповідання) – 1) переказ, легенда, усна передача історичного матеріалу; 2) звичай, порядок, правила поведінки, які успадковуються з покоління в покоління. Відповідно, «традиційним» ми можемо назвати будь-яке суспільне явище, що постає як константа та зберігається під час культурної міжпоколінної трансмісії [158, с. 696].

На функціях традиції, як одного з фундаторів соціального ладу, зосереджує свою увагу й російський дослідник В. А. Дубовцев. З його точки зору, традиція – це сталий, самовідтворюваний в історичному часі комплекс особливих соціальних структур (відносин, організацій та інститутів), культурних зразків (ідей, цінностей, принципів) та психологічних настанов, який здійснює керівництво свідомістю і поведінкою індивідів та їхніх груп [45, с. 19]. Можна без перебільшення стверджувати, що саме традиція як інтегральний за своєю природою феномен, пронизує всі сфери людського буття, створює ціннісний код конкретної спільноти та постає як універсальна «мова», яка дає можливість групі ввести нові покоління до її колективного «оповідання» і, таким чином, забезпечити своє існування в майбутньому [178].

Різні складові традиції сприймаються представниками конкретної спільноти як фундаментальні цінності, в яких відрефлексований історичний соціальний досвід, що акумульований у вигляді зразків, норм, принципів, уявлень про бажаний стан суспільного розвитку. Такі цінності та відповідні їм структури поведінки відтворюються в майже ідентичній формі протягом життя декількох поколінь в межах існування конкретного соціуму, чи окремих його складових, що мають спільну для всіх членів культуру. Традиційні цінності існують як стійка основа соціальної ідентичності, національного характеру, культури тощо [178]. З точки зору дисертанта, саме традиція, як перевірена історичним досвідом модель організації соціуму, постає в ролі

найважливішого ресурсу забезпечення генеральної стабільності соціо-політичної системи. Без перебільшення можна твердити, що культура – це певним чином інтерпретований історичний досвід конкретної спільноти [104, с. 79].

Синонімічним рядом, що відображує внутрішній «ціннісний макрокосм» традиції, слід вважати: вкоріненість, спадкоємність, святість, порядок, стабільність. Це й є те внутрішнє «ядро» мови соціуму, за допомогою якої різні професійні, статеві, вікові та майнові групи залучаються до процесу суспільно-політичної інтеракції, узгоджують свої інтереси, визначають спільне майбутнє тощо.

Принцип наукового реалізму та об'єктивності вимагає від дисертанта проведення чіткої демаркації між традицією, як реальним культурним феноменом, і традицією, як концептом політологічного аналізу. Традиція, як аналітичний концепт – результат зовнішньої інтерпретації методолога. Він відображує те чи інше соціальне явище або процес і за своїм евристичним обсягом поступається реальній природі традиції, яка існує як феномен культури [104, с. 79]. Усвідомлення цієї невідповідності означає, що максимумом дослідницьких інтенцій повинно бути не відкриття законів функціонування цього феномену, а лише наближення до розуміння закономірностей прояву традиційності у сучасних суспільно-політичних процесах.

Похідним від традиції є концепт традиціоналізму. У термінологічному інструментарію сучасного суспільствознавства це поняття використовується принаймні у двох інтерпретаціях. У першому випадку, показовою є інтерпретація Е. Шилза, згідно з яким, традиціоналізм – це «навмисне ствердження традиційних норм за умови усвідомлення їхньої традиційної природи та переконання в тому, що їхня цінність обумовлена походженням із певного сакрального джерела. Задовільним є лише такий традиціоналістський світогляд, який охоплює всі сфери життя соціуму – політичну, економічну, культурну, релігійну тощо» [Цит. за: 2, с. 72].

Близьким до такого розуміння є й К. Мангейм, що визначав традиціоналізм як загальний психологічний інстинкт, відрізняючи його від консерватизму, який, в свою чергу, тлумачив як об'єктивний, історично вкорінений структурний комплекс, детермінований соціальною реальністю конкретної епохи [160, с. 145]. Таким чином, у першому розумінні, традиціоналізм – це реакція представників конкретної спільноти на ендогенні чи екзогенні чинники, що загрожують її ціннісному коду, звичному образу життя, світогляду тощо. В умовах сучасного глобалізованого світу, традиціоналізм постає як організований спротив культурному імперіалізму країн «першого ешелону розвитку» й здебільшого набуває форми політичного руху чи то в межах окремих колективів, чи то в межах більш широких культурно-цивілізаційних спільнот. Найяскравішим прикладом політичного традиціоналізму можна вважати ісламський фундаменталізм.

У другому випадку, традиціоналізм постає як різновид політичної філософії або ідеологічної доктрини, яка стверджує контраверсійну модель організації суспільного буття, іноді – з чітким антимодерністським змістом. Прикладом такого розуміння традиціоналізму слід вважати згадані в попередньому підрозділі політичні доктрини Р. Генона, Ю. Еволи та О. Дугіна. Варто згадати також і те, що у західному науковому дискурсі під традиціоналізмом досить часто розуміють ідеологію консервативного крила римської католицької церкви, одним з представників якої є Папа Римський Бенедикт XVI.

До синонімічного поля традиціоналізму наближається й порівняно новий для вітчизняного суспільствознавства концепт – «локалізм». У понятійному апараті західної науки «локалізм» тлумачиться як послідовна критика глобалізації та ствердження потенціалу комунітарних зв'язків у встановленні довготривалого миру. Прихильники локалізму вважають, що суспільство повинно бути засновано на зв'язках громад та кожна спільнота повинна проводити таку політику, яка відповідає інтересам її членів. Присутнє усвідомлення і територіальних масштабів даної моделі – це рівень невеликих

містечок та сіл. По відношенню до країн «третього світу», локалізм виступає проти політики «вимивання мозків» та вимагає справедливого перерозподілу ресурсів між «центром» і «периферією» на всіх рівнях існування сучасної цивілізації. До локалізму в країнах західної цивілізації тяжіють анархізм, біорегіоналізм, енвайронменталізм та рух зелених [190].

Бінарним опозиційним елементом традиції є новація. Новація – (від лат. *Novatio*) – оновлення, зміна [158, с. 482]. Прийменник «ін», який досить часто використовується з основним словом, означає «входження», застосування нового. Поняття «інновація» увійшло до наукового обігу ще у ХІХ ст. і майже одразу почало використовуватися в аналізі трансформаційних процесів в культурі як антитеза традиції. Зазвичай, в антропологічному вимірі, у феномені інновації відокремлюються чотири складові елементи:

1. Саме нововведення;
2. Новатори;
3. Розповсюджувачі;
4. Оцінювачі та спадкоємці [179, с. 120].

Сучасні прихильники синергетичної парадигми суспільного розвитку зазначають, що в різних сферах буття соціуму це «впровадження нового» буде відрізнятися як за способом (жорсткий, м'який, різкий, насильницький), так і за формою (закономірна, випадкова, стохастична, катастрофічна тощо) [62]. У будь-якому разі, йдеться про зміну параметрів функціонування конкретного соціуму та, досить часто, про втрату ним галузевої чи генеральної системної стабільності. Варто вказати й на наявність зворотного зв'язку: існуюча структура соціального організму здатна визначати рівень інтенсивності інноваційних викликів екзогенної та ендогенної етіології. Так, зокрема С. Ейзенштант та Т. Парсонс зазначали, що еволюція суспільства призводить до модернізації тоді, коли в соціальній системі посилюється інституційна диференціація до такого ступеню, що соціум відповідає функціональним вимогам із зростанням адаптивності до більш широкого та більш складного оточення [40, с. 21].

Більш докладно проблема взаємовідносин традицій та інновацій, як двох складових процесу суспільно-політичної модернізації, буде розглянута у наступному розділі. Проте, з огляду на необхідність визначення відправних принципів методології даного дослідження, слід констатувати, що динаміку розвитку будь-якого суспільного організму можна вивчити лише за умови врахування її центрального елементу – дихотомії «традиція – інновація», відмови від абсолютизації лише однієї з цих бінарних складових та редукції іншої до рівня дезорганізуючої субстанції. Саме ця теза, з точки зору автора дисертації, повинна розглядатися як методологічно висхідна. Це дає змогу відійти від різноманітних детерміністських схем в аналізі динаміки розвитку суспільства, репрезентувати її через інверсію та медіацію, через протиборство та взаємодію традиційних і новаторських елементів культури, поведінкових інваріантів, політичних програм та інститутів тощо.

Сприйняття традицій та інновацій як двох полярних параметрів функціонування будь-якого соціуму, дає можливість застосувати для вирішення дослідницьких завдань даного дисертаційного проекту класичний системний метод і концептуалізувати висхідну модель функціонування і розвитку людських соціумів, позбавлену ідеологічної ангажованості марксистського вчення про формації та зайвої культурологічності тойнбіанського цивілізаційного підходу. В цьому випадку, відправним постулатом є сприйняття історії людства як боротьби інновацій зі стабілізацією, активаторів з інгібіторами, хаосу та порядку [62]. Можна без перебільшення твердити, що інноваційний тиск на успадкований соціальний лад притаманний всім соціумам як системам, що мають здатність до самовідтворення. Результатом боротьби механізмів стабілізації та інновації постає дискретний характер розвитку світової цивілізації, історичний перехід від одного паттерну розвитку до іншого. Якщо під паттерном розуміти просторово-часовий континуум, то інновації постають як біфуркаційні точки світової історії, моменти її дискретних розривів [62]. В періоди біфуркації будь-яка соціальна система втрачає лінійний характер свого розвитку.

Процеси її саморегуляції спрямовані на зменшення ентропії, впорядкування структур, створення режиму максимальної адаптації до нових соціальних умов [136, с. 97].

Існування будь-якого суспільства не може характеризуватися лише постійними інноваціями – ресурсів, що є в його розпорядженні, не вистачить для забезпечення постійного розвитку. Стадії відносного спокою (стабільності) необхідні для адаптації нововведень, накопичення енергії, подолання девіацій, що виникли на стадії біфуркації. Як визначає В. С. Капустін, неконтрольований процес творення великої кількості соціальних мутацій загрожує життєздатності системи, призводить до припинення еволюційного процесу в цілому. Саме тому, інноваційні механізми формуються та існують одночасно із захисними гомеостатичними механізмами соціумів [62]. Завершення кризового періоду супроводжується інституціоналізацією новацій, закріпленням їх в якості регулярних та довгострокових соціальних практик, поступовим перетворенням їх на традицію [136, с. 96]. Важливо констатувати, що традиція не лише виступає у ролі стабілізатора розвитку суспільства, вона забезпечує повернення системи від стадії розвитку до стадії функціонування, формує основу для подальшої інноваційної діяльності, дає час на її підготовку тощо. Звісно, це не означає, що на етапі функціонування соціальна система постає як абсолютно константна та інертна. Її внутрішня трансформація лише змінює свою логіку – відбувається лінійно, завдяки механізмам конформізму та індивідуалізації. Вона пов'язана переважно із новаторським освоєнням індивідами успадкованих цінностей, активізацією особистісного компоненту тощо [136, с. 96]. На думку дисертанта, можна прийняти алгоритм взаємодії традицій та інновацій, що був запропонований російським соціологом Т. Рассадиною:

1. Фаза посилення значущості традиційних цінностей під час їхньої первинної взаємодії з новаціями, при зростанні соціальної дезінтеграції та аномії;

2. Фаза біфуркації – вибір цінностей;

3. Фаза інноваційних змін у ціннісному коді соціуму;
4. Фаза нових протиріч між культурою та соціальними відносинами;
5. Фаза «відкатку» (часткового) до традицій в багатовимірному нелінійному соціальному просторі [136, с. 101].

Цей «коливальний» алгоритм взаємодії традицій та інновацій в розвитку суспільства, поряд із відмовою від абсолютизації одного з його складових елементів, з точки зору дисертанта, повинен бути адаптований і для розуміння сутності демократичного транзиту в країнах Східної Європи в цілому, та в Україні зокрема. По-перше, він дає змогу прогнозувати реверсні тенденції в процесі демократизації політій регіону, визначати передумови й можливі чинники цього процесу. По-друге, включення до наукового дискурсу демократичних студій бінарного концепту «традиція – інновація», відкриває перспективи для подолання недоліків «класичних» концепцій демократизації.

У попередньому підрозділі автором дисертації вже констатовувалася наявність певної дихотомії серед представників теорії демократичного транзиту, основною сутністю якої є дискусія щодо значущості екзогенних чи ендогенних чинників фундаментальної політичної трансформації, яка повинна призвести до ствердження парадигми народоправства. Парадокс ситуації полягає в тому, що і «структурний», і «процедурний» підходи у тлумаченні сутності демократизації, взяті «в чистому вигляді», не є прийнятними для аналізу власне східноєвропейської ситуації.

Як зазначає російський дослідник В. Я. Гельман, структурна концепція, яка пов'язує демократизацію з соціально-економічним розвитком суспільства (зокрема – з соціальними показниками на зразок статків та добробуту населення), неминуче призведе нас до логічної пастки, адже змушуватиме визнати найбільш демократизованим режим О. Лукашенка в Білорусі, що демонструє найвищий індекс людського розвитку в країнах СНД [32, с. 60].

Теж саме стосується й процедурного підходу, орієнтованого на аналіз діяльності акторів під час політичної трансформації. Зокрема, яскравою рисою демократизації в його межах вважаються т.зв. «пакти еліт», як

передумова політичного консенсусу та початок ефективної реформаторської діяльності. Але пострадянські «пакти» досить часто мали на меті дещо інше – обмеження політичної конкуренції та встановлення неформальних інститутів, тобто фактично не лише не сприяли демократизації, а перешкоджали їй [32, с. 60].

Не може бути визнана задовільною і концепція «структури розколу» С. Роккана, що стверджує джерелом формування політичної конкуренції в пострадянському суспільстві не «пакти», а розколи в елітарному середовищі [32, с. 61-62]. З точки зору дисертанта, у випадку з конкретним прикладом української демократизації, конфлікт в межах політичного класу може бути визнаний радше причиною уповільнення темпів демократичних перетворень, ніж їхнім каталізатором.

Очевидно, що в основу методології дослідження демократичного транзиту повинна бути закладена логіка сприйняття демократизації в ролі найрадикальнішої інновації (чи комплексу інновацій), інкорпорація якої до структури конкретного соціуму, викликає активізацію внутрішніх захисних механізмів та функціонування системи за схемою часткового відторгнення і вибіркової адаптації нових елементів. В межах такої дослідницької схеми, відбувається «зняття» протиріч структурного та процедурного підходів, їхнє поєднання у методологічну парадигму «воронки причинності», запропоновану А. Ю. Мельвілем. Остання передбачає багатофакторний аналіз та послідовне звуження фокусу уваги від макро– до мікрорівнів демократичного транзиту:

1. Зовнішнє міжнародне середовище;
2. Державо - та націє - утворюючі чинники;
3. Соціально-економічний рівень розвитку та модернізації;
4. Соціально-класові процеси та умови;
5. Соціокультурні та ціннісні чинники;
6. Політичні чинники та процеси;

7. Індивідуальні чи особистісні, політико-психологічні чинники [103, с. 14].

Слідування зазначеній парадигмі, обумовлює включення до аналітичного інструментарію даного дисертаційного дослідження культурно-цивілізаційного і компаративного підходів, теорії соціалізації (поколінний підхід) (1-4 рівні аналізу) та комплексу емпіричних наукових методів: дискурс – и контент-аналізу, даних соціологічних опитувань і побудованих на їх основі робочих моделей (5-6 рівні аналізу запропонованої схеми) тощо.

Культурно-цивілізаційний підхід орієнтує на визнання багатоманітності трансформаційних процесів в країнах європейського та євразійського ареалів, відмову від моновекторної детерміністської моделі їхньої інтерпретації, врахування нелінійності розгортання демократизації на пострадянському просторі. Не менш важливим є й принцип своєрідності цивілізацій, які мають як універсальні, так і специфічні критерії успішності відтворення власної життєдіяльності. Цей підхід орієнтує на те, що інституційні та ціннісні системи забезпечення розвитку соціумів не наділені опціями універсальності [171, с. 16-17]. Останній факт пояснює, чому для соціальних акторів реформ виникають труднощі вже на стадії висхідної орієнтації в тій реальності, яку доведеться змінювати, адже некритичне запозичення моделей інституційного дизайну не дає очікуваних результатів в специфічному національному середовищі.

Культурно-цивілізаційний підхід є необхідною, але не достатньою умовою аналізу культурної специфіки процесу демократизації. Він постає лише першим етапом в ієрархії дослідницьких процедур, у просуванні від найбільш загальних теорій політичної філософії, через політичні теорії середнього рівня до більш конкретних прийомів з використанням інструментарію соціології політики [60, с. 104].

У даному конкретному випадку середній рівень політичних теорій представлений компаративним підходом, який звертає увагу дослідника процесу демократизації України на передісторію переходу, позиції еліт

попереднього режиму, способи його зміни та інші похідні [110, с. 80-81]. Застосування компаративного методу також вимагає від дослідника необхідності запобігання найбільш поширених помилок цієї методики. Слід пам'ятати, що переважна більшість компаративістських концепцій демократії хоч і фіксувала певний обсяг емпіричного матеріалу, але, поряд з цим, намагалася виробити ідеальну модель демократичного устрою іноді – з претензією її перетворення з суто теоретичної та нормативну [99, с. 57-58]. Не менш дискусійним є й вибір дослідницьких стратегій формування цієї аналітичної моделі демократизації.

Як зазначає Д. Растоу, модель, або ідеальний тип, процесу переходу може бути розроблена на основі вивчення двох чи трьох емпіричних прикладів, а потім перевірена шляхом апробації на інших випадках [Див. детал.: 134, с. 5-15]. Застосування цього методу передбачає дві можливі дослідницькі стратегії. На доцільності першої з них, що обумовлює порівняння окремих аспектів політичного розвитку країн регіону колишнього СРСР, наголошує В. Гельман [32, с. 55]. На користь такого, внутрішньо-регіонального за своїм характером, компаративістського дослідження свідчать історична та культурна наближеність країн пострадянського простору. Важливим є й майже повний хронологічний збіг початку демократичного транзиту в більшості цих країн. Але, досягаючи таким чином можливості зменшити кількість кластерів аналізу, дослідник, поряд з цим, позбавляє себе можливості проводити теоретичні паралелі з досвідом спільнот, які належать до інших культурно-цивілізаційних типів і, як наслідок, не зможе вдало концептуалізувати проблему співвідношення традицій та інновацій в процесі демократизації на рівні ідеалтипової моделі.

Друга можлива стратегія застосування компаративістської методології – це проведення порівняння особливостей демократизації країн, які належать до принципово різних моделей культурно-цивілізаційного розвитку. Так, наприклад, російський дослідник П. Дуткевич вважає, що компаративістське дослідження латиноамериканського досвіду управління слаборозвинутою

економікою, ролі колишніх політичних еліт, сталості патримоніальних та клієнтарних зв'язків може бути ефективно застосовано до східноєвропейського контексту. «В обох випадках ми матимемо справу з тим самим парадоксом – громадянського суспільства та ринкової економіки як двох необхідних передумов демократичних режимів, в період демократичної консолідації, які працюють один проти одного» [47, с. 60]. Проте, в цьому випадку, науковець стикатиметься з проблемою великої вибірки емпіричних фактів, які потребують у систематизації. Тому, визнаючи евристичну цінність обох стратегій і в якості компромісу між ними, автор дисертації вважає за доцільне обмежити використання компаративного методу у своїй роботі здійсненням порівняльного аналізу процесів політичного розвитку в країнах Західної і Східної Європи (Російська Федерація та Україна). З наукової точки зору це виправдано тим, що країни ЕС демонструють модель «консолідованої» демократії, Російська Федерація й Україна – модель її становлення. Перший регіон у сучасному політологічному дискурсі постає як еталонний, другий – як девіантний. В їхньому порівнянні та протиставленні прояви політичного традиціоналізму, як складові більш масштабного процесу – реверсу «третьої хвилі» демократизації, постають найбільш рельєфно та виразно.

Не менш важливим питанням під час визначення основних тактик, стратегій та дослідницьких процедур даного дисертаційного дослідження, є встановлення хронологічних меж наукового аналізу. Згідно Д. Растоу, емпіричні дані, покладені в основу теорії генезису демократії, повинні – для кожної країни – охоплювати період з моменту, що безпосередньо передував початку процесу переходу, і до моменту його остаточного завершення [134, с. 10]. Враховуючи переважно процедурний сценарій демократизації України, в якому роль провідних акторов трансформації відіграють представники політичного класу, дисертант у своєму дослідженні зосереджуватиме увагу не лише на аналізі сучасних процесів, але й звертатиметься до окремих подій періоду так званої «соціалістичної модернізації» 1970-х – 1980-х років, адже

кар'єрне зростання багатьох сучасних українських політиків розпочалося саме в межах структур радянського суспільства.

На переконання автора, в межах вказаної хронології, значні пізнавальні потенції матиме й акторо-центрований підхід, який дозволяє сфокусувати аналіз на індивідуальних та колективних практиках учасників демократичного транзиту, що визначаються їхніми інтересами та обмежуються їхніми габітусами, соціальними навичками, структурами ресурсів тощо [80, с. 67].

Такий підхід констатує наявність глибинного причинно-наслідкового зв'язку між культурними детермінантами певного соціуму та характером процесу демократизації, який передбачає, в тому числі, й певну трансформацію цих детермінант. Навіть на рівні відправних узагальнень, стає зрозумілим, що така трансформація не постає як вибухова, короткочасна подія. В реальному житті радикальне оновлення культурних та поведінкових інваріантів – явище радше виняткове, ніж закономірне. Як наслідок, акторами процесів політичної трансформації виступають не лише окремі індивіди – професійні політичні функціонери та активісти громадянського суспільства, але і великі соціальні групи, в тому числі покоління – носії певної моделі соціалізації. Саме покоління, з їхнім специфічним ціннісним та поведінковим кодом, створюють той культурний базис, на основі якого і відбуваються всі перетворення на рівні політичної «надбудови». Соціологічне поняття покоління охоплює декілька вікових груп, межі яких не є абсолютними, вони рухомі та залежать від періоду тривалості життя, визначаються соціально-економічними, політичними, історичними та іншими чинниками [30, с. 97]. Але найважливіше те, що кожне конкретне покоління постає ще і як символічна генерація – спільнота сучасників, життя яких відображає особливий період історії. Ознаками цієї символічної спільноти є: тотожність соціальних умов формування та життєвого досвіду, спільність завдань, соціальних ролей та функцій, які потребують у відповідній реалізації та вирішенні, аналогічність домінантних вікових соціально-психологічних рис і,

як наслідок, єдність визначних детермінант поколінної свідомості [30, с. 96]. Більше того, ментальні феномени, поширені у свідомості різних шарів суспільства, об'єктивуючись у вигляді оригінальних ціннісних систем і поведінкових інваріантів, впливають на визначення змісту та характеру процесів демократизації країни, породжуючи гібридне за своїм змістом пострадянське культурне середовище. Останнє передбачає наявність у кожного символічного покоління спільної проблемної картини світу, специфічної політичної мови, як засобу внутрішньо-поколінної комунікації та визначення кола проблем, які потребують негайного вирішення. Відтак, формуються специфічні стилі групової політичної діяльності, введення яких до наукового аналізу дає змогу порушити досить складні питання щодо формування особливих генералізуючих рис політики, використавши процедури дискурс– та контент-аналізу [123, с. 159].

Згідно з теоретичними постулатами дискурс-аналізу, кожне суспільство повинно мати свою політичну мову – універсальний засіб комунікації на теми, що стосуються всіх. Це – єдина мова, за допомогою якої, всі можуть обговорювати між собою питання, які стосуються спільного існування в єдиному державному та культурному просторі [68, с. 4-8]. Кожне покоління, яке залучено до процесу політичної взаємодії, постає як «суб'єкт, що розмовляє». Цей суб'єкт у значній мірі визначається самою структурою групової мови, в залежності від якої змінюються якість «розмовляючого» та зміст самого політичного нарративу [46, с. 382]. Відповідно, політична взаємодія на груповому рівні постає як конкуренція альтернативних «оповідань» за право монопольного визначення змісту офіційного дискурсу. Структура останнього передбачає наявність наступних елементів:

1. Онтологія – уявлення щодо принципів облаштування соціального буття.
2. Модель динаміки соціуму – найбільш загальні уявлення щодо змін.
3. Оцінка змін – позитивна або негативна.

4. Ключові поняття – найбільш типові моделі, що використовуються у комунікативних практиках; певні «формули», які дають змогу виявити за словами комунікатора ту чи іншу модель [123, с. 162].

Враховуючи те, що у транзитивному суспільстві окремі покоління здебільшого виступають у вигляді носіїв специфічних мов та прихильників конфліктних за своєю модальністю дискурсів, офіційний стиль постає як еkleктичний, такий, що являє собою складний сплав сучасності з архаїкою [123, с. 159]. Відтак, з точки зору дисертанта, весь процес демократизації можна представити як конкурентну взаємодію традиціоналістського та модерністського політичних стилів, кожен з яких по-своєму інтерпретує роль політики в облаштуванні соціального світу. Традиціоналістський стиль наділяє політику статусом соціальної сили, що відповідає за досконалий устрій світу, виконує патерналістські функції тощо. Стверджується поміркована модель динаміки соціуму, позитивно схвалюються лише ті зміни, які відбуваються у загальній парадигмі традиції та не загрожують їй. Ключовими поняттями, за допомогою яких відбувається «дешифрування» соціальної дійсності, є концепти: «сакральність», «вкоріненість», «сталість», «спадковість» тощо.

На противагу цьому, модерністський стиль політики заперечує її сакральний статус, позбавляє онтологічної сутності та радикально обмежує сферу її компетентності вирішенням повсякденних проблем громадян. В межах цього стилю загалом домінує позитивне сприйняття соціальних змін, що і визначає специфічну парадигму інтерпретації дійсності за допомогою наступних концептів: «розвиток», «зміни», «подолання», «реформування» тощо. Модерністський стиль повністю орієнтований на утилітарні цінності та проблеми. Центральним елементом дискусії тут виступає людина та її природні права й обов'язки. Мова опису колективного досвіду, яка створюється в межах цього стилю політики, є релевантною не лише для вирішення ідеолого-конструктивістських завдань, але й для соціальної практики. Дискурс, що оформлюється модерністським стилем, має

евристичну цінність та водночас встановлює горизонт практичної дії в сфері вирішення загальнозначущих завдань. Він більш чи менш адекватно описує опції колективної дії та є сумісним з реальним досвідом людей.

Варто зазначити, що концепти, найбільш притаманні кожному із стилів, забезпечують переходи та зміни політики, її легітимацію в межах або окремих соціальних спільнот, або суспільства в цілому. Завдяки стильовій своєрідності офіційного дискурсу (унікальній пропорції традиціоналізму та модернізму), можна визначити й національні особливості демократизації, своєрідну «українськість» політичного процесу загалом [123, с. 165].

Реалізація останнього завдання стає можливою, якщо прийняти тезу про те, що діяльність будь-якого професійного політика (представника певного покоління й, водночас, ідеального типу «політичної людини»), відбувається в межах конкретної стилістичної парадигми. На переконання автора дисертації, ключові концепти, за допомогою яких політик обґрунтовує свої вчинки, не є чимось спорадичним – вони дискурсивно оформлюють владні дії, вказуючи на особливості картини світу колективного суб'єкту політичної інтеракції, інтереси якого й репрезентує даний функціонер [123, с. 166]. З певними застереженнями, політик – продукт колективної рефлексії, і тому його офіційні виступи можуть розглядатися як проєкції моделі світу конкретної великої соціальної групи, класу, покоління, нації тощо. Це – досить стала та дискурсивно активна модель, добре узгоджена, конвенційна й легітимована колективним суб'єктом політичної взаємодії [123, с. 166].

Належність публічного політика до певної соціальної групи з притаманною їй мовою та специфічним комунітарним дискурсом, перетворює професійного функціонера на своєрідний текст, або комплекс текстів. Як наслідок, у політичній інтеракції розгортаються своєрідні відносини «Автор – Читач», де «Автор» – свідомо чи несвідомо закладає в текст ряд структур, які впливають на «Читача» до такої міри, що можна говорити про маніпуляції. В свою чергу, «Читач», під час свого сприйняття

тексту, інтерпретує його, вдається до ряду перетворень, іноді досить не прогнозованих автором [113, с. 82].

Як зазначає Н. Новікова-Грунд, в традиції політичного дискурсу читачем тексту зазвичай виступає електорат. Текст – це проекція особистості читача. Тому вирішальним чином на політичний вибір громадян впливає не їхній вік, соціальний статус, національність чи навіть переконання, а та картина світу, яка здається виборцю істинною [113, с. 85]. Відповідно, прихильники традиціоналістського стилю добре зрозуміють та підтримують лише ту постать політика, яка сприймається ними як узагальнюючий заголовок «тексту долі» завдяки апеляціям до «прихованих сил політичного процесу», божого Провидіння, спадку предків тощо. Такий «політик-текст» добре сприймається носіями архаїчних ментальних форм, адже оперує вже існуючим набором схем літературно-міфологічного походження, які функціонують у свідомості громадян у вигляді сталих архетипів [113, с. 86].

Найпоширенішим з них є архетип «героя-рятівника» який, завдяки цілому ряду містичних перевтілень, намагається подолати сили зла та встановити панування абсолютного добра. Як зазначає Дж. Кемпбелл, міф про героя є сучасним інваріантом архаїчних уявлень про перехід від одного щабля соціального розвитку до іншого за схемою: «ісход – ініціація – повернення». При цьому, лише діяльність окремої постаті, а не групи в цілому, розглядається адептами цього міфу як джерело оновлення спільноти або народу [Див.: 85, с. 1-12]. Суспільство, що потерпає від фрустрації, викликані радикальними модернізаторськими інтенціями правлячої еліти, поступово формує запит на альтернативного провідника (провідників), який позбавив би спільноту обтяжливого обов'язку самостійного вирішення своїх проблем, запропонувавши якийсь магічний спосіб повернення/входження до «золотого віку». Отже, визначною рисою традиціоналістського стилю є персоніфікація політики та ірраціоналізм у сприйнятті природи політичного лідерства.

Натомість прихильники модерністського стилю віддадуть перевагу своєрідному «тексту вчинків» та політику, який апелює до раціональної, логічно детермінованої картини світу.

Варто зазначити, що більшим маніпулятивним потенціалом наділений саме «текст долі», що містить в собі синтаксичні конструкції, в яких суб'єкт дії або відсутній в принципі, або граматично присутній але семантично не визначений. До таких «безагенсних» (за термінологією Н. Новікової-Грунд) конструкцій, можна віднести концепти: «доля», «вороги», «вони» тощо. Текст з великою концентрацією таких конструктивів, майже завжди сприймається читачами як повідомлення, що несе істину, навіть якщо повідомленням в прямому сенсі не є та не має жодного відношення до істини [113, с. 90]. Це пояснює, зокрема, чому політики, які апелюють до найархаїчніших шарів свідомості електорату, з притаманними їм простими бінарними опозиціями на зразок «друг-ворог», «ми-вони», «чорне-біле», «явне-приховане», майже ніколи не вдаються до розробки складних програм соціально-економічного розвитку країни, обмежуючись мовою гасел та використовуючи у своєму спілкуванні з електоратом тактику проповідників.

У випадку з проблемою виявлення носіїв різних політичних стилів та дослідженням дихотомії цінностей політичного традиціоналізму й модернізму у світоглядному коді представників вітчизняної еліти, основним питанням постає пошук більш-менш достовірних джерел інформації. Труднощі полягають не лише в тому, що представники правлячого класу зазвичай не виступають об'єктами соціологічних опитувань, а жанр інтерв'ю залишається низько інформативним, але й в тому, що сучасною наукою і досі не запропонована методика досліджень свідомості політичних функціонерів, яка б не викликала серйозних зауважень з боку опонентів.

Враховуючи це, найбільш ефективним для реалізації дослідницьких завдань, що були визначені дисертантом, слід вважати метод контент-аналізу, який відноситься за своїм типом до методів позитивної емпіричної науки та відрізняється високим ступенем математичної верифікації. Особливість

методу полягає в не лише в тому, що він добре узгоджується з основними теоретичними постулатами дискурсивної парадигми політики, але й в тому, що він дає змогу вивчити тексти, які належать політичним діячам, в їхньому соціальному контексті. Використання методу контент-аналізу є особливо важливим для даного дисертаційного дослідження, адже лише він дає можливість виявити специфіку світоглядного коду провідних представників вітчизняного політичного класу з урахуванням присутності в їхній свідомості ціннісної дихотомії традиціоналізму та модернізму. Реалізація цього завдання, враховуючи всю специфічність діяльності професійних політичних функціонерів, стає можливою лише завдяки ретельному аналізу тих лінгвістично-комунікативних структур, які систематично використовуються першими особами держави в офіційних текстах їхніх виступів. Саме контент-аналіз дає змогу систематизувати інтуїтивні відчуття читачів політичного тексту, зробити їх наочними та здатними до перевірки, розробити методіку цілеспрямованого збору тих текстових свідчень, на яких ці відчуття ґрунтуються.

Двома основними вимогами до застосування контент-аналізу є дотримання двох принципів – *принципу формалізації* (контент, що досліджується, повинен надавати змогу для надійної фіксації потрібних характеристик) та *принципу статистичної значущості* (елементи контенту повинні зустрічатися з достатньою частотою) [101, с. 14]. Для дотримання цих вимог здебільшого використовують не поодинокий текст, а саме інформаційний масив, що складається з великої кількості текстів, адже статистична закономірність проявляється тим більш виразно, чим більш великим є об'єм вибірки. Крім того, завдяки обробці значних текстових масивів, дані, які одержує в решті-решт дослідник, набувають характеристик компаративності [101, с. 24].

Використання методу передбачає дотримання наступної послідовності:

1. Формулювання теми, завдань та гіпотези дослідження;
2. Визначення сукупності джерел, які вивчаються;

3. Визначення основних кластерів аналізу, що відповідають дослідницьким завданням (у вітчизняній традиції контент-аналітичних досліджень найбільш поширеними одиницями аналізу є: слово, тема, герой, соціальна ситуація тощо);
4. Визначення одиниць підрахунку, які можуть збігатися зі змістовними одиницями;
5. Безпосередня процедура підрахунку із застосуванням спеціальних таблиць, комп'ютерних програм, спеціальних формул;
6. Інтерпретація отриманих результатів у відповідності з цілями та завданнями конкретного дослідження [101, с. 26].

Слід визнати, що практика застосування контент-аналізу для вивчення особливостей українського політичного процесу не є чимось принципово новим. Так, наприклад, незалежна дослідницька організація – Комітет «Рівність можливостей» – застосовувала згаданий метод для моніторингу ЗМІ у грудні 2003 р. для визначення співвідношення схвальних, критичних та нейтральних згадувань про представників політичного класу. Метою цього дослідження було з'ясування ступеню політичної ангажованості центральних мас-медіа [54, с. 24]. Але, для вивчення політичних стилів представників вітчизняної еліти контент-аналітична методологія застосовується чи не в перше.

В якості джерел здійснення контент-аналітичних процедур дисертантом було обрано два масиви текстів.

Перший – офіційні тексти звернень Президентів України Л. М. Кравчука, Л. Д. Кучми та В. А. Ющенко до Верховної Ради України. Об'єкт аналізу – тексти звернень – обраний з огляду на те, що він дає можливість проаналізувати політичний дискурс представників правлячого класу країни уособленого в постатях політиків найвищого рангу.

Вибір об'єкту дослідження обґрунтований також і тим, що дає змогу прослідкувати специфіку ціннісного коду представників трьох груп еліти, які знаходилися у кермі влади в Україні з початку її незалежного існування і

перебувають біля нього по сьогоднішній день. Це має особливе значення з огляду на те, що, попри деякі спільні характеристики (передусім – мотивацію до захоплення, утримання та використання влади), кожна з елітарних груп носить на собі відбиток дещо відмінних моделей соціалізації, траєкторій кар'єрного росту, вікових особливостей психології тощо. До того ж, у вітчизняній політології традиційним стало розмежування еліти суверен-комуністів (Л. М. Кравчук), «червоних директорів» (Л. Д. Кучма) та «комсомольських активістів» (В. А. Ющенко).

Для аналізу було відібрано по три тексти виступів Президентів, не присвячених знаменним подіям і, таким чином, не перевантажених специфічними термінами. Основними кластерами аналізу виступали поняття, семантичне значення яких відповідає бінарним опозиціям «традиціоналізм - інноваційність», «демократизм – патерналізм». Для первинного аналізу текстів використовувалася програма Word Stat з наступним узагальненням та підрахунком отриманих результатів «вручну». Остаточним етапом дослідження виступали створення таблиць із кількісними результатами дослідження та діаграм, що відображали співвідношення елементів ціннісного коду кожного з політиків в кожному випадку окремо.

Із дотриманням всіх вищезгаданих процедур біло проаналізовано й другий масив текстів – тексти привітальних виступів трьох найбільш рейтингових політиків України – В. А. Ющенка, Ю. В. Тимошенко та В. Ф. Януковича – з нагоди 18-ї річниці незалежності України. Основними кластерами аналізу виступали лінгвістичні конструкції, використані політиками, які за своєю логікою відповідають змістовним блокам архетипу «героя-рятівника». З огляду на те, що застосування традиційної стратегії контент-аналізу, спрямованої на формальне виявлення кількісного співвідношення кластерів пошуку з основним масивом тексту, не дало очікуваних результатів, була прийнята інша дослідницька процедура, а саме

з'ясування щільності використання кластерів аналізу на умовну структурну одиницю тексту (рядок чи абзац).*

Результати обох досліджень виявили високу ефективність застосування методології контент-аналізу для виявлення специфіки культурного коду провідних політичних акторів процесу демократизації України та дали змогу авторові дисертації здійснити перехід від формулювання висхідної дослідницької гіпотези до її уточнення та концептуалізації.

Додаткова верифікація висновків контент-аналітичних процедур, а також отримання даних щодо ціннісних зрушень на рівні масової свідомості громадян вітчизняної політиці, в даній дисертації досягається завдяки використанню автором результатів численних соціологічних досліджень, вивченню статичних матеріалів, зверненню до змісту офіційних документів української держави тощо.

Підсумовуючи результати цього підрозділу, слід зазначити, що дослідження культурних детермінант процесу української демократизації повинно спиратися на методологічну базу, яка має яскраво виражений міждисциплінарний характер. Здійснення дослідницьких процедур повинно відбуватися за логікою сходження від найбільш загальних соціальних підходів та теорій (на зразок культурно-цивілізаційного та системного), через наукові підходи та теорії середнього рівня (компаративістська методика, теорія соціалізації у сполученні з поколінним підходом), до власне емпіричного рівня аналітичних процедур (дискурс та контент-аналізи). У відповідності до такої логіки дослідження вибудовується й структура даного дисертаційного проекту, завдяки чому досягається реалізація принципів повноти, об'єктивності та верифікованості наукового аналізу проблеми співвідношення політичного традиціоналізму та інноваційності в процесі української демократизації.

---

* Результати дослідження дивись докладніше у підрозділі 3.2 та у додатках.

Висновки до першого розділу.

В якості висновків до розділу в цілому можна назвати наступні узагальнення:

1. У сучасному суспільствознавстві спостерігається поживлення інтересу до традицій, як фундаментальних культурних артефактів, визначаючих зміст та результати процесів демократизації країн, які не належать до західної частини людської цивілізації. Представники різних наукових напрямків та шкіл зарубіжної та вітчизняної політичної філософії все більше схиляються до сприйняття сутності суспільно-політичної модернізації як діалектичного взаємозв'язку екзогенних та ендогенних чинників, конкурентної взаємодії традиціоналізму та інноваційності.

2. Під впливом значної світоглядної трансформації, що відбувається у науковому середовищі, теорія інноваційного розвитку людства поступово позбавляється вестернізаторських ідеологічних елементів та ринкового економічного детермінізму. Завдяки поступовій «реабілітації» феномену традиції вона все більше наближається до визнання принципів синергії різноманітних культур і цивілізацій, набуває відчутного гуманістичного змісту.

3. До наукової дискусії щодо формування ідеалтипової моделі «традиційного суспільства» та визначення сутності політичного традиціоналізму, долучаються представники різних дисциплін гуманітарного і суспільствознавчого профілю. Відповідно, відбувається й подальша плюралізація наукового інструментарію досліджень культурних детермінант процесів демократизації. В цьому сенсі, поряд із традиційним для політології використанням підходів та теорій найбільш загального рівня, наукове співтовариство все більше уваги приділяє й емпіричним методам – найбільш ефективним у вивченні сутності феномену посткомунізму, дослідженні особливостей ментального дрейфу колективних та індивідуальних акторів процесів демократизації країн регіону Східної Європи тощо.

Розділ II

Сучасні політичні процеси: діалектика традицій та інновацій

2.1 Парадигмальні моделі політичної еволюції: «Традиція» та «Сучасність».

Виявлення специфіки процесу демократизації, як різновиду соціокультурних трансформацій, передбачає наявність у розпорядженні дослідника певної еталонної моделі політичної еволюції людства, яка відображає на загальнотеоретичному рівні сутність основних парадигм соціального устрою та пояснює причини, засоби та особливості переходів від однієї з цих парадигм до іншої. Приймаючи на озброєння концептуальну схему М. Вебера, згідно з якою магістральний розвиток людських спільнот відбувається у напрямку від домінування ірраціональних, афективних, інерційних принципів соціально-політичної взаємодії до ціле-раціональних інваріантів індивідуальної та групової інтеракції, дисертант вважає виправданим сприйняття сутності демократичного транзиту як невід'ємної складової процесу переходу конкретного соціуму від парадигмальної моделі традиційного суспільства до моделі суспільства модерного типу. Іншими словами, стверджується тезис про розгортання політичної еволюції між двома полюсами соціального устрою – «Традицією» та «Сучасністю».

Прийняття цієї відповідної тези одразу ж актуалізує питання про ступінь об'єктивності, природності цих двох парадигм існування людських спільнот. Чи відображають такі концепти, як «Традиція» та «Модерн», реальний стан речей, що склався еволюційно, природно, чи вони лише фіксують наслідки цілеспрямованої інжинірингової діяльності певних груп та осіб, які на власний розсуд визначали основні параметри функціонування «своїх» спільнот? По-суті, йдеться про традиційну для суспільствознавства дискусію конструктивістів та примордиалістів. Перші, такі, як наприклад Е. Гідденс та В. Ачкасов, наголошують на штучній природі й Модерну, і Традиції. Зокрема,

за їхньою інтерпретацією, остання є «процесом реконструювання чи реінтерпретації минулого», який відбувається у відповідності до потреб та інтересів певної соціальної групи [8, с. 175].

На противагу конструктивістам, прихильники примордиалізму вважають, що традиційність, як основний атрибут звичаю, це *modus vivendi* певної групи, який успадковується від попередніх поколінь, а не постає як наслідок свідомого конструювання чи ре інтерпретації [74, с. 182]. Не заглиблюючись у цю надзвичайно важливу дискусію, автор дисертації вважає за доцільне прийняти компромісну позицію, згідно з якою є два основних способи формування феноменів Традиції та Модерну. Перший – це еволюційний розвиток. Важко собі уявити існування традиційного або модерного суспільства без наявності об'єктивних для цього умов: певного рівня розвитку економіки та відповідних економічних відносин, особливостей культури, свідомості, поведінки широких кіл населення тощо. З іншого боку, будь-який соціум потребує і в постійній корекції тих відхилень, що неминуче виникають під час функціонування всіх його спеціалізованих підсистем. Не менш актуальними є й завдання ідеологічного забезпечення функціонування суспільства, реалізація яких цілком покладається на привілейовані групи та відображає зміст другого можливого способу визначення фундаментальних параметрів соціальності – цілеспрямованого конструювання.

За будь яких умов, і традиційне, і модерне суспільства характеризуються певним рівнем розвитку політичної свідомості, специфікою соціальної структури, динамікою різнопланових соціальних процесів, моделями реалізації владних відносин, принципами діяльності державних структур тощо.

Історично першою моделлю облаштування соціального буття було т.зв. «традиційне суспільство». Згідно з методологією, прийнятою дисертантом, традиційне суспільство тлумачиться не лише як аналітичний конструкт політологічного аналізу, але й як унікальний алгоритм функціонування

соціальної системи та самодостатній антропологічний проект. Традиційність, як і будь-яка інша соціокультурна стратегія, передбачала забезпечення соціального ладу шляхом гармонізації багатьох мультистабільних станів та синхронізації великої кількості ритмів та режимів. В її межах відбувався тривалий процес хабітуалізації – постійне напрацювання культурних констант певної спільноти [62]. Цей процес передбачав типізацію соціальних дій, їхню інституціалізацію в усній, а згодом і письмовій традиції, мінімізацію соціальної енергії, яка витрачалася під час налагодження індивідуальної і групової інтеракції тощо. Паралельно відбувалося й ствердження засад для ефективного соціального контролю над діяльністю індивідів та їхніх груп [62].

Системні характеристики традиційного суспільства забезпечувалися фундаментальними властивостями самого феномену традиції, до яких слід віднести наступні:

1. *Варіативність*. Постаючи певною мірою як інертний феномен, традиція дозволяла здійснювати селекцію зовнішніх та внутрішніх викликів до соціокультурного змісту, забезпечуючи його еволюцію у відповідності з нагальними, адаптованими потребами [164, с. 725]. Сама традиція – гнучкий соціокультурний феномен, містила у собі великий об'єм інформації щодо тактик та стратегій адаптації до навколишнього середовища. За умови втрати дієвості одного із сценаріїв, індивіду чи групі пропонувався інший, вже добре знайомий.

2. *Телеологічність*. У традиційному закритому суспільстві з порівняно незначним інформативним насиченням комунікативної сфери найвищою цінністю поставала незмінність та передбачуваність буття. Визначаючи рівень «передбачуваних повідомлень», якими соціальна система забезпечувала своїх членів, традиція задовольняла потребу індивідів у виявленні універсального сенсу світобудови. Останній надавав людям зразок ідеального ладу, що існував у часи «золотого віку» людства чи конкретної спільноти [160, с. 145]. Як наслідок, традиція давала змогу для подолання та

впорядкування хаосу буття і характеризувалася найбільшим комфортом для свідомості «середньостатистичного» індивіда, який на той час не міг бути носієм наукового типу світогляду.

3. *Ретроспективність та міфологічність.* В межах традиції сучасність тлумачилася як процес невідвортної деградації. Сьогодні, що сприймалося як занепад, протиставлялося абсолютизоване минуле, як символ повноти буття. Минуле було своєрідним символом, моделлю чи архетипом, який містив у собі рецепти подолання актуальних проблем та задавав людській діяльності певний різновид пророцького динамізму [160, с. 145].

4. *Вибірковість та міфологічність.* Традиція завжди була певним інформаційним фільтром, за допомогою якого спільнотою відкидалася вся та інформація, що суперечила загальним колективним уявленням і загрожувала сталим формам колективних та індивідуальних ідентичностей. Згадана вже міфологічність традиції забезпечувала її пояснювальну «пластичність» та відкривала широкі можливості для узгодження конфліктних цінностей та альтернатив в межах єдиної світоглядної системи [8, с. 179].

5. *Авторитарність.* Апелюючи до досвіду минулих поколінь та забезпечуючи виживання спільноти в цілому, традиція жорстко обмежувала простір для індивідуальної інноваційної активності, віддавала перевагу колективному макрокосму над індивідуальним мікркосмом. Дискусії щодо змісту самої традиції були суворо заборонені [51, с. 111].

Завдяки цим системним властивостям феномену традиції, останній виконував у житті людських соціумів наступні функції:

1. *Забезпечення успадкування ціннісного коду спільноти під час історичної зміни поколінь.* Враховуючи той факт, що у доіндустріальних суспільствах культурна трансмісія відбувалася здебільшого у формі усних оповідань, кожне нове покоління успадковувало без суттєвих змін лише внутрішнє ядро ціннісного коду групи (фундаментальні постулати світогляду, моделі виховання, зразки політичної поведінки, господарські навички тощо), в той самий час як менш важливі артефакти культури (переважно естетичні та

стилістичні) могли більш чи менш вільно інтерпретуватися. Завдяки цьому, суспільство набувало можливостей для помірної динаміки в межах традиції [166, с. 93].

2. Встановлення ідентичності суспільства, ствердження його культурних відмінностей від «інших» [8, с. 173]. Здійснення цієї функції спиралося на особливості свідомості представників «традиційного суспільства». Як зазначають дослідники, ментальний світ людини того часу був організований на принципах дуалізму. Навколишнє середовище (природне і соціальне) було чітко розділено на «своїх» та «чужих», «друзів» та «ворогів». Відповідно, відносини між різними соціумами мислилися не як простір діалогу, а радше як арена боротьби сил «добра» та «зла». Постійна рутинізація реальних та уявних конфліктів допомагала підтримувати внутрішню групову ідентичність [173, с. 127]. Аут-групова агресія, як чинник колективної ідентифікації, сприяла ототожненню «свого» колективу з певним сакральним організмом. Народ, держава, традиція мислилися як конкретна присутність сакрального начала. Через суспільне, як сакральне, людина долучалася до Творця, набувала підтвердження значущості та сенсу свого буття [46, с. 114]. У відповідності до цього, уможливлювалася наступна функція.

3. Підтримка стабільності людських колективів безвідносно до їхньої локальної специфіки [8, с. 173]. Співіснування локальних спільнот в межах великих політій доіндустріального світу забезпечувалося завдяки поширеним у масовій свідомості уявленням щодо принципів облаштування соціального буття у вигляді статичної ієрархічної структури, в межах якої кожна зі спільнот виконувала чітко визначені та онтологічно значущі функції. Тут варто згадати, зокрема, середньовічні уявлення щодо походження основних станів від трьох синів ветхозавітного патріарха Ноя з чітким визначенням групових функцій, прав та обов'язків. Така «онтологічна спеціалізація» робила легітимними навіть найконсервативніші кастові системи.

4. Визначення норм соціальної інтеракції, її контроль та корекція. Традиція задавала стандарти групового поведінкового коду. Останній

сприймався представниками групи як єдино можливий та такий, що заслуговує на повагу. Відповідно, поведінкові коди аут-груп погано дешифрувалися трайбалістичною свідомістю, викликали насторогу та фрустрацію. По відношенню до світу Традиції можна без перебільшення стверджувати, що система цінностей певного суспільства формувалася нормативним началом, яке приходило із унікальної комбінації подій минувшини конкретної групи [68, с. 81-82].

5. Реалізація антропологічного проекту «традиційної» людини. Традиція, як соціокультурна стратегія існування людських колективів, без конкретизації якихось окремих напрямків та регіональних відмінностей, характеризувалася загальним антиеволюціонізмом у поглядах на людину. Особа повинна була беззастережно наслідувати поведінковий код минулих поколінь. Але, поряд із ретроспективною моделлю соціалізації та пріоритетністю колективізму, в межах традиційного суспільства індивід отримувал хоч і незначний, але чітко визначений простір для власної автономії. Навіть обмежений суто побутовими справами, цей простір свідчив, що, на відміну від первісної спільноти в якій всі її члени живуть в колективному хронотопі, в традиційному суспільстві починають функціонувати хронотопи персональні [133]. По-суті, можна констатувати початок шляху до гуманізації суспільного буття. Адже спільнота та держава, наділені сакральним статусом, сприймаються як антропоморфні соціальні утворення, а традиція вимагає відповідності суспільного і державного устрою внутрішній «природі» людини (згадаємо вчення Платона про спеціалізовану державу).

Функціональна потужність традиції, як регулятора соціальності, обумовлюється її глибокою вкоріненістю у масовій та індивідуальній свідомості членів доіндустріального суспільства. Визначними рисами традиційного типу свідомості, з точки зору дисертанта, можна вважати наступні:

1. Холізм, що на ментальному рівні проявляється у наявності внутрішньо несуперечливої картини світу, в якій ціле має беззаперечну перевагу над

окремими його складовими. В психіці носія традиційного типу свідомості активно проявляють себе контроль суспільства (super ego) та стихійне підсвідоме (id). Не даремно, доіндустріальні політичні системи досить часто використовували потенції підсвідомого своїх підлеглих для досягнення ефекту співучасті і, таким чином, забезпечували єдність колективної дії у вигідному для себе напрямку [133].

На рівні практичному, холізм свідомості втілюється у переконанні в доцільності претензій всього колективу на рівну участь у розподілі матеріальних та духовних благ, незалежно від внеску кожного окремого індивіду. Саме тому, традиційна свідомість завжди тяжіє до цінностей комунітарного неструктурованого соціуму, навіть попри реально існуючу ієрархію каст та станів [114, с. 61].

2. Стереотипність та біполярність. Основним принципом функціонування традиційної свідомості була постійна трансформація бінарних образів, співставлення яких давало можливість вийти на пізнання діалектики розвитку світу на принципах єдності та боротьби протилежностей, а також порівняно легко пояснити сутність процесів, що розгорталися всередині та ззовні доіндустріальних політій [133].

3. Інверсійність, що поставала як унікальна траєкторія розвитку ментальних феноменів. Вона характеризувалася різким, а іноді й миттєвим переходом від одного полюсу дуальної опозиції когнітивних операцій до протилежного, і навпаки. Для носія традиційного типу свідомості характерними були пошуки смислу, які не виходили за межі культурних утворень, що склалися раніше [6, с. 42].

4. Циклічний динамізм. Попри загальну невиразність традиційного мислення у питаннях часу, коли минуле, сучасне та майбутнє прагнуть розчинитися одне в одному, його універсальною основою виступає архетип змін. Механізмом реалізації цього архетипу був ритм або цикл постійного маятникового руху між складовими когнітивної бінарної опозиції [133]. Першоджерелом такого циклічного динамізму слід вважати безпосередню

залежність людини традиційного суспільства від природних явищ. Спостереження за природними циклами, нездатність розрізнити природні та соціальні закони, призводили до спроб некритичної екстраполяції перших на другі [146, с. 134]. У соціально-політичному вимірі це трансформувалося в очікування обов'язкової зміни «доброго» правителя на «поганого», досконалої форми реалізації владних відносин на спотворену, і навпаки. На підтвердження цієї тези, слід згадати досить поширену в інтелектуальному дискурсі доби Античності та Середньовіччя ідею про циркуляцію та взаємний перехід форм правління, а також постійно відтворювані очікування приходу месії в масовій свідомості доіндустріальної та модерної доби тощо.

5. Емоційність та консерватизм з переважанням песимістичних оцінок майбутнього. Вище вже наводилася теза про те, що у традиційній свідомості історія людства презентується як регрес, деградація буття, яка начебто обумовлює зростання катаклізмів, безладу та хаосу [46, с. 44]. Минуле поставало як критерій для оцінки сьогодення, особливою ціннісною шкалою. Сучасність сприймалася як фрагментарне минуле, в ньому не могло міститися нічого принципово нового, такого, що не було раніше. Враховуючи той факт, що повернення у минуле було неможливим, а результати боротьби з грядущім хаосом уявлялися важкопрогнозованими, особливою цінністю для носіїв традиційної свідомості ставало намагання зберегти стабільність всередині своєї групи, яка сприймалася як «ковчег стабільності». Звідси – особлива прихильність до субординації, беззастережного виконання ustalених соціальних ролей, нереклексивного підкорення традиційним інститутам тощо [8, с. 176]. До цього слід додати й намагання індивідів замкнути свою виробничу та побутову діяльність в локальному, емоційно інтегрованому світі [7, с. 93]. Відтак, більшість акцій взаємодії обмежувалася малими формами соціальності, а взаємозв'язок суспільства з політичними інститутами мав не ціле-раціональний, а переважно етико-емоційний характер. До раціональних ресурсів легітимації влади тут додавалися такі, як любов, страх, звичка тощо.

Комплекс наведених фактів дає можливість зробити висновок про те, що, постаючи як самодостатній комплекс культурних артефактів та ментальних феноменів, традиція у доіндустріальному соціумі виконувала роль своєрідного базису, на якому ґрунтувалася вся «надбудова» соціальних та політичних відносин.

Відповідно до згаданої вже біполярності традиційної свідомості, соціальне буття також сприймалося бінарно. Воно розпадалося на світ профанний (світ звичайної людини, світ побутової повсякденності) та світ сакральний (світ еліти, представники якої, за висловом Платона, мають найповніше уявлення про доцільне). Відповідно, соціальна структура суспільства передбачала наявність чітких та константних кордонів між станами або кастами, які відповідають горизонтальному (а в найбільш консервативних випадках – вертикальному) розшаруванню соціуму (дивись Додаток № 1). Причому, приналежність до конкретного соціального прошарку визначалася за народженням, а соціальний статус стану в цілому свідчив не так про майнові характеристики його представників, як про ступінь еманції принципів досконалого буття Традиції в цій групі. Як зазначає Г. Джемаль, по всьому світові каста мали тотожний понадіндивідуальний, телеологічний та архетипичний характер [41]. Фіксуючи цю особливість, російський дослідник О. Дугін вважає, що соціальна структура традиційного суспільства може бути уподібнена піраміді: внизу – кількісний аспект (маси), на верху – якісний (еліти). Чим вище місце в піраміді, тим менше рівних між собою елементів, тим більше якості, і навпаки [46, с. 296]. За умов вертикального розшарування, більш властивого так званому «архаїчному суспільству» (первинна ланка розвитку суспільства «традиційного»), соціальна мобільність повністю виключається. Максимум, на що може сподіватися соціальна група чи окремі її представники – це підвищення (або пониження) рівня матеріального споживання, але навіть це не впливатиме на їхні статусні характеристики. Єдиним шляхом змінити свій соціальний статус за таких умов є шлях

«переродження». Саме він дає можливість правлячій еліті здійснювати селекцію найталановитіших представників «другорядних» станів чи каст та інкорпорувати їх до своїх лав. У практичному вимірі таке «переродження» забезпечують ритуали ініціації, що імітують процес вмирання людини та її народження в новій якості. До найбільш відомих процедур ініціації, як засобів переходу з одного стану до іншого, з точки зору дисертанта, слід віднести ритуали посвячення в рицарі, «помазання на царствіє» або коронацію, прийняття династійного імені, хіротонію тощо. Загалом, в межах досить жорсткого соціального розшарування, ритуал виконує роль засобу умоглядної трансформації просторово – часового континууму профанної реальності в реальність сакральну. Періодично, в чітко визначені традицією час та спосіб, відбувається номінальне «братання» еліти та народу, завдяки чому підтверджується єдність суспільного організму, знижується рівень соціальної напруги і, відтак, зменшується тенденція до ентропії системи загалом [46, с. 86].

Простежується й зворотна логіка. Ритуал постає як засіб впорядкування соціального простору, встановлення та підтримки ієрархії, ліквідації «пролomu» сакральності і повернення людей до профанного світу [133].

Така, досить консервативна, «соціальна політика» традиційних колективів, окрім світоглядних, має й важливі об'єктивні підстави. Справа в тому, що завдяки специфічному способу виробництва та відносно невисокому рівню розвитку виробничих сил, у традиційному суспільстві відбувається досить мляве накопичення «культурного ресурсу». Добре відомий марксистський «надлишковий продукт» тут є вкрай невеликим і представленим, таким чином, переважно продуктами безпосереднього споживання [180, с. 68]. Відповідно, правляча еліта вимушена вдаватися до редистрибутивних практик, які стають можливими лише за умов авторитарного правління.

Незважаючи на наведені вище факти, помилковим було б вважати традиційне суспільство абсолютно статичним та позбавленим інновацій. З

точки зору автора дисертації, слід констатувати наявність специфічної логіки інноваційної діяльності в межах парадигми традиційності. Ця особливість полягає в тому, що рівень інтенсивності інноваційної діяльності тут визначається згаданою вже елітою чи традицією, постає як об'єкт планування та жорсткого нормування, а не як спонтанна діяльність [106, с. 22]. Як зазначає О.Дугін: «У світі традиції були періоди, коли виникали «нові релігії», «нові культури», «нові режими»...Але «новизна» не зачіпала основних парадигмальних моментів, які складають сутність традиції. Це була новизна в межах традиції, а не за її кордонами» [46, с. 267].

Є підстави твердити, що, попри всю свою усталеність, і сама традиція здатна до змін [8, с. 178]. Йдеться про випадки загострення необхідності збереження адаптивного потенціалу суспільства в цілому, здатності забезпечення виживання колективу в агресивному навколишньому середовищі. Іноді, відбуваються і надзвичайно радикальні трансформації традиційного способу життя, на зразок зміни культурно-господарчого типу (перехід від кочового до осілого типу господарювання, від привласнюючої економіки до економіки виробництва). Але такі трансформації є поодинокими, тривають протягом життя декількох поколінь і радше є виключенням із загального правила, ніж самостійним трендом.

В межах традиційного суспільства консерватизмом відрізняються не лише процеси, що відбуваються в його соціальній структурі, але й відносини влади. Сама традиція передбачає відтворення певного спадкоємного типу владних відносин, що є іманентним даному колективу [8, с. 173]. Проте, попри регіональні, культурні та історичні особливості реалізації владних відносин в традиційних суспільствах, можна визначити найбільш загальні риси сфери Політичного доіндустріального світу.

Перш за все, це *централізація влади*. Як це вже зазначалося вище, влада в традиційному суспільстві концентрично зводилася до певної центральної точки – полюсу або суверену. Саме він визначав онтологічний статус кожного з щаблів політичної ієрархії, виступав у ролі впорядника соціального буття,

провідника волі вищих сил у профанному світі [46, с. 111]. Тому традиційна держава була у найвищому ступені консервативною та зацікавленою у підтримці стабільності, саморегенерації у кризових ситуаціях. Передбачуваною була й тенденція її еволюції – від не повної стабільності до повної, від недостатньої централізації – до найвищої з можливих [22, с. 491]. Основним законом, за яким розгортався політичний процес в доіндустріальному соціумі, був «Закон вічного повернення» [133]. Мається на увазі принципова неможливість участі у політико-владних відносинах представників «другорядних» станів та каст. Політична взаємодія була справою виключно традиційних елітарних груп, які змагалися за володіння владою й періодично змінювали свій статус із владного на опозиційний (повернення та ісход). Очевидно, саме тривала рефлексія представниками непривілейованих груп сфери Політичного як «непрозорої» та «закритої» реальності, яка є відчутною, але недосяжною, спричинила появу архетипу «тисячолітнього героя», міцно вкоріненого в їхньої масової свідомості. Згідно з цим архетипом, політика сприймалася як своєрідна подорож героя (надзвичайно талановитої особи, що втілює в собі найкращі людські характеристики та наділена деякими сакральними якостями), метою якої є захоплення влади та возз'єднання з народом. Наприкінці своєї подорожі герой повинен передати свій дивний дар народів. Останній акт сприймається як завершення кругообігу духовної енергії в світі, відродження суспільства та встановлення «доброго врядування» [85, с. 10].

Не менш важливими характеристиками політичного життя епохи Традиції були *патерналізм* та *домінування вічової культури локальних спільнот*. Однією з соціокультурних особливостей традиційного суспільства була екстраполяція локальних культурних та організаційних форм, які нівелювали людську особистість, на більш широку спільноту, державу в цілому. У поєднання зі згаданими вже уявленнями щодо підпорядкованості соціального середовища людини природним циклам, вона створювала плідне підґрунтя для персоналізації політики. Питання інтерпретації логіки

розгортання природних та соціально-політичних циклів та пошуку засобів розв'язання проблем переводилися до компетенції патріархального батька, що поставав в очах пересічних членів спільноти як втілення загальної моральної основи Традиції [7, с. 92]. Відповідно, кінець існування певної правлячої династії або завершення каденції лідера держави (патріархального батька), сприймався масами як «кінець часів», «вмирання», «криза». Розв'язання цієї кризи пов'язувалося у масовій свідомості з поєдинком сил «добра» та «зла», «темряви» та «світу». Звідси й поширення у широких масах апокаліптичних очікувань та особлива інтенсивність політичного процесу періоду біфуркації тощо.

Третя важлива риса сфери Політичного у традиційному суспільстві – це *сакралізація влади*. Доіндустріальний світ передбачав наявність синкретичної системи соціального контролю, яка діалектично поєднувала в собі вплив політичних та релігійних настанов на суспільне життя [38, с. 5]. Враховуючи той факт, що метою існування традиційного суспільства було облаштування буття у відповідності до божих настанов, його правова система ґрунтувалася на загальному сакральному законі. В основі права знаходилося певне «святе оповідання». Поняття цивільного судового процесу майже не існувало [46, с. 113]. Відсутніми були й чіткі межі, які відокремлювали сферу приватного життя громадян від втручання держави. Як зазначає Ф. Фукуяма, у традиційних культурах влада ґрунтувалася не стільки на ефективній мережі інститутів, скільки на моральному вихованні широких мас, яке гарантувало узгодженість фундаментальних соціальних структур [165]. Такий зв'язок суспільства та держави, заснований на глибоко вкоріненому у свідомості громадян моральному кодексі, набував рис внутрішнього, особистісного, психологічного і безпосереднього та передбачав існування певного суб'єкту (окремої особи, або держави в цілому), на який би він замикався. Таким чином, традиційна держава завжди була не лише невід'ємною частиною соціуму, але і його вершиною. Соціум завжди об'єктивно і суб'єктивно був за сильну державу [23, с. 487].

Патерналістські очікування з боку широких народних мас, централізаторська політика, впроваджувана елітарними групами та кланами, логічно обумовили й четверту характерну рису політичного життя традиційного суспільства – *вороже ставлення влади до інституту приватної власності*. Від добре відомих «палацових господарчих комплексів» Крито-Мінойської цивілізації до колгоспів СРСР, політичні інститути Традиції прагнули максимально обмежувати та контролювати приватновласницькі інтенції обивателів. Як зазначає відомий фахівець з проблем традиційного Сходу Л. С. Васильєв, основним ресурсом могутності держави було володіння ресурсами колективу. «Влада породжує поняття та уявлення про власність, власність народжується як функція володарювання та влади. Влада і власність є нероздільними» [22, с. 69]. У такій системі, функції власника опосередковані наближеністю до влади. Появу феномену влади-власності слід вважати логічним завершенням процесу еволюції традиційного суспільства [22, с. 69]. З цього моменту воно постає в своєму довершеному вигляді. Потенційні можливості подальшого якісного розвитку проекту Традиції вичерпані. Система функціонує у парадигмі відтворення лише кількісних показників. Саме з етапу остаточної інституціоналізації Традиції починається її криза, адже беззаперечне слідування її приписам постає не лише чинником стабільності та усталеності соціального буття, але, при виникненні системних (переважно екзогенних) викликів, стає джерелом ризику для соціуму.

У світовому суспільствознавстві протягом останніх двох століть точиться жвава дискусія щодо причин кризи традиційного суспільства та початку переходу людства до парадигми Модерну або Сучасності. Наукові концепції, присвячені спробам дати відповідь на це питання, надзвичайно полярні. На одному полюсі знаходяться автори, на зразок британського історика – неомарксиста Е. Хобсбаума, які пов'язують причини цієї фундаментальної цивілізаційної трансформації з поступовим накопиченням якісних змін у всіх спеціалізованих підсистемах суспільства, та звертають увагу на економічні та

освітні чинники переходу [186]. На другому полюсі розташовані такі автори, як І. Уоллерстайн та Л. С. Васильєв, які схильні розглядати наступ Модерну як наслідок віддаленої у часі випадкової мутації, що відбулася в людській культурі в обмеженому регіоні (Середземномор'я), в унікальних природно-географічних (острівна та материкова Греція) та політичних (раптова гибель традиційної Крито-Мікенської цивілізації) умовах. Першим проявом цієї соціокультурної та політичної девіації вони вважають Античність, а повною еманацією її сутності – сучасну капіталістичну цивілізацію [20].

Не вдаючись до подробиць цієї дискусії, дисертант лише констатує факт стохастичного характеру переходу людських спільнот від парадигмальної моделі Традиції до моделі Сучасності. Під час цього переходу, соціуми, що зробили ставку на інноваційний алгоритм власного розвитку, віддали перевагу біфуркаціям над гомеостазисом, набули можливості для жвавого (хоч і не завжди постійного) збільшення свого «цивілізаційного» ресурсу. Зростаюча потужність таких соціально-політичних систем, поряд із їхнім економічним експансіонізмом, неминуче призвели до конфлікту з соціумами, що залишалися вірними парадигмі Традиції. Історичний програш останніх був обумовлений нездатністю суспільства підпорядковувати організаційні відносини завданням вдосконалення функцій окремих спільнот, влади, виробництва, неспроможністю забезпечувати форми активної участі громадян у житті великого суспільства тощо [7, с. 92].

Найбільш трагічним в цьому сенсі був той факт, що «культурний світ традиційних суспільств, який не передбачав новацій, в історичній перспективі містив у собі ризикогенні чинники, про які люди мало що знали» [74, с. 181]. Подальша доля конкретного соціуму безпосередньо залежала від того, наскільки повною в його випадку була реалізація проекту Традиції і на якому етапі його реалізації він був змушений здійснювати перехід до альтернативної парадигми облаштування суспільного буття. Тут мають велике значення найрізноманітніші обставини: старовина традицій, об'єм накопиченого досвіду, дисципліна труда, релігійно-культурні

детермінанти життя, характер взаємодії з більш модернізованими конкурентами тощо [22, с. 494]. Як зазначають сучасні дослідники процесів суспільно-політичного транзиту, успішний наступ Модерну передбачає наявність в транзитних суспільствах принаймні деяких із необхідних цінностей (трудова етика) чи соціальних ознак, які давали б змогу ефективно адаптуватися до зовнішніх та внутрішніх викликів [64]. Дилема цього переходу надзвичайно проста: або традиційна культура зможе адаптувати частину досягнень свого контрагента та знайти свою нішу в світі, що змінився, або традиційний хронотоп буде зламано і суспільний організм припинить своє існування [133]. Йдеться не про обов'язкове фізичне знищення представників конкретного традиційного соціуму, а про його фундаментальну культурну й ціннісну деструкцію. Адже зіткнення Традиції та Сучасності відбувається, перш за все, між культурними цінностями, формами способу життя, переважанням орієнтацій на статику чи динаміку [7, с. 97].

З огляду на різноманітний емпіричний матеріал, який надає історія Нового та Новітнього часу, аксіоматичним є твердження про те, що немає єдиного шляху переходу від Традиції до Сучасності, проте є його необхідність. Як зазначає О. Кільдюшов, існує стільки «модернізацій», скільки і суспільств Модерну [64]. Модернізація потребує зростання адаптивного потенціалу соціальної системи, яка опиняється у зовнішньому середовищі, фундаментальні параметри якого постійно ускладнюються. Перш за все, це стосується вирішення центральної проблеми внутрішньої інтеграції самої системи, подолання негативних наслідків домінування локальних соціальних та етнічних ідентичностей, ліквідації прірви між елітами та масами населення [40, с. 22]. У культурному і ментальному вимірах перехід до Модерну передбачає зростання відкритості, раціональності, індивідуалізму, орієнтацію на особистісних успіх, свідомі форми солідарності. Як наслідок, першим проявом початку модернізації соціуму стає розрив традиційних соціальних зв'язків. На зміну великим

родинам приходять малі сім'ї, відбувається болісний процес розпаду селянських громад [7, с. 89-94]. Серйозних трансформацій зазнає й економічна сфера. Жорстка конкуренція з більш модернізованими конкурентами іноді призводить до зникнення цілих галузей виробництва транзитного суспільства, безробіття і навіть людських жертв. Показовою в цьому відношенні є доля ткачів колоніальної Індії, які не змогли витримати конкуренцію з текстильною промисловістю Британії.

Потенціал змін і трансформацій не є чимось випадковим по відношенню до культури. Він є імпліцитно присутнім у взаємодії культури й соціальної структури суспільства, які являють собою парний елемент конструювання соціального ладу [8, с. 180]. Тому, у вимірі політичному, модернізація стимулює нагальність потреби вироблення концепту громадянства та радикальне переформатування владних відносин. Майже скрізь у традиційних політичних системах, що потерпають від фрустрації переходу, спостерігається здійснення давнього пророцтва про деградацію каст та перехід влади в суспільстві від вищих станів до нижчих [46, с. 108]. За різними сценаріями, роль провідної соціальної групи поступово переходить до інтелігенції, яка перебирає на себе функції основного джерела інновацій не лише в політичній, але й в інших підсистемах суспільства. І хоч в деяких районах традиційної ойкумени аристократичні еліти та державні бюрократи зберегли свої позиції, нові ідеї вони позичали саме в інтелігентів [59, с. 71].

І з історичної, і з соціологічної точок зору, модернізаційний перехід можна розглядати не лише як різновид соціокультурних процесів, але й як унікальний алгоритм функціонування соціальної системи в цілому. Як зазначають прихильники синергетичної парадигми гуманітарних досліджень, інноваційне втручання, актуалізуючи якусь частину порядку, руйнує синхронізацію ритмів системи в цілому. Тому будь-яка новація – це втрата темпу розвитку і обов'язкова дестабілізація, принаймні – на перших етапах модернізації [62]. Суспільство та окремі індивіди можуть відповідати на кризову ситуацію або випрацьовуючи інноваційні стратегії поведінки, або

повертаючись до старих інваріантів, що виправдали себе під час минулих біфуркацій [7, с. 89]. Ця взаємодія індивідуальних і колективних інноваційних та традиційних тактик і стратегій породжує надзвичайно привабливі у дослідницькому сенсі артефакти «соціального кентаврізму». Феномен соціального кентаврізму можна без перебільшення вважати найпоширенішою хворобою транзитного суспільства. Механічне поєднання окремих елементів Сучасності і Традиції в межах єдиного соціального організму створює складну, внутрішньо суперечливу структуру з великою кількістю розривів, конфліктів та суперечностей. Метисні за своєю природою соціальні структури приникають на рівень свідомості та підсвідомості, визначають психологічний тип, стиль та спосіб життя і, врешті-решт, спотворюють буття соціуму в цілому [180, с. 69]. Фундаментальна суперечка між арсеналом запозичених технологій, якими користуються привілейовані групи, та традиційними ціннісними системами й поведінковими інваріантами широких кіл населення, призводить до соціальної дезінтеграції, стримує подальший розвиток країни та надає йому імпульсивний характер неорганічних хвиль модернізації [64]. На чолі такого метисного соціуму найчастіше опиняється політична еліта з чітко вираженими ознаками цивілізаційного лімітрофу. Просякнута культурою країни – метрополії, така еліта представляє немов би дві різні соціальні структури – власну, якої вони не можуть аж ніяк позбутися, та чужу, що виступає в ролі референтної. Логічно, що в перспективі вони уявляють майбутнє своєї країни як певний компроміс між власним традиційним минулим та зовнішнім еталонним зразком [23, с. 436-437]. В інституційному вимірі це втілюється в політичну систему патримоніального типу, яка власне й консервує всі внутрішні суперечки «кентавричного соціуму» [163, с. 716-717].

З точки зору дисертанта, доцільно прийняти концепцію російської дослідниці І. Яковенко, згідно з якою найпоширенішою соціокультурною моделлю лімітрофу Традиції та Сучасності слід вважати модель варварства [180, с. 66]. Дійсно, буття «кентавричних» варварських соціумів

постає як конфлікт двох контраверсійних парадигм: антропо – та соціоцентричної. І якщо перша орієнтує людину на постійний процес впорядкування приватного простору, то друга репрезентує таку діяльність як гріховну [181, с. 84]. Найяскравішою ознакою варварства є його не самодостатність. Сучасність для представника такого соціуму постає як амбівалентна сутність. З одного боку, вона приваблює його високим рівнем цивілізаційного ресурсу, який переважно ототожнюється з рівнем матеріального споживання. Досягнення референтної цивілізації із задоволенням експортуються, впливають на соціальний статус та престижність груп, що мають їх до власного вжитку. Проте, ці досягнення (від технологій до предметів побуту), здебільшого вириваються з їхнього природного контексту, використовуються по-іншому, фрагментарно, поза висхідною функцією [180, с. 71]. Однопорядковими прикладами такої «контекстуальності» модернізації, з точки зору дисертанта, можна вважати й експорт європейських озброєнь без відповідного розвитку власного ВПК Китаєм доби останніх імператорів, і запозичення владними елітами пострадянських країн зовнішніх атрибутів та ритуалів західного республіканізму без створення належного підґрунтя для справжнього демократизму. Якщо ж згадати, що «цивілізація завжди посідає набагато більше місця у свідомості варвара, ніж варварський світ у свідомості цивілізації», то перспективи євроінтеграційної риторики деяких з представників зазначених еліт виглядають досить сумнівними [180, с. 69].

З іншого боку, варварський соціум намагається протистояти Сучасності, зберегти вірність своїм традиціям та культурі, адже їхня трансформація означає втрату ідентичності. Саме тому варвар вдається до систематичної деградації простору референтної культури, до зниження рівня складності цивілізаційного простору Сучасності, його зведення до власної версії світобудови [180, с. 72-76]. Ілюстративним прикладом цього можна вважати ті суттєві розбіжності, що виникли у регіоні Східної Європи між офіційними догматами православної церкви (прямого нащадка римо-візантійської

цивілізації) та ритуалами так званого «народного віросповідання», яке є нічим іншим, як осучасненим язичтвом.

Як інтегральний результат проявів суперечливої природи «кентравричного соціуму» можна вважати процеси всебічної варваризації міжособистісних стосунків, побуту, способу життя, технологій та середовища людського існування в цілому.

Унікальним є й алгоритм функціонування варварського суспільства. Якщо життєдіяльність традиційної соціальної системи орієнтована на збереження гомеостазису, а модерної – на забезпечення належної динаміки розвитку, то існування варварського соціуму відрізняється яскраво вираженою екстенсивністю. Для того, щоб отримати бажане, ця система та її окремі представники грабують інші суспільства чи, якщо для цього не вистачає сил, паразитують на ресурсах власної країни [180, с. 76]. Прийняття цієї пояснювальної схеми робить зрозумілою логіку вчинків і радянського керівництва часів побудови «маяків дружби» у країнах третього світу, і реформаторів першої хвилі приватизації в країнах пострадянського табору тощо.

Як це вже зазначалося вище, «кентаврічний» варварський соціум може бути і тимчасовою перехідною ланкою від Традиції до Сучасності, і довготривалим соціокультурним та політичним паттерном існування великих людських спільнот. Проте, внаслідок своєї вторинності, межовості та інверсійності він не може претендувати на статус самостійної парадигми облаштування соціального буття. Рано чи пізно варварській спільноті доведеться зробити вибір або на користь вже апробованої іншими колективами парадигмальної моделі Сучасності, або, прикриваючись риторикою пошуку «третього шляху», спробувати реконструювати системні параметри Традиції.

Інший полюс політичної еволюції людства, позначений в даній роботі концептом «Сучасність», сприймається переважною більшістю представників західної частини ойкумени як актуальний та перспективний, незважаючи на

те, що в період модерну цей мегарегіон вступив ще наприкінці XVII – на початку XVIII ст. Початок реалізації проекту Сучасності означав розгортання безперервного процесу розпаду старих культурних цінностей та формування нових, конкуренції нестійких соціальних структур із стійкими. Всі ці процеси хай і повільно, але все ж таки відбувалися і в традиційному суспільстві. Проте їхня динаміка максимально ущільнилася в період модернізаційного транзиту [119, с. 25].

Фундаментальними характеристиками Сучасності, як самостійної парадигми суспільно-політичного розвитку, слід вважати наступні:

1. *Раціональність*, яка докорінно змінила індивідуальні та колективні комунікативні дії. Великими людськими спільнотами була усвідомлена необхідність технологічного підкріплення соціальних процесів, колективних та міжособових інтеракцій [136, с. 99]. На рівні розвитку спільноти в цілому, раціоналізм позначається в якісній зміні характеру суспільного розвитку. Його гомеостатичний алгоритм змінюється інтенсивним, просторове існування соціуму перетворюється на часове, резерви росту черпаються не за рахунок розширення культурних зон, а за допомогою перебудови підґрунтя попередніх способів життєдіяльності [169, с. 9].

2. *Утилітаризм* і пов'язана з ним нова ментальність. Вони спрямовували людей на перетворення в цінність пошуку нових шляхів збереження та збільшення життєвих ресурсів. Це, в свою чергу, стимулювало створення центрів виробництва ідей, освіти, без яких це завдання було неможливим [8, с. 182-183].

3. *Індивідуалізм*. У психіці людини Сучасності, як правило, домінує особистісне начало. В свою чергу, контроль суспільства сприймається як природні правила людського співіснування та поведінки. Як наслідок вкорінення в масову та індивідуальну свідомість цінностей єдності культурного та організаційного розвитку був обумовлений перехід до моральності з більш сильною, ніж у традиційної, мотивацією розвитку [133].

4. *Інноваційність*. За визначенням У.Еко, саме новизна є основним критерієм модерну [178]. Якщо спробувати конкретизувати значення новацій у реалізації проекту Сучасності, то слід наголосити на їхньому адаптивному значенні. Згідно з модерним розумінням суспільного розвитку, виживання колективу залежить від здатності людей вдосконалювати свою реакцію на зростаюче урізноманітнення навколишнього середовища. В умовах швидкоплинного зростання кількості й якості викликів екзогенної та ендогенної етіології, особливо зростає значення новацій, як способу усвідомлювати та відчувати зміни, знаходити шляхи адаптації до них і, навіть, передбачувати їх, створюючи або модифікуючи відповідні ціннісно-ідеологічні системи, соціальні та політичні інститути, виробничі відносини тощо [59, с. 71]. У сучасному світі приблизно 70 % приросту ВВП приходить на долю нових знань, які втілюються в інноваційних технологіях виробництва та управління. Це дає філософам і соціологам підстави констатувати формування нової цивілізації новацій [62].

Реалізація проекту Сучасності означала докорінну ревізію не лише філософських, інтелектуальних, культурних та економічних основ суспільного буття, вона передбачала й радикальне переформатування сфери Політичного в напрямку ствердження інститутів та структур демократичного республіканізму. Під час каскаду новоєвропейських революцій відбувся демонтаж переважної більшості елементів онтократії, як моделі організації суспільно-політичного життя Традиції. Справжні революційні зміни відбулися на рівні масової свідомості – феномен політики почав сприйматися представниками широких кіл населення як інструмент перебудови та постійного реформування суспільства. Відтепер значення сфери Політичного тісно пов'язувалося у свідомості європейців із соціальною динамікою, розвитком, постійними змінами у відповідності до інтересів та природних прав громадян [46, с. 87]. Докорінно змінився й характер соціальної динаміки, побудованої на принципах меритократії. В основі набуття людиною чи групою певного соціального статусу, ствердження певного рівня престижу,

відтепер знаходиться «заслуга», яка, в свою чергу, постає не як даність, а як наслідок зусиль, дій, цілеспрямованої активності (дивись Додаток № 1). На рівні пануючих класів відбулася часткова ротація правлячих еліт та встановлення «влади спеціалістів» [97, с. 56]. Зрушення у принципах побудови соціальної структури та реалізації політико-владних відносин були оформлені інституціоналізацією політичної системи модерного типу, орієнтованої на подолання конфліктних розривів у суспільстві та втілення у життя штучно спроектованих моделей та проектів розвитку. Таке раціональне інноваційне планування стало можливим лише завдяки появі нової професійної групи – професійної бюрократії [59, с. 76].

Звісно, реалізація проекту Сучасності в західній частині людської цивілізації не означала повної ліквідації всіх тих цінностей, структур та відносин, які були сформовані протягом тривалої еволюції попередніх форм соціальності. Як зазначає відомий дослідник процесів демократичного транзиту Ш. Ейзеншандт, в суспільствах модерну відбулося тісне переплетіння громадянських та універсалістських компонентів з примордиальними та релігійними. Як наслідок, був сформований досить широкий простір для плюралістичних механізмів громадської взаємодії. Різноманітні еліти та носії конкуруючих соціокультурних концепцій були інкорпоровані до основної конституційної структури суспільства та почали діяти за її правилами [177, с. 88].

Говорячи про успіхи в реалізації проекту Сучасності в країнах Заходу, не слід сприймати його як сталий та довершений. Справа в тому, що на практиці кожне конкретне модерне суспільство постає як «частково розвинене», демонструючи в реальному часі унікальний сплав Сучасності та Традиції [9, с. 83]. Будь-яка інновація не обов'язково заперечує традицію. В структурі інноваційної діяльності можуть використовуватися традиційні, вже відомі прийоми, навички, механізми, але в новій комбінації, за нетривіальних умов і для розв'язання цілком інших завдань, ніж ті, для яких вони створювалися [179, с. 120]. Існування соціальної системи з іманентно

присутньою тенденцією до ентропії передбачає обов'язкову рутинізацію інновацій. Колишня революційна інновація повинна перетворитися на традицію, бути адаптованою культурою суспільства, почати функціонувати в її складі. Лише амбівалентний механізм взаємодії традицій та інновацій є гарантом поступового та впорядкованого зростання хаосу та забезпечення балансу культури із внутрішнім та зовнішнім середовищем [2, с. 72-73]. Розуміння цієї закономірності неминуче призводить до констатації парадоксального факту: незважаючи на всю революційність і навіть вибуховість (в історичних масштабах) процесу переходу до парадигми Сучасності, в країнах її хартленду спостерігається значна спадковість між соціальними структурами Традиції та Сучасності. За влучним зауваженням А. Гофмана: «Докапіталістичне традиційне суспільство перетворилося на капіталістичне традиційне суспільство» [36, с. 127].

Незважаючи на всі успіхи сучасної системи секулярної освіти та політичної соціалізації, найбільший пласт традиціоналізму й досі зберігається саме в масовій свідомості громадян модерних соціумів. Представлений у вигляді специфічних архетипів та настанов, він забезпечує людині, життя якої проходить у вирі постійних криз та потрясінь, відчуття певної стабільності та захисту. Незважаючи на те, що модернізація значно трансформувала співвідношення традиційних цінностей та новацій у світоглядному коді сучасних європейців, вони і досі постають носіями змішаного типу політичної культури, в якому діалектично поєднані елементи громадянського активізму, підданської покірності та, в деяких випадках, трайбалістичної нетерпимості [136, с. 98]. Тому, під час з'ясування ступеню модернізованості конкретної європейської політиї, завжди слід брати до уваги те, в якому ступені переплелися між собою примордиальні, релігійні, громадянські та універсалістські компоненти колективної ідентичності її громадян та враховувати чи не був якийсь з цих елементів абсолютизований та протиставлений іншим компонентам [177, с. 87].

Ця неповнота реалізації проекту Сучасності досить часто перетворює його на об'єкт критики з боку багатьох сучасних дослідників. Так, зокрема згадана вже І. Яковенко зазначає, що у багатьох суспільствах, які за формальними ознаками належать до модерну, простежуються родові риси феномену варварства [180, с. 76]. Це особливо чітко проявляється в тих формально європейських соціумів, які вимушені були вдатися до практик наздоганяючої модернізації. В цьому випадку, основною причиною збоїв у реалізації проекту Сучасності постає елементарна нестача часу – долучившись до цього процесу пізніше «країн модернізаційного хартленду», суспільства, народжені у межах лімітрофної моралі, вимушені у надзвичайно стислий проміжок часу набувати ті системні характеристики, на створення яких інші соціуми витрачали тисячоліття [180, с. 78]. На думку Ш. Ейзенштадта, якщо процес формування колективної ідентичності нації-держави супроводжувався постійною конфронтацією між примордиальними, громадянськими та універсалістськими компонентами, то виникала помітна тенденція до збоїв та криз у функціонуванні конституційних механізмів. Суперечки між носіями інтегральних та примордиальних компонентів колективної ідентичності надавали поштовх до появи рухів, що абсолютизували той або інший елемент. Примордиальні елементи запанували у «традиціоналістських» авторитарних режимах, універсалістські концепції – в лівацьких «якобінських» рухах [177, с. 88-89]. До випадків таких трагічних «збоїв», точки зору дисертанта, слід віднести зокрема й виникнення такого феномену політичного життя країн «другого ешелону розвитку», як тоталітаризм.

Як про це свідчить історична практика, у проекті Сучасності містяться деякі особливості, які створюють загрозу для його реалізації. Перш за все, новації, які з одного боку сприяють розвитку самосвідомості індивіда, з іншого боку, стимулюють соціальну фрагментацію на рівні індивідів та автономних груп [114, с. 70]. Внаслідок розриву традиційних групових зв'язків значна кількість індивідів опиняється у стані соціальної аномії,

мораторію ідентичності і, як наслідок, втрачає сенс свого буття. Більше того, здатність людини Сучасності до інноваційної діяльності виявилася значно вище здатності людства підтримувати стабільність та усталеність своїх соціальних структур. Як про це свідчить криза неоліберальної ідеології, деякі з ціннісних інновацій (на зразок безоглядної вестернізації) постали у ролі дезінтегруючі та шкідливі для системного функціонування соціумів [106, с. 22]. В результаті, колективні розчарування у спроможності модернізації вирішити найбільш актуальні проблеми у перспективі життя принаймні одного покоління підштовхують окремі спільноти до спроб реконструкції минулого, яке, пропорційно до негараздів осучаснення, починає сприйматися все більш позитивно. Йдеться про феномен традиціоналізму як явища періоду модерної історії.

Традиціоналізм виникає як реакція на модерн. Постаючи як суто інверсійний за своєю природою феномен, він корениться в особливостях масової свідомості та складових політичної культури транзитного суспільства, ментальних структурах більшості його представників, які обумовлені історією цієї країни [8, с. 177]. Але попри цю вторинність традиціоналізму, його ідеологи репрезентують його у якості альтернативного й цілком самостійного суспільного проекту, що має власну концепцію суспільства та людини, держави та влади, врядування, моралі, релігії тощо [160, с. 146]. Вони намагаються віднайти оригінальний алгоритм функціонування соціальної системи, який забезпечував би селективне й ефективне відтворення культурних та політичних практик, укладів та ідеологем задля формування комфортного для фрустрованої спільноти соціокультурного та геополітичного ландшафту [144].

На противагу теоретичним постулатам послідовників М. Вебера, які змальовують наступ модерну як процес раціоналізації політики, а традицію, як домінування ірраціональних зразків легітимності влади, традиціоналізм пропонує свою специфічну концепцію раціональності. Її особливість полягає у широких апеляціях до колективного розуму, який було накопичено досвідом

багатьох поколінь. Одночасно, традиціоналістському інваріанту раціональності притаманна й схильність до політичної міфологізації дійсності. Зокрема, суспільство для традиціоналістів постає як своєрідний синтез людей, які вже пішли з життя, й тих, хто живе нині, а також тих, кому ще доведеться народитися («І мертвим, і живим, і ненародженим братам моїм...»). Для традиціоналіста реальною є лише колективна цілісність, народ, нація, суспільство тощо [160, с. 151].

Для традиціоналістського суспільно-політичного дискурсу й практики загалом властиві наступні елементи:

1. Схильність до драматизації політичної історії. У цьому типі політичного світогляду історичний спадок суспільства виступає як значуща позитивна цінність. Захищаючи свої традиції, цей соціум вдається до протиставлення власної спільноти «значущому іншому» й негативної ідентифікації. В останній завжди присутня локалізація джерела зла (образ ворога) та локалізація джерела добра (образ «Ми»), а також уявлення про спосіб дій, під час яких добро перемагає зло [8, с. 186].

2. Сентиментальне та ритуалізоване ставлення до політики. Ритуали постають тут як сучасна громадянська магія, як засіб виправлення несправедливого минулого, але без суттєвих планів на майбутнє. Але ці ритуали, як спроба «виправити» або «утримати» час, поступово втрачають здатність адекватно відповідати на умови, що змінилися. І в цьому – слабкість традиціоналізму [6, с. 52]. Проте, перевага традиціоналізму полягає в надзвичайній гнучкості його механізмів соціокультурного регулювання. При втраті значення тією «вищою» цінністю, на яку спільнота орієнтувалася раніше, він починає підбирати для себе іншу «вишу» цінність [155, с. 42].

3. Популізм та гіперболізація. Не маючи змоги знайти адекватну відповідь на складні питання сучасності, традиціоналістський політичний режим вдається до спроб спрощення реальності. За відсутності здатності організувати дієве врядування, правляча еліта активно практикує загравання з масами та маніпуляції їхньою свідомістю [160, с. 153].

4. Тяжіння до авторитарних зразків організації суспільно-політичної інтеракції. Традиціоналістські політичні еліти, як і правлячі кола модерного суспільства, неминуче стикаються з проблемою соціальної неоднорідності суспільства і породженими цією неоднорідністю груповими конфліктами та суперечками. На відміну від своїх більш «осучаснених» візаві, що вирішують цю проблему шляхом впровадження гнучкої політики медіації з одночасним визнанням реальності існування класових суперечок, традиціоналісти намагаються їх замовчувати, нав'язуючи суспільству різноманітні доктрини національного чи державного солідаризму. Саме тому первісно модерний за своїм походженням націоналізм став надійним ідеологічним зряддям традиціоналізму сучасності.

5. Апологія автаркії, замкнутості, локалізму поряд із протиставленням себе іншим «спотвореним» спільнотам. Але, на відміну від локалізму Традиції, її модерні реконструктори оперують масштабами цілих регіонів ойкумени, пропагуючи створення/відновлення різноманітних імперій та халіфатів на фундаменті рецепції «чистих» форм світових релігій, етичних систем, етнічних або расових ознак тощо [6, с. 45]. Одночасно, всередині власних спільнот, представники традиціоналістських еліт вдаються до радикального захисту політичних та соціальних інститутів, які уходять своїми коренями у минувшину, або намагаються реформувати вже існуючі інститути аби привести їх до відповідності із старовинними зразками [46, с. 56].

Розвиток сучасного глобального політичного процесу не дає можливості прогнозувати перспективи переростання традиціоналізму у альтернативний Сучасності соціокультурний проект. Проте саме існування цього феномену створює можливості для корекції тих девіацій, що виникають під час функціонування модерних суспільств, робить сучасну цивілізацію більш плюральною і, відтак, стабільнішою.

У вигляді своєрідного висновку до цього підрозділу слід зазначити наступне. Сформульована автором дисертації концептуальна модель

політичної еволюції людства, згідно з якою остання розгортається між полюсами Традиції та Сучасності та має два метисних інваріанти (перехідний – варварство й інверсійний – традиціоналізм), дає можливість виявити особливості функціонування європейських політичних систем доби «третьої хвилі» демократизації.

2.2 Реверсні тенденції третьої хвилі демократизації у функціонуванні європейських політій.

Кінець 1980-х – початок 1990-х років в політичній історії пізнього Модерну позначається багатьма дослідниками як пік третьої хвилі демократизації, що проявився, зокрема, у швидкому зростанні кількості політичних режимів, які за формальними показниками наближалися до парадигми народоправства. Здавалося, що, принаймні на європейському континенті, цінності Прогресу та Свободи стали однаково референтними і для істеблішменту, і для опозиції, виконують роль того ідеалу, служінню якому присвячені зусилля громадськості [57, с. 12].

В зазначений час проявилися також і результати втілення грандіозного за своїми культурними, політичними, економічними та територіальними масштабами ліберального проекту. Процес глобалізації – найбільш помітний тренд розвитку сучасної цивілізації – обіцяв покінчити із відчуженням та автаркією окремих колективів і, начебто, предвіщував формування єдиної людської спільноти, яка функціонуватиме на принципах відкритості, толерантності, дотримання громадянських прав та свобод тощо.

Найбільш відчутними ці соціокультурні та політичні зрушення були в осередді пізнього Модерну – країнах Західної Європи та Північної Америки. Наслідками тривалої соціальної еволюції суспільств цієї специфічної частини ойкумени стали: конвергенція різноспрямованих, іноді – контраверсійних, ідеологічних систем й ствердження світоглядного центризму, деонтологізація

сфери владних відносин, відкриття політичного простору для активістської участі представників громадянського суспільства, вільної конкуренції політичних партій тощо [57, с. 14]. Всі ці зміни були системно інтегровані у функціонуванні політичних інститутів країн «консолідованої» демократії.

Одночасно із успіхами в реалізації секулярних моделей політичної інтеракції, у житті ліберально-демократичних політій не відбулося остаточного витіснення примордіальних складових колективної ідентичності, та пов'язаних з ними форм легітимації влади. Деякі з них (такі, як наприклад, націоналізм середнього класу) певний час розглядалися правлячими елітами як джерело стабільності та використовувалися як публічний засіб для інтеграції політичних спільнот. Інші (на зразок етнічної упередженості, прихованої маніфестаційною політкоректністю) – продовжували латентне існування у ментальних структурах громадян, виконуючи функції механізмів адаптації до різноманітних викликів, кількість яких постійно зростала [177, с. 83-84]. І перші, і другі, за визнанням Дж. Мейса, склали ту життєву основу, на якій зростали західні демократії, та створювалося підґрунтя для самоорганізації суспільства без зайвого втручання державних інститутів [44, с. 119].

Але, попри всі ці, безумовно позитивні зрушення, у європейському науковому дискурсі поступово зростала занепокоєність у збереженні справді демократичного характеру глобального трансформаційного процесу. Першим проявом критичної рефлексії суспільно-політичного розвитку європейської спільноти можна вважати появу наприкінці 1960-х років такого напрямку соціальної філософії, як постмодернізм. Постмодерністи, починаючи з Ж.-Ф. Ліотара, констатували, що однією з найпомітніших ознак життя сучасних соціумів стає зростаюча недовіра до традиційних пояснювальних систем буржуазного суспільства – релігії, науки, філософії, мистецтва, які служать для нього засобом самовиправдання [169, с. 9]. З точки зору постмодерністів, існування людської цивілізації все більше сповнюється кризовим змістом –

зростає її фрагментарність, децентралізація, невизначеність, контекстуальність.

Результати спостережень філософів підтверджують представники інших суспільствознавчих дисциплін, наголошуючи на тому, що соціальний розвиток навіть у країнах «модернізаційного хартленду» набуває інверсійного характеру, призводить до результатів зворотно пропорційних очікуванім. Так, наприклад, поряд із домінуванням всередині західних соціумів ліберальних принципів життя, в їхній зовнішній (а, в деяких випадках, і внутрішній) політиці відбувається народження ліберального догматизму, агресивного, імперського за своїми претензіями, такого, що не допускає жодного критичного ставлення до своїх постулатів [27, с. 39]. Політичні наслідки такої інверсії і досі залишаються важкопрогнозованими. Ними можуть бути: консолідація демократії, міксація демократичних та антидемократичних елементів політичного режиму, або, взагалі, реверс демократичного розвитку [37, с. 73-75].

Парадоксально, але є суттєві підстави для песимістичних прогнозів щодо подальшої долі інститутів народоправства і по відношенню до країн західної цивілізації. Переживши бурхливу історію боротьби за громадянські права, ствердження республіканізму та протистояння тиранії, країни традиційної демократії підійшли до критичної межі вичерпаності «проекту народоправства» у тому варіанті, який його було сформульовано за часів доби Просвітництва. Сьогодні, для переважної більшості європейців, Свобода та Прогрес перетворилися на елементи колективного несвідомого, інтелектуальні звички та поведінкові стереотипи. Ліквідація внутрішніх та зовнішніх загроз рецепції тиранії трансформували демократію у своєрідний гомеостатичний життєвий простір, існування якого є гарантованим його внутрішньою природою і тому не потребує у якихось додаткових зусиллях з боку людини. Реальна боротьба за структури народоправства поступилася місцем інерційному відтворенню демократичних процедур, а в деяких випадках – їхній відвертій симуляції. Таке перетворення на симулякри

базових компонентів політичних практик Модерну – ідеології, організації, виборів, партій тощо, стає все більш відчутною за лінією просування аналізу у напрямку із Заходу на Схід Європи [57, с. 24]. В цьому сенсі важко не погодитися з Д.В.Івановим в тому, що в країнах «консолідованої демократії» відбулася диференціація деполітизованих професійних управлінців та носіїв іміджу – публічних політиків. Як наслідок, під час виборів більше не відбувається більш-менш суттєва ротація чиновників-експертів, які й є справжніми керівниками. Відтак вибори, як процедура народоправства, позбавляються свого сенсу, створюючи впливову соціальну групу, функціонування якої відбувається поза контролем громадськості [57, с. 29]. Відповідно, професійні керівники звільняються від необхідності апелювати до суспільної думки як засобу легітимації своєї влади. Замість цього вони вдаються до маніпуляцій рейтингами заздалегідь «правильно обраних» політиків.

Реалізованість права особи на свободу в межах європейської спільноти компенсується на сучасному етапі перенесенням акценту на іншу фундаментальну цінність – цінність різноманітності. Але, попри відверто гуманістичний зміст цього концепту, його практична реалізація вже сьогодні призвела до прямо протилежних результатів. По суті, різноманітність, закладена в основу соціально-політичної взаємодії, легітимуює новий догматизм; коли конкурентні меншості, позбавлені обов'язку пошуку консенсусу, переходять за системою власних переконань. Така світоглядна сегрегація населення має свій симетричний прояв у «балканізації» суспільної думки. «Кожна з груп намагається забарикадуватися за своїми догмами» [97, с. 7]. Відбувається міноритаризація політики. Електорат, як однорідна маса, що розподілялася на більшість та меншість за віссю «праві – ліві», заміщується конгломератом меншин, для яких головною ставкою в політиці постає право на альтернативний спосіб життя [57, с. 19]. Сучасні західні дослідники б'ють на сполох з приводу зниження інтересу людей до спільних справ, результатом чого, на думку З. Баумана, «стає розростання прірви між

«суспільним» і «приватним», поступовий, але неухильний занепад мистецтва перекладу приватних проблем на мову суспільних, і, таким чином, втрата мистецтва підтримувати діалог, який надихає життєвою силою будь-яку політику» [Цит. за: 34, с. 32]. Тенденція до політичної демобілізації європейців простежується, зокрема, і по їхньому ставленню до політичних партій. В усіх країнах Заходу громадяни (в середньому не менше 50% населення) з недовірою ставляться до діяльності політичних партій. За кількістю виборців, що не довіряють партіям, на початку 2000-х років лідирувала Німеччина (81 %). Найбільший показник довіри в цей самий період демонстрували громадяни Іспанії (27 %) [175, с. 140]. За умов кризи довіри до основних інституційних посередників між громадянським суспільством та державними структурами, будь-який соціум буде поставлений на межу втрати «спільної ціннісної мови». Тому не дивно, що навіть західні європейці все більше відчують брак тієї солідарності, якою характеризувалася попередня, доіндустріальна епоха. Звичайні громадяни все менше відчують себе такими, що перебувають в контексті сталих соціальних норм і цінностей [40, с. 24]. Ця втрата взаємного розуміння й готовності до кооперації руйнує демократичний дискурс, підмінюючи його хаотичною пропагандою, перманентною інформаційною війною різного ступеню інтенсивності, яку ведуть поміж собою більш-менш впливові політико-економічні сили [42, с. 114]. На політичну арену Західної Європи повертаються соціальні рухи, що часто артикують дихотомії, суперечності та теми протесту, які притаманні позиціям критиків та противників проекту Сучасності. За визначенням Ш. Ейзенштадта, такі рухи є своєрідними модифікаціями різноманітних єретичних течій доби «осьових цивілізацій» і, в сучасних умовах, постають як основні носії політичного традиціоналізму [177, с. 81].

Реверсом демократизації загрожують і девіантні наслідки глобалізації яка, попри прогнозовані дивіденди для середнього класу європейських країн, обумовила його кризу та підготувала ґрунт для «повстання еліт». Різноманітні

дослідники постмодерного світу констатують, що в сучасних розвинутих суспільствах центр соціетальних процесів зміщується з рівня інституційних структур на рівень неінституційних, неструктурованих спільнот [114, с. 68]. Найбільш чітко це простежується на рівні пануючих класів. Сьогодні еліта західних соціумів складається з двох основних елементів: а) групи осіб, які здійснюють стратегічний контроль над економікою та б) власників значних (як правило, успадкованих) багатств. Враховуючи, що кількість таких родин порівняно невелика, вони тяжіють до утворення транснаціональних мереж (international networks), з метою збереження свого привілейованого статусу та контролю над економічним та політичним життям вже не окремих національних спільнот, а значної частини всієї людської цивілізації [15, с. 14]. Саме еліти сьогодні й є тими соціальними групами, які втратили віру у цінності демократичної взаємодії в межах національних держав, розглядають таку модель, як певний релікт минулого, обтяжливий та позбавлений економічного зиску. Глобальні управлінські мережі, на відміну від будь-якого (демократичного чи антидемократичного) національного уряду, абсолютно байдужі до проблем стабільності та громадянського миру. Імперативами їхньої діяльності є зростання сукупного впливу та прибутку своїх учасників [42, с. 117]. Процеси позбавлення елітарними спільнотами національної ідентичності фіксуються західними дослідниками з другої половини ХХ ст. і, зокрема, знайшли свій прояв у такому цікавому соціотипі, як «яппі»¹ [192, р. 657]. Реалізуючи модель «демократії для обраних» та використовуючи країни «третього світу» для нав'язування своїх стандартів і реалізації своїх бізнес-інтересів, міжнародні мережі підривають культурні та матеріальні основи існування неєвропейських країн, провокуючи, тим самим, зростання хвилі традиціоналізму на глобальному рівні [34, с. 25; 42, с. 112].

Не менш відчутними є наслідки діяльності цих мереж і в країнах західної цивілізації. За критичним зауваженням американського політолога К. Леша,

---

¹ “Yuppy” – (англ. *young upwardly-mobile professional*) – молодий професіонал, акцентований на постійному кар’єрному зростанні.

загальний напрямок соціального розвитку в країнах регіону все менше сприяє вирівнюванню соціальних відмінностей, і все більше дає підстави говорити про наступ двохкласового суспільства, в якому обрана меншість монополізує переваги, що надаються грошима, освітою та владою [97, с. 10]. З його точки зору, меритократичні принципи побудови соціальної ієрархії вихолощують демократію, підсилюючи вірогідність того, що еліти користуватимуться владою безвідповідально – саме тому, що вони не мають зобов'язань перед тими спільнотами, свою керівну роль в яких вони проголошують. «Характерний для них брак вдячності, робить меритократичні еліти неприйнятними для несення тягаря керівництва» [97, с. 14]. Подібні спостереження аналітиків, знаходять своє підтвердження і в даних соціології. За результатами різноманітних опитувань початку 2000-х років, діяльність урядів не викликала довіри їхніх громадян. За недовірою до органів виконавчої влади на 2005 рік лідирувала Великобританія (69 % опитаних громадян). Найбільшу довіру, в порівнянні з іншими країнами, виконавча влада викликала в іспанців (42 %). Пік довіри до законодавчої влади також продемонстрували громадяни цієї країни – 42 % опитаних. Інші політії регіону Західної Європи демонстрували значно нижчі показники довіри до інститутів народного представництва та законотворчої діяльності [175, с. 138].

Тенденції до послаблення економічних позицій середнього класу та відмови елітарних угруповань від принципів соціального партнерства та відповідальності, підсилюються тенденцією до медаітизації сфери суспільно-політичної взаємодії та активною пропагандою ЗМІ споживацької культури.

В інформаційному суспільстві, в якому технології формування свідомості застосовуються досить широко, критично значущий вплив зосереджений в значно вужчого кола осіб, аніж це було в традиційному, доіндустріальному суспільстві. Відтак, сучасна ліберальна демократія поступово перетворюється з дискурсу зацікавлених громадян на «індустрію згоди» [27, с. 46]. Усвідомлення цього факту, принаймні з боку інтелектуалів,

обумовлює поширення стратегії учасницької демобілізації, яка ґрунтується на переконанні в марності власних зусиль щось змінити в політичному порядку денному. До реверсу демократії прогнозовано підштовхує і неминуча вада медіакратії, яка втілюється у так званому «ефекті Паноптикуму»: постійний контроль, з метою отримання якомога більшої інформації, призводить до того, що управління та підтримка ладу в складній системі сучасного суспільства опиняються тісно пов'язаними з рутинним спостереженням за населенням. Причому, ці намагання встановити «внутрішній шпіонаж» ґрунтуються на цілком демократичних процедурах. Слід згадати, наприклад, затвердження Сенатом США так званого «Патріотичного Акту», розробленого адміністрацією Дж. Буша-молодшого, який передбачав втручання спецслужб в приватне життя громадян [74, с. 184].

Досить несподівано медіакратія призводить і до руйнації раціонального варіанту політичної активності – однієї з ознак модерності соціумів, адже спостерігається принципова тотожність міфологічного типу світогляду доби суспільства традиційного та «кліпової свідомості» доби інформаційного суспільства. В мозаїчно-резонансному світі масової комунікації, коли інформаційні блоки дають реципієнту всі часи і простори одночасно, у свідомості останнього відбувається злиття загального, особливого та одиничного в єдину, синкретичну цілісність [151, с. 149]. Відповідно, перед правлячою елітою відкривається широкий простір для переведення громадського дискурсу з актуальних проблем сьогодення на обговорення штучно сконструйованих інформаційних блоків ретро– чи перспективного змісту (міфотворчість).

Із кризою громадських форм взаємодії, їхньою заміною віртуальною інтеракцією та в умовах активної «міфотворчості» ЗМІ, значного вдару зазнає європейська модерна раціональність і, як наслідок, закладаються ментальні основи для цивілізаційного реверсу. Стохастичність основних соціокультурних процесів, яка періодично підсилюється «інноваційними кумулятивними ефектами», девальвує всі можливі прогнози. Індивідуальна

раціональність вже не може надати жодної матриці, яка б була евристично вірною. Європейська людина «суспільства біфуркацій», приймаючи на себе ризики духовної кризи, психологічних стресів у вирішенні екзистенційних питань, відчуває зростаючу тугу за світоглядною цілісністю та несуперечливістю, яку можуть гарантувати лише архетипи, що переходять у глибинах масової свідомості [61, с. 6; 74, с. 185]. Це «звернення до світоглядних джерел» досить своєрідно проявляється сьогодні, наприклад, у Франції, де стереотипи «республіканської колоніальної свідомості» переносяться на африканців-іммігрантів, які мешкають у передмістях. Події останніх років в цій країні «консолідованої демократії» підтверджують тезу про те, що модерний «універсалістський» дискурс може виявитися таким же трайбалістичним, як і дискурс комунітарного минулого [135, с. 109].

Для рецепції європейського трайбалізму є й суто об'єктивні передумови. Набувши змоги розташовувати свої підприємства в країнах «третього світу» з їхньою дешевою робочою силою та гарантіями прибутковості з боку авторитарних урядів, привілейовані групи позбавили кваліфікованих робітників західної півкулі найвпливовішого важелю у захисті своїх інтересів – економічного тиску шляхом страйків та акцій громадського спротиву. Західний середній клас найманих працівників стрімко втрачає свої політичні позиції, перетворюючись з борця за політичні права на угруповання, що конкурують між собою за робочі місця [97, с. 17]. Дійсно, сучасні західні суспільства все більш явно набувають характеру конгломерату різноманітних традицій, вірувань, світобачення, форм життєвого досвіду тощо. Відбувається ущільнення полікультурного простору шляхом диверсифікації та диференціації культурних розбіжностей [100, с. 4]. Але, таке «ущільнення», що є досить далеким від симбіозу, означає для пересічних європейців одночасне зростання цивілізаційних стресів. Поступово, боротьба за громадянські права (внаслідок згаданої вже вичерпаності своєї актуальності), заміщується більш важливою боротьбою проти трудових мігрантів за

«кормову територію» – робочі місця. Останні події в Західній Європі наочно довели, що соціальна поляризація багато в чому набуває етнічного забарвлення. Спостерігається нова, з точки зору науки, ситуація протистояння космополітичних еліт, націоналістичного середнього класу, та нижчого класу етнічних меншин. Прогнозоване С. Хантингтоном «зіткнення цивілізацій», переноситься всередину західного соціуму [1]. Актуальна для таких країн, як Нідерланди, Бельгія, Франція, Швейцарія інверсійна проблема трайбалізму (як місцевого за походженням, так і привнесеного ззовні), пояснюється в тому числі й тим, що «новий» расизм – це ненависть один до одного, яка перемагає тоді, коли припиняється політична полеміка. Сучасні рецидиви расизму та ксенофобії означають кризу політики, повернення від демократичної дискусії навколо несправедливості до первісної ненависті [135, с. 110].

Як, не без сарказму, зазначає Ж. Рансьєр: «Сьогодні ми маємо престижні імена: ми європейці і ксенофоби» [135, с. 109]. Це зауваження досить чітко характеризує поступовий процес зростання традиціоналістських елементів у політичній культурі європейців. Так, у згаданій вже Франції, під час позаминулих президентських виборів понад чотири мільйони виборчих бюлетенів отримав на свою користь лідер Національного фронту Франції Жан-Марі Ле Пен з його відверто ксенофобською риторикою [135, с. 8]. Зміцнюють свої позиції ультраправі й в інших країнах Західної Європи. У 2008 році в Австрії «Альянс за майбутнє Австрії» (колишня партія Й. Хайдера) разом з правою «Партією свободи» отримали третину місць у федеральному парламенті, набравши 29 % голосів виборців. Сам Йорг Хайдер, який посідав одного часу посаду губернатора федеральної землі Каринтія, публічно озвучував расистські та антисемітські висловлювання, відстоював необхідність боротьби з імміграцією [17]. Загалом, сучасні західні праві сповідують расистську ідеологію «фолькіш», частково сублімовану пропагандою ідей європейської єдності в сенсі протиставлення культурних та цивілізованих європейців всьому іншому світові. Цей проект змістовно

наповнений дещо забутим але знов актуальним для «маленьких» європейців трайбалізмом [17]. Одночасно, ультраправі досить обережно ставляться й до процесу розбудови «спільного європейського дому», побоюючись, що Європа, якою керуватимуть з Брюсселю, буде все менш і менш відкрита для народного контролю. Такі острахи служать основою для відродження ідеології етнічного партикуляризму. З іншого боку, рецепція етнічної клановості маргіналів викликає у відповідь посилення космополітизму еліт [97, с. 16].

Варто визнати, що традиціоналізм західної цивілізації має й менш радикальні прояви. Так, наприклад, опитування інституту Геллапа 1987 року виявило, що майже 90 % американців говорять про себе як про носіїв «цінностей старого зразку», розуміючи під цим вірність цінностям родинного життя й шлюбу [97, с. 38]. До традиційних цінностей у буремному ХХІ ст. схиляються й жителі Великобританії, серед яких 75 % виступають прихильниками монархії, як осереддя «старої доброї Англії» [153, с. 6]. Така поміркованість значної кількості громадян дає підстави сподіватися, що реверсні тенденції у функціонуванні демократії в країнах Західної Європи не будуть повномасштабними та не призведуть до демонтажу інститутів народоправства. На користь таких сподівань свідчать, принаймні ще дві обставини:

1. Неможливість тотального контролю над інформаційними потоками та встановлення «монополії на істину» у сучасному глобалізованому світі;
2. Процес переходу до інноваційного типу розвитку породжує потребу у працівниках з широким кругозором, таких, що тяжіють до демократичного ладу та ліберальних цінностей [75, с. 135].

Поряд з цими оптимістичними сценаріями для регіону Західної Європи, прогнози щодо майбутнього демократії в інших частинах континенту та поза його межами виглядають не настільки райдужними. Більшість сучасних дослідників політичного розвитку країн другого та третього «ешелонів» зазначають, що в результаті «реверсної хвилі» режим, який не пройшов

стадію демократизації, може трансформуватися в: а) авторитарний націоналізм; б) релігійний фундаменталізм; в) олігархічний авторитаризм; г) популістську диктатуру; д) обцинну демократію [166, с. 72]. На переконання автора дисертації, всі вказані різновиди є нічим іншим, як прикладами різних способів традиційного панування. Найбільш поширені з них – популістські та фундаменталістські режими – постають, як правило, після невдалих спроб ствердити свою власну політичну раціональність та правову державність. Намагання місцевих еліт та їхніх громад отримати прості відповіді на складні питання актуалізуються особливо сильно якщо модернізація не змогла задовольнити надмірні очікування, які сама й породила [65]. Слід особливо зазначити, що термін «фундаменталізм» не варто ототожнювати виключно з релігійним рухом і пов'язувати лише зі спільнотами, які сповідують іслам. Це – набагато змістовніший термін, за допомогою якого слід позначати широкий спектр традиціоналістських політичних практик, які наголошують на поверненні до історичних «коренів», згуртованості, спадкоємності, спільнотній егалітарності тощо. Фундаменталізм як різновид суспільно-політичної практики – це не тривіальне дотримання традицій минувшини. Його теоретики здійснюють селекцію традицій за допомогою критерію «істинності», відштовхуючись від своїх уявлень про ідеальний суспільний устрій і підкріплюючи свою позицію безпосереднім зверненням до сакрального тексту. При цьому, саме місцеві еліти створюють власну систему градації традицій та інновацій, намагаючись забезпечити виживання своєї спільноти в умовах сучасного світу. Найвиразнішою рисою фундаменталізму є його переконаність в приматі політики [77, с. 74-75]. З таким тлумаченням фундаменталізму як явища, що набуло особливого поширення в останні десятиліття ХХ ст., погоджується й Ш. Ейзеншандт, який підкреслює особливий зв'язок сучасних традиціоналістів з якобінською політичною практикою [177, с. 82].

Інверсійні тенденції в різноманітних сферах суспільного життя, як наслідок прискореної модернізації, демонструють соціуми Центральної

Європи та колишнього Радянського Союзу – класичні політії «третьої хвилі» демократизації. Перебуваючи на початку ХХ ст. на межі другого та третього ешелонів розвитку, ці країни, внаслідок прискореної модернізації «радянського типу» 1950 – 1960 роки, за формальними соціальним показниками максимально наблизилися до параметрів індустріальних суспільств розвинутого Модерну. Але наслідком «наздоганяючого типу розвитку» стало латентне існування кентаврїчних соціальних структур. За спостереженнями спеціалїстів, в країнах регіону домінували два соціокультурних типи – масовий, обивательський та елітарний, інтелїгентський. Перший, представлений, переважно, робочим класом, суттєво відрїзнявся від квалїфікованих найманих працівників Західної Європи. За основними показниками – соціальним положенням, способом існування, інтересами, станом свідомості та системою цінностей, цей клас залишався «постселянським», таким, що посїдав проміжне положення між суспільством аграрного типу та суспільством власне індустріальним. Парадигмою буття цього класу був «домашній соціалїзм» з орієнтацією на стабільність життєвого укладу, заможність, самозабезпечення, тїньові механїзми задоволення потреб та неформальні форми спілкування в колї близьких людей [69, с. 122].

Другий соціокультурний тип – інтелїгентський – також значно відрїзнявся від інтелектуалів Західної Європи. З точки зору Н. Коровїциної, інтелїгенція країн регіону колишнього соцтабору успадкувала не лише соціальну роль, престиж та культуру дворянства доїндустріальної доби, але й ідеологію «дворянської демократії» з її зневагою до економічних відмінностей та акцентуацією на ідеях групового егалїтаризму [69, с. 121]. Йшлося про пануючу в середовищі цієї групи тенденцію міжпоколінного успадкування соціального статусу, а також самовїдтворення інтелїгенції (1970 – 1980-ті роки). Таку дихотомію ціннісних орієнтацій на рівні свідомості представників двох домінуючих груп (орїєнтація на споживацькі цінності, в першому випадку, та повна зневага ними, у другому), можна сприймати як

прояв соціокультурної специфіки лімітрофного між Сходом та Заходом регіону з яскраво вираженими рисами перехідності. Демонструючи пасивний спротив радянському пануванню й пропагуючи свою належність до світу європейських буржуазних цінностей, представники центральноєвропейських соціумів на рівні ментальних настанов лише частково були носіями західного проекту Модерну. Саме цим і пояснюється різкий, інверсійний перехід від захоплення ліберальними перетвореннями к. 1980 – п. 1990–х років до проегалітарних, проетатистських настроїв східноєвропейців наприкінці останнього десятиліття ХХ ст. [70, с. 15]. Власне кажучи, й масові соціальні рухи початку доби «оксамитових революцій» не були ліберальними за своїм характером. За спостереженнями дослідників трансформаційного процесу в Польщі, метою прихильників руху Солідарність була не лібералізація економіки, а перехід до більш справедливого, рівноправного суспільства, тобто радше вдосконалення соціалізму, ніж його демонтаж. Й робітники, й інтелігенція, які склали основу цього руху, вимагали розширення можливостей соціально-професійної самореалізації, особливо – набуття доступу до владних позицій та відповідних їм привілеїв. Про зміну планової економіки на ринкову не йшлося [70, с. 14].

Навіть по завершенню демократичного транзиту та соціально-економічної модернізації вже за західним зразком, традиційні цінності: родинні зв'язки, націоналізм, вірність конфесійній ідентичності, схильність до соціальної рівності та справедливості – зберігали для східноєвропейців (і, перш за все, для поляків) вагоме значення [69, с. 124]. У політичній площині цей латентний традиціоналізм проявляється, зокрема й в тому, що головна вісь дебатів, які відбуваються на суспільному рівні, знаходиться не стільки в періоді домінування комуністичного режиму, скільки в докомуністичному минулому. Включення до загальноєвропейської спільноти носіїв ретроспективного політичного дискурсу вже призводить до виникнення значних конфліктів між політичними лідерами окремих країн ЄС (згадаємо, наприклад, скандал, викликаний спогадами президента Польщі

Л. Качинського про нацистське минуле Німеччини та несправедливе вирішення «польського питання» за часів другої світової війни) [147, с. 26].

Принцип наукової об'єктивності та неупередженості змушує автора дисертації визнати, що в регіоні Центрально-Східної Європи рецепція традиціоналізму все ж – таки стримується значними успіхами в соціально-економічному реформуванні, які позитивно впливають на добробут громадян та створюють, таким чином, матеріальні передумови для їхньої пришвидшеної адаптації до програми «осучаснення» та збереження лояльності демократичному вибору, зробленому наприкінці 1980-х років.

Більш відчутною хвиля традиціоналізму, як практика згортання демократичних інститутів та процедур, є в найбільшій східноєвропейській політії – Російській Федерації. Варто зазначити, що в основі сучасного зростання консервативних та авторитарних тенденцій в усіх сферах життя російського суспільства знаходиться цілий комплекс як суто об'єктивних (економічних, політичних, соціокультурних), так і суб'єктивних (вкорінених у ментальних структурах масової свідомості) причин, витоки яких сягають двох передостанніх десятиліть існування Радянського Союзу. Сам початок модернізаційних перетворень, який датується переважно більшістю дослідників к. 1970 – початком 1980-х років, містив у собі досить суперечливу для російського цивілізаційного підґрунтя логіку. З одного боку, як і переважна більшість інших реформаторських заходів в історії цієї країни, трансформації пізньорадянського періоду були класичною спробою здійснення революції «зверху», яка до того ж мала вимушений характер та здійснювалася як реакція на геополітичну поразку, що неминуче наближалася [95, с. 43]. Тимчасовий союз технократичної частини радянського керівництва з орієнтованими на модернізацію субелітами, намагався здійснювати реформи (змістовне наповнення яких відповідало західному проекту Сучасності) суто комуністичними засобами в соціальному середовищі, яке, за основними своїми параметрами, було вороже налаштоване як до змісту, так і до форми «перебудови». Як наслідок цієї

наздоганяючої модернізації, в переважно традиціоналістському суспільстві утворювалися лише окремі «острови» Сучасності [9, с. 84]. Але, з точки зору автора дисертації, приреченість такого типу модернізації полягала навіть не в її «метисному» характері, а в тому, що, внаслідок поступової вестернізації еліти, був порушений фундаментальний принцип російської політичної матриці – принцип єдності («симфонії») влади та народу. Визначний культурний зсув пізньорадянської модернізації полягав не стільки в поступовому відкритті інформаційного та політичного просторів для неурядових організацій та структур, скільки в ліквідації моностилістики життєвих тактик та стратегій привілейованих та пересічних соціальних груп [53, с. 59]. Виникли глибинні розриви між різними соціальними шарами, одні з яких орієнтувалися на модерн (еліта), а інші на традицію (маси). Варто зазначити, що сама природа пізньорадянського суспільства була такою, що переважна більшість соціальних прошарків утворювали певні розмиті спільності, які навіть в інтенціях свідомості не мали власних групових інтересів, специфічних цінностей, єдності стилю життя. Виключенням з цього правила була лише пануюча еліта, яка мала чітко виражені групові ознаки, включаючи й самоідентифікацію. Саме тому, еліта комуністичних функціонерів опинилася в ролі локомотива соціальних змін [171, с. 19].

В свою чергу, відмова від традицій радянського способу життя для переважної більшості суспільства означала втрату символічної єдності, кризу ідентичності. На світ з'являлися різноманітні негативні солідарності – спільноти обманутих вкладників, жертв катаклізмів тощо. Такі спільноти нерідко було пов'язані із відтворенням тіньових соціальних практик [74, с. 183]. Відбувалося воскресіння «усної традиції архаїки» – адаптаційних стратегій на зразок «телефонного права». Поширення неформальних соціальних практик супроводжувалося їхньою криміналізацією, внаслідок чого двома найбільш активними соціальними меншинами, які отримали домінуючий статус в «середньовіччі» початку 1990-х років, стали

номенклатура та криміналітет. Це й були ті «активні меншості», які, за А. Тойнбі, і творять історію [119, с. 27; 49, с. 74].

Систему міжгрупової інтеракції було майже остаточно зруйновано коли при владі опинилися нащадки пізньорадянських керманічів – т.зв. «еліта комсомольців», з її егоцентризмом та акцентуацією на споживацьких цінностях. Реакцією цієї модернізаційної меншості на консерватизм більшості став звичайний соціальний расизм, коли власне населення почало сприйматися як зайвий тягар, а держава не помічала людини, якщо остання не мала відповідного адміністративного статусу [102, с. 5].

Враховуючи ці обставини, парадоксальним здається факт того, що, принаймні на рівні офіційного дискурсу початку 1990-х років, в Росії спостерігалася майже повна перемога лібералізму. Але, захопившись ліберальним проектом «осучаснення», країна, як це властиво будь-якому лімітрофному соціуму, чітко проявила інверсійний тип суспільно-політичного розвитку вже в середині останнього десятиліття ХХ ст. Відомо, що інверсія проявляється в формування реактивного типу політичної еволюції, коли виживання суспільства передбачає його «відповідність» рівню досягнень іншого соціуму. Причому, останній не завжди сприймається позитивно й досить часто постає як об'єкт та причина групової фрустрації [151, с. 146]. Для Росії початку 1990-х рр. таким референтом – антагоністом виступала навіть не Західна Європа, досвід розвитку якої хоч і періодично, але все ж проникав до країни (реформи Петра I, модернізація 1890-х років, індустріалізація 1930-х рр.), а США як втілення відверто контраверсійних євразійській парадигмі життєвих цінностей. Ця реактивність політичних перетворень в Російській Федерації була підсилена ще й тим, що інновації початку 1990-х років мали майже стовідсотково екзогенний характер, не були породжені національним культурним середовищем. Окремі «спалахи» модернізації попередніх періодів значно не вплинули на російську соціокультурну матрицю. На заваді остаточної перемозі лібералізації та демократизації в Росії встало те, що можна позначити терміном «спротив

структури» – відторгнення прямолінійної та «чистої» модернізації як прояв природного самозахисту суспільства від руйнівного впливу моделей, неадаптованих до притаманних конкретному соціуму інваріантів культури [49, с. 76]. За визнанням А. Ахієзера, життєздатність традиціоналізму в російському суспільстві була обумовлена тим, що протягом всієї історії цієї країни в складі її населення домінувало селянство. Архаїчний архетип знаходив конкретний прояв у системі цінностей і норм поведінки цієї найчисельнішої групи: у тяжінні до соціальної справедливості й егалітаризму, колективізму та взаємодопомози [7, с. 91]. Шлях до культурної архаїки відкривали й наслідки реалізації тоталітарного проекту та наступного йому «періоду застою». Цікаво, але цей період отримав свою назву зокрема й внаслідок того, що у свідомості пересічних громадян майбутнє не відрізнялося від минулого, чим, власне, створювалися ментальні аналоги синкретизму архаїчного світогляду [88, с. 11]. Як результат, і сьогодні політична свідомість багатьох росіян (особливо старшої вікової групи), залишається в значній мірі міфологізованою, такою, що ідеалізує дійсність. Ця особливість суперечить раціональності західної цивілізації, соціокультурний досвід якої намагалися імплантувати до цивілізаційного коду громадян Росії [173, с. 127].

Антропологічним проявом структури російського суспільства, яке чинило опір модернізаційним інтенціям еліти, був поширений у масовій свідомості громадян психотип «радянської людини». Відкритий для наукової спільноти завдяки дослідженням Ю. Левади, цей унікальний антропологічний тип особистості, на думку автора дисертації, слід розглядати максимально широко – не лише як продукт радянської епохи, а як результат симбіозу культурних інваріантів, що були притаманні російському народові до і після революції 1917 року. Дійсно, «радянська мораль містила в собі не лише одну комуністичну складову, але й велику кількість елементів російської традиції, які вціліли незважаючи ні на що, чим забезпечувалася

передача фундаментальних цінностей минувшини наступним поколінням» [138, с. 38].

З точки зору самого Ю. Левади, на рівні масової свідомості росіян наслідком цього симбіозу стало безумовне переважання терпіння над активним протестом, пристосування над бунтом, пасивного незадоволення над боротьбою за свої права [88, с. 6]. Тривале домінування політичних структур самодержавства та репресії тоталітарного режиму сформували на рівні мас населення менталітет простолюдина, характерними рисами якого постали внутрішня жорстокість, неприйняття гуманізму як типу світогляду, зневага до закону, соціальний рефлекс «відібрати та поділити», екстенсивне ставлення до світу [181, с. 79].

Відтворення архаїки «радянської людини» забезпечувалося також і дуалістичністю її свідомості, різким протиставленням антиномічних сутностей. Це давало змогу описувати світ у межах однієї, константної системи. Така картина світу була здатною до інверсійної зміни полюсів сприйняття дійсності, але не до якісної зміни самої дійсності [181, с. 79-80]. Саме цим, на думку дисертанта, й може бути пояснена певна мода на США в Росії наприкінці 1980-х років, яка згодом перетворилася на майже абсолютне відторгнення на початку 2000-х рр.

Цікавим є той факт, що психотип «радянської людини» відтворювався в російському соціумі не лише на рівні тих соціальних груп, які характеризувалися порівняно низьким показником соціальної престижності, але й серед представників привілейованих груп. Тут слід згадати, наприклад, феномен інтелігентів – шістдесятників, орієнтованих на продовження модернізації СРСР, але таких, що не виходили за межі досить розгалуженого тлумачення соціалістичної ідеології [53, с. 63]. На сьогоднішньому етапі без перебільшення можна твердити, що російський чиновник та інтелігент – постаті традиційного суспільства, які переживають стрес модернізації. Зокрема, статутом та освітою чиновнику були нав'язані цінності чужої (протестантської) етики. Реальна ж традиційна культура змушує його

«входити до положення» людини, тобто ставитися до неї «по-совісті» [68, с. 63].

Ця «тотальна пристосованість» людини до будь-яких дій держави, готовність йти з нею на різноманітні угоди, за умов спроб прискореної реалізації ліберального проекту початку 1990-х рр., перетворювалася на моральну корумпованість, розвиток девіантних форм поведінки, тугу за минулим [88, с. 6-10]. Оскільки колективні ідентифікації найчастіше пов'язані з основними соціальними інститутами, такими, як родина, держава, економіка тощо, і проявляються через відповідність поведінкових інваріантів інституційним вимогам, в умовах радикальних трансформацій даних інститутів, «радянська людина» досить гостро відчувала свою непотрібність країні й новій «ліберальній» державі [9, с. 88]. На поведінковому рівні, втрата традиційних структур, що відповідали за зниження ризикогенних чинників, призвела до активізації численних компенсаторних механізмів культури: пияцтва, наркоманії, поширення ненормативної лексики як засобу «проективного розвантаження» психіки [74, с. 183; 53, с. 67]. На рівні масових ціннісних орієнтацій програмою «Радянська людина» Всеросійського центру дослідження суспільної думки (ВЦИОМ – рос.) за 1989 – 1994 рр., було виявлено зниження рівня відповідальності людей перед владою, країною, етнічною групою. Масове емоційне незадоволення, спрямоване проти партійно-радянської системи в 1989-1990 роках, після 1993-1994 рр. поступилося місцем масовому розчаруванню в демократичних силах та реформах. За радянським минулим відчували ностальгію 44 % респондентів в 1994 році та 58 % в 1999 р. Лише молодь (до 25 років) та особи з вищою освітою висловлювали позитивне ставлення до змін [89, с. 29]. У 1999 р. значній частині громадян Росії колишні керівники радянських часів здавалися не лише більш сильними, але й більш чесними, авторитетними, дбайливими тощо [89, с. 31].

Поряд з цим, не слід сприймати «радянську людину» як абсолютно константний соціотип. Як доводять численні дослідження, випадки

перебування його носіїв в іншому соціокультурному середовищі призводять до швидкої зміни адаптивних тактик та стратегій. Політична система, яка не перешкоджає налагодженню процесів соціальної інтеракції, громадянській кооперації, участі в публічній сфері, швидко позбавляє індивідів ознак їхньої «радянськості» [45, с. 11]. Політичні перетворення, принаймні частково, змінили й ландшафт громадянського суспільства Росії. Реальністю стали мікросоціальні утворення, які виникають та функціонують як добровільні спільноти – анклавні цінностей, альтернативних радянським. Такі соціальні структури (незалежні ЗМІ, неурядові і, в першу чергу, правозахисні організації, структури малого та середнього бізнесу) є одночасно носіями альтернативних економічних та соціальних відносин, модерного стилю життя [114, с. 62-63]. Проте, на жаль, вони не складають критичної маси тих соціальних феноменів, які б свідчили на користь перемоги ліберального проекту Сучасності в Російській Федерації. Навпаки, є всі підстави говорити, що в середині 1990-х років в країні було сформовано лад, де все визначалося імітаціями, підробками під «нормальні» суспільні інститути. Такими визначними симулякрами, на думку російського дослідника А. Оболонського, стали: 1. псевдодіяльність; 2. псевдоділовитість; 3. псевдодемократизм; 4. псевдоініціативність тощо [115, с. 121].

На початок другої половини 1990-х років потенціал «позичаючого» розвитку було вичерпано. Серед наукової спільноти та міжнародних спостерігачів Росію досить часто стали позначати «слабкою державою», якій, згідно концепції В. Гельмана, притаманні принаймні дві ознаки:

1. Обмежена можливість держави у застосуванні силових методів примусу. Монополія на легітимне насильство з боку централізованої держави підірвана конкуренцією з боку інших акторів (згадаймо, наприклад, існування Республіки Ічкерія як наслідок невдалої війни 1994-1996 рр. – прим. Н. П. Ковадло);

2. Відсутність верховенства права. Цей феномен, зазвичай, супроводжують явища типа «олігархії» (сумнозвісна «Родина» часів другої каденції Президента Б.Єльцина – *прим. Н. П. Ковадло*) [32, с. 58].

Згадана «слабкість» держави багато в чому обумовлювалася чіткою дихотомією російського суспільно – політичного дискурсу, яка негативно позначалася на загальному рівні легітимності управлінських інститутів та пануючого режиму в цілому. Без перебільшення можна твердити, що, внаслідок цивілізаційної розгубленості переважної більшості громадян Російської Федерації, яка постала як результат прискореної модернізації, відбулося воскресення традиційної для цієї країни суперечки між носіями модерної системи екзистенційних цінностей («західники»), та апологетами «культурно-народницької» парадигми розвитку («слов'янофіли»). Таким чином, проявилася складна, «двокоренева» структура політичної традиції Росії.

Варто визнати, що і новочасні західники, й їхні візаві, в найбільшій мірі відчували занепокоєння по відношенню до тотожного кола проблем: зниження рівня життя, зубожіння, безробіття, безладдя, криміналізації суспільства, корупції владних структур тощо [58, с. 48-49]. Проте, ця спільність проблематики, не означала тотожності програм опанування зазначених негараздів. По суті, йшлося про протиставлення ідеї «наздоганяючого розвитку» та ідеї «конвергенції» традицій та інновацій у процесах реформування країни [121, с. 91]. Починаючи приблизно з дефолту 1998 року, почали проявлятися відчутні зсуви в офіційному політичному дискурсі Росії: панівну на початку демократичного транзиту «ліберальну» риторику стала витісняти риторика «консервативно-державницька» [87, с. 78]. Причиною такої перемоги традиціоналістів над модерністами слід вважати, перш за все, характер російського цивілізаційного середовища. Спорадичні інтенції правлячих кіл якісно перебудувати патріархальне суспільство на принципах відкритості, індивідуалізму та інноваційності навряд чи залишили більш-менш помітний відбиток на традиційній культурі

народу, орієнтованого на цінності колективізму, патерналізму та підданства [61, с. 18-19]. Миттєвий розпад радянської імперії та короткочасний період радикальних ліберальних перетворень сформували у масовій свідомості росіян переконання у «спотвореній природі» Сучасності та в можливості зворотного руху до «бажаного минулого», обумовили домінування ретроспективних життєвих цінностей та психологічних настанов. Цьому сприяла також і інертність свідомості згаданого вище психотипу «радянської людини», який, попри об'єктивну дію механізмів адаптації до нових умов, все ж залишався домінуючим в цьому суспільстві [125, с. 25]. Можна погодитися з українським дослідником М. Міщенком в тому, що новочасна російська міфологія будується насамперед як консервативна міфологія, в якій ідея «відновлення» є панівною [105]. Але ми маємо також і справу зі спробами реінтерпретації традиції таким чином, щоб її ціннісний код залишався зрозумілим та актуальним для кожного нового покоління, хоч і цей процес іноді набуває характеру чергового суспільно-політичного симулякру, адже принаймні частина adeptів традиціоналістського проекту тут представлена «новими руськими», інстинкт самозбереження яких змушує їх маскуватися «під старовину» [120, с. 77].

Проте, за будь яких умов, на рівні масової свідомості громадян к середині періоду демократичного транзиту було сформовано відчутний запит на рецепцію традиціоналізму з його консервативними рецептами стабілізації суспільно-політичного життя, зросло значення примордиальних форм ідентичності. Так, за даними дослідницького центру Ю. Левади, протягом десяти років стабільно зростала кількість тих, хто сприймав історичне минуле як найважливіший показник народної єдності (з 26 % у 1989 р. до 48 % у 1999 р.). Фіксувалося також підвищення поваги до таких показників колективної ідентичності, як традиційні свята та звичаї (з 14% до 19%), «душевні якості народу» (з 14% до 19%), віра (з 3% до 8%) за вказаний період відповідно [89, с. 34]. Таке звернення до минулого, як засіб впорядкування

буття та зняття фрустрації, є нічим іншим, як реакцією на інтенсивну соціальну напругу, викликану прискореною модернізацією. Свідченням зростаючої туги за традиційними формами соціокультурної інтеграції був і сплеск етнонаціоналізму, що спостерігався не лише в Російській Федерації, але й по всьому пострадянському простору [40, с. 27; 49, с. 78].

Одночасно зростав попит і на модель «м'якого авторитаризму». У 2003 році згаданий вже аналітичний центр Ю. Левади зафіксував, що значна частина дорослих росіян схильна була розглядати зміцнення вертикалі влади як необхідну компенсацію анархії початку 1990-х років. При цьому, 70% опитаних респондентів по різних суб'єктах федерації віддали свою перевагу порядку і лише 27% – демократії [75, с. 135].

Симптоматично, що й на рівні наукової спільноти почала вкорінюватися думка про те, що саме авторитаризм може подолати поляризацію сучасних та традиційних акторів політичного процесу, повернути ресурс довіри у суспільстві, поновити ефективність політичного режиму, яку було порушено внаслідок виходу за межі «коридору реальних можливостей» доби неоглядної вестернізації [75; 118; 56;]. І, нарешті, саме авторитаризм гарантував поновлення вертикальної комунікації між елітою та масами, адже для народу він обіцяв свободу в межах відповідальності, яка гарантувалася традиційними цінностями, а для еліти давав можливість реалізації лідерських настанов, що мають національну вкоріненість [105].

Але, попри чітко сформований в російському соціумі кінця 1990-х років, запит на традиціоналістську, певною мірою, авторитарну контрреволюцію, слід пам'ятати, що цей реверс повинен був відбуватися вже не в класичному доіндустріальному, закритому суспільстві. Незважаючи на всі свої суперечності, демократичні трансформації попереднього періоду призвели до плюралізації ідейних орієнтацій як представників правлячої еліти, так і активістів громадянського суспільства. І перші, і другі, претендували на роль агентів культурної трансформації і, виходячи з різних міркувань, прагнули до збереження цілісності російської держави. Тож, у вимірі реальної політики,

перетворення часів президентства В. Путіна не слід сприймати однозначно як чистий традиціоналізм. Більш аргументованою здається точка зору, згідно якої перед нами еkleктичне сполучення (принаймні – в офіційній риторичі) різноманітних настанов, вибіркової реставрації елементів політичного минулого та намагань їхнього використання в принципово нових умовах із залученням надсучасних технічних засобів. Інакше кажучи, це – своєрідний постмодерн в традиціоналістському політичному просторі [66, с. 20].

До речі, згортання свободи ЗМІ та встановлення державної монополії на суспільно-політичний дискурс в Росії теж пояснює логіку процесу ліквідації дихотомії масової політичної свідомості та повернення до традиційної адаптаційної матриці, яка була вже апробована під час минулих ситуацій біфуркацій (Смути XVII ст., революції та громадянської війни початку XX ст.). Висока адаптивність цієї «російської політичної матриці» забезпечується її стереотипним відтворенням культурного процесу, внаслідок чого і еліта, і маси отримують ефективні і, головне, знайомі рецепти вирішення актуальних соціально-економічних та політичних проблем [173, с. 130].

З точки зору дисертанта, основними елементами цієї адаптивної матриці російської політичної спільноти слід вважати наступні:

1. *Коллективізм та общинність*. Російська соціокультурна модель передбачає пріоритетність інтересів суспільства, виразником яких виступає держава, з правом особи «бути почутою» [138, с. 36]. Така система створює суттєві перешкоди для формування феномену «громадянства», заперечуючи автономність індивіду як від територіальних спільнот, так, власне, і від держави. За прогнозом В. Я. Гельмана, в Росії поведінка індивідів та мас ще довго відобразатиме перш за все процеси на рівні еліт, а не громадських структур [32, с. 58].

2. *Державництво*. Тут простежується чітка відмінність еволюції відносин держави і суспільства в Західній Європі та в Росії. Якщо в Західній Європі трендом розвитку державних інститутів було адміністрування, а

суспільства – автономізація, то в Росії послідовно реалізовувалася зворотна логіка: автономізації держави та адміністрування суспільства. Історично, розбудова сильної держави супроводжувалася «обрубанням» всіх горизонтальних зв'язків в суспільстві, що практикувалося ще за часів Московського царства [59, с. 74]. Таким чином, досягалася згадана вже вище «симфонія» влади та народу. Навіть відносини «влада – опозиція» тут реалізуються в досить незвичний спосіб. Політична свідомість росіян представляє офіційного лідера одночасно його ж особистим «офіційним» опозиціонером. Звідси – сентиментальне ставлення до самокритики верхів. Лідер – опозиціонер – це не супротивник владної постаті, а її дзеркальне відображення [173, с. 136]. Поряд з цим, бурхлива політична історія Росії свідчить на користь можливості формування досить потужних опозиційних рухів, породжених не державними, а суспільними структурами. Але і в цьому випадку об'єктом опозиційної активності є не інституційна структура влади, а конкретні її носії. Звідси й логічне завершення численних народних повстань і, навіть, революцій – помірна або радикальна ротація фізичних суб'єктів влади при збереженні загальної логіки облаштування системи влади та традиційного алгоритму її функціонування [173, с. 131].

3. *Патерналізм та конформізм.* Протягом всієї історії, цивілізаційна матриця Росії формує переважно вертикальні, а не горизонтальні, соціальні взаємодії, призводячи до деградації структур громадянського суспільства. Відтак, маргінальність та нижче (по відношенню до владної ієрархії) положення людини нав'язують їй загальноприйняті шаблони та моделі поведінки, змушуючи беззаперечно засвоювати офіційну версію ставлення до суспільства, культури, природи тощо [108, с. 14]. Депресивний ландшафт громадянського суспільства передбачає наявність лише одного ефективного соціального гравця – державу. Лише вона, а найчастіше, її лідер і розглядаються аномічними індивідами в якості рушія соціального прогресу. Красномовним підтвердженням цього є, наприклад, дані соціологічних досліджень початку 2000-х рр. На питання про те, хто в російському

суспільстві є «мотором соціальних перетворень?», 45% респондентів відповіли – Президент Російської Федерації В. Путін [34, с. 31].

4. *Влада – власність*. Ще за часів Радянського Союзу соціальна диференціація мала позакласовий характер та визначалася рангами у владній ієрархії [171, с. 18]. За спостереженням Т. Карла та Ф. Шміттєра, і сьогодні в усіх посткомуністичних країнах діє принцип беззаперечних претензій номенклатури на приватну власність. Глибока вкоріненість таких претензій у євразійській цивілізаційній матриці призвела до того, що і після початку демократичного транзиту і в політичному, і в економічному сенсі автократи, в переважній частині випадків, зберегли свої престижні соціальні позиції та змогли поновити згодом і свій владний статус [63, с. 24]. На макроекономічному рівні їхнє «повернення» передбачало активне втручання держави у відносини між учасниками ринкових відносин, укріплення державного контролю та власності, посилення елементів централізованого планування (згадаймо, наприклад, «проекти національного розвитку» адміністрації В. Путіна – Д. Медведєва) та періодичні репресалії проти найбільш впливових економічних гравців (справа М. Ходорковського – П. Лебедєва). На мікроекономічному рівні модель влади-власності матеріалізується в пріоритетності продовольчого самозабезпечення населення, його негативному ставленні до купівлі – продажу землі, соціальної нерівності тощо [7, с. 91; 58, с. 45]. Варто згадати, що перехід на модель ринкової економіки в Росії на початку 1990-х років супроводжувався начебто класичним в таких випадках процесом первинного накопичення капіталу. Проте, на відміну від країн Західної Європи, це відбулося не шляхом пограбування колоній, а за допомогою внутрішньої «колонізації» суспільних фондів. За даними журналіста Т. Паніної: «дві третини приватного капіталу в Росії «виросло» зі спадку колишнього СРСР, який було створено руками іншого покоління» [15, с. 15]. У 2000 році майже половина осіб з найвищими показниками доходів були функціонерами державного сектору з його редистрибутивними схемами управління національним багатством, а *modus*

vivendi держслужбовців мало чим відрізнявся від поведінки «силових підприємців» доби «первинного накопичення капіталу», залишаючись автономним від приписів права [147, с. 19; 123, с. 173]. Результатом такого способу «модернізації» економіки стало формування системи державного капіталізму та розгортання паралельних процесів комерціалізації бюрократії й бюрократизації бізнесу. За характеристикою російського східнознавця Л. С. Васильєва: «Був створений метисний за структурою і характером сектор господарства – державно-бюрократичний за формою, державно-капіталістичний за характером» [22, с. 426; 121, с. 93]. Зрозуміло, що ця система залишається екстенсивною, забезпечуючи існування соціуму за рахунок позичання з минулого та майбутнього. Займи з минулого – це вичерпання резервів комуністичної доби, розпродаж активів, акумульованих минулими поколіннями. Позики з майбутнього – це скорочення в бюджеті витрат на освіту, дослідження та розробки [121, с. 91].

5. *Самодержавність та онтократія.* Як зазначає Л. Є. Бляхер, в Росії владні структури традиційно отримували легітимність не під час узгодження суспільних інтересів, а через певну трансцендентальну субстанцію. Сама влада була формою репрезентації цієї трансцендентальної сутності в іманентному суспільстві і, таким чином, не підлягала жодній дискусії [19]. Від себе слід додати, що в ролі такої трансцендентальної субстанції в різні часи виступали: «Божий промисел», «об'єктивні закони історії», «міжнародна спільнота», а після консервативної консолідації правлячих груп кінця ХХ ст. – «порядок».

Пакт еліт, який відбувся в Росії на початку 2000-х років, відтворив домінування бюрократії та силових структур як над великим бізнесом, так і над структурами громадянського суспільства, залишаючи масам лише роль спостерігача за політичною боротьбою, що здійснюється з імітацією структур та процедур демократії [86, с. 57]. Ця «незавершеність секуляризації» влади регенерує самодержавну політичну культуру, яка втілюється в специфічному розподілі її на чотири гілки: окрім звичних законодавчої, виконавчої та

судової гілок влади, є ще домінуюча – «верховна», уособлена в певних постатях, каденція яких пролонгується всіма можливими, в тому числі й псевдodemократичними, способами. В свою чергу, інтереси розвитку країни вилучаються зі сфери компетенції суспільства та нав'язуються йому як кінцевий продукт діяльності еліт [43, с. 6; 56, с. 57]. Сформований внаслідок слабкості структур громадянського суспільства «соціум влади», представлений сукупністю відкритих та латентних структур, між якими створений механізм взаємних стримувань та противаг. Дотримання принципів цього, прихованого від суспільства, гомеостазису, є найважливішою умовою збереження елітою свого пануючого статусу, адже всі смути та перерозподіли «російської влади» протягом всього існування цієї системи відбувалися або внаслідок надмірної концентрації влади-власності в певному клані, або внаслідок надмірної її деконцентрації [45, с. 9; 38, с. 6; 118, с. 122]. Інтегратором соціуму влади неодмінно постає конкретна персона – цар, президент чи прем'єр-міністр – адже в російській політичній свідомості саме особа (зазвичай, харизматична) є не лише вершиною ієрархічної управлінської структури, але й репрезентантом інтересів «миру», суспільства. Вона – символ «землі», тобто держави [173, с. 135].

6. *Православний клерикалізм та месіанство.* За даними дослідників, ще у XVII ст. православні греки та українці дивувалися суворим нормам російської православної церкви. Ця особливість російського православ'я була визначена потужною тенденцією неприйняття світу, всього емпіричного буття людини. Витоки цих феноменів політичної матриці Росії – в абсолютизації ряду історичних культурно-політичних традицій: монархізму, соборності, общинності, стихійного колективізму [181, с. 80; 77, с. 69]. Одночасно вони надають можливість правлячій еліті переключати увагу громадськості з вирішення нагальних внутрішньо економічних та політичних проблем на реалізацію різноманітних геополітичних проектів (від повернення православному світові Константинополя часів правління Романових аж до розбудови «енергетичної імперії» часів В. Путіна). При цьому, домінантою

політичної культури залишається добре відоме «стояння за правду» в межах ідеократичної держави [56, с. 58].

7. *Патріотизм.* За спостереженнями Ю.Левади, трансформації 1980-х – 1990-х рр. не призвели до повного руйнування або знецінення традиційних інститутів, структур та механізмів російської політичної матриці. І в першу чергу, це стосується механізму масової соціально-політичної мобілізації [88, с. 12]. Осереддя цього механізму індивідуального та колективного залучення до політичних процесів залишається вірність державі. Ірраціональне преклоніння перед нею спирається на народні стереотипи, експлуатує романтичну складову національних почуттів – історичні оповідання, символи, святині, різноманітні патріархальні ідеалізації минувшини. Держава постає як найвища мета, якій служить все суспільство та кожен окремий громадянин [115, с. 127; 105]. Але, поряд з цим, постійно дається взнаки і загадка, сформульована ще М. Бердяєвим – «абсолютизація державності відбувається в країні з низьким рівнем державницької свідомості». Держава існує в атмосфері загального очікування чуда створення порядку, магічного задоволення всіх потреб підданих [7, с. 96].

8. *Автаркія.* За матеріалами представницьких опитувань 2005-2006 рр., які проводилися соціологами університету Глазго, навіть у співставленні з білорусами та українцями, росіяни у більшому ступені були прихильниками власного шляху розвитку (59% проти 49% та 49% відповідно). Прихильниками спільного з європейцями шляху розвитку були 25% росіян, 31% українців та 40% білорусів [171, с. 17-18]. Коментуючи цю особливість тяжіння до автаркії, російські автори досить самокритично зазначають, що і сьогодні їхня країна залишається переважно селянською, з низьким рівнем самоідентифікації, специфічним етичним кодом, який створює «ментальні обмеження вестернізації», обумовлюючи відторгнення «російським підґрунтям» (масовою свідомістю) будь-яких західних моделей розвитку. До того ж, слабкість міської культури, як осереддя інтелектуалізації, не може стати на заваді архаїзації суспільства [34; 68]. Але, з іншого боку, ці

структури автаркії постають для Росії як високоадаптивні, такі, що призводять до її перетворення на географічно найбільшу в світі країну та велику державу [40, с. 28].

Аналіз внутрішнього змісту російської політичної матриці, за допомогою якої вся соціальна система протягом багатьох століть впорядковувала процеси вертикальної та горизонтальної інтеракції та долала тенденцію до ентропії, приводить до висновку про її значно більшу наближеність до великих цивілізацій Азії, аніж до моделі політичного функціонування країн Заходу [95, с. 40]. Це узагальнення має важливе значення для концептуалізації центральної проблеми даного дисертаційного дослідження, адже саме ця «російська самодержавна система» протягом 300 останніх років визначним чином впливала на всі структури українського соціуму.

Зазначені вище висхідні цивілізаційні особливості Росії як політичного феномену пояснюють невдачу новочасних спроб здійснити докорінну перебудову власної моделі суспільно-політичного розвитку на принципах демократизації та вестернізації. Враховуючи сучасні тренди політичної еволюції Російської Федерації, можна прогнозувати поступове формування в найближчому майбутньому в її соціальній організації сталих гібридних структур, які поставатимуть у вигляді симбіозу запозичених нових та автохтонно відтворених старих інваріантів культури, виробничих відносин, зразків суспільно-політичної інтеракції тощо.

Підсумовуючи виклад матеріалу даного підрозділу, слід констатувати наявність сталого реверсного тренду у функціонуванні сучасних політій, розташованих на теренах європейського континенту. Залежно від культурної специфіки кожної окремої політичної спільноти, процеси консервативної реакції на виклики епохи пізнього Модерну набувають різноманітних форм та змісту. По відношенню до країн Західної Європи можна визначити поступову трансформацію структур та принципів демократії у бік її більш консервативних, комунітарно орієнтованих інваріантів, впроваджених як на рівні суспільно-політичних рухів (ріст популярності правих сил), так і на

рівні національних та загальноєвропейських управлінських структур (протекціонізм та візова політика країн-членів ЄС, домовленості про реадмісію нелегалів тощо).

Країни Східної Європи, на прикладі Російської Федерації, демонструють відверто інверсійний алгоритм політичного функціонування, в якому загальне захоплення цінностями та процедурами демократії рубежу 1980-х – 1990-х років згодом поступилося місцем намаганням впорядкувати хаос початкової стадії модернізації за допомогою архаїчних адаптивних тактик та стратегій як на рівні повсякденного буття пересічних громадян, так і на рівні функціонування макросоціальних інститутів, в тому числі – політичної системи.

Висновки до другого розділу:

Згідно із запропонованою в даному дисертаційному дослідженні гіпотезою, політичну еволюцію людства слід розглядати як таку, що нелінійно розгортається між двома полюсами – парадигмами облаштування суспільного буття – Традицією та Сучасністю. Поступове просування від першого до другого під впливом комплексу екзогенних та ендогенних чинників і складає сутність процесу модернізації. Одним із важливих складників цього процесу слід розглядати й феномен демократизації

Постаючи як самодостатні політичні, культурні та антропологічні проекти, всі соціуми являють собою унікальний мікс елементів модерності та традиційності, періодичне посилення кожного з яких визначає коливальний, хвильовий характер розвитку людських колективів, окремим проявом чого слід вважати аверсні та реверсні періоди у функціонуванні структур республіканізму та процедур народоправства.

У разі спроб реалізації стратегії наздоганяючої модернізації, у структуру соціуму закладаються системні протиріччя, наслідком яких можуть постати масштабні кризи різної етіології, посилення тенденції до соціальної

дезінтеграції та ентропії тощо. У сучасних умовах найбільш поширеною реакцією на зазначені суперечності прискорених трансформаційних процесів слід вважати традиціоналізм, який різними своїми елементами та в різних масштабах знаходить свій прояв як у політичному житті країн «консолідованої демократії», так і в функціонуванні суспільно-політичних систем Центральної та Східної Європи.

Розділ III

Демократизація України: суперечності процедурного сценарію

3.1 Україна: інноваційність та традиціоналізм у політичному розвитку.

Всебічне дослідження аспектів демократизації українського суспільно-політичного організму привертає до себе увагу представників різних гуманітарних дисциплін. Попри окремі методологічні та світоглядні розбіжності, майже всі вони констатують той факт, що демократичний транзит в Україні слід розглядати як еталонний приклад конфліктної взаємодії елементів Традиції та Сучасності, яка проявляється на всіх рівнях функціонування вітчизняного соціуму. Зазначений конфлікт ускладнюється ще й тим, що власне українська Традиція постає як внутрішньо неоднорідний, суперечливий культурний феномен.

Одним з перших до формулювання цього, досить тривожного, діагнозу дійшов відомий діаспоральний історик І. Лисяк-Рудницький. З його точки зору, український соціум, внаслідок кумулятивної дії унікальних історичних, культурних та геополітичних чинників, увібрав до себе елементи одразу декількох цивілізаційних парадигм, які були міцно інтегровані до його ціннісного коду та визначили специфічний алгоритм подальшої еволюції. Розвиваючи цю тезу, І. Лисяк-Рудницький констатував висхідну «західність» України, сприймаючи її в ролі складової частини європейської спільноти народів. Дослідник зазначав, що країна ніколи не переживала доби насильницької та раптової вестернізації, аналогічної реформам Петра I, адже і без того перебувала під постійним впливом (культурним та політичним) західних країн [93, с. 1-2]. З іншого боку, І. Лисяк-Рудницький визнавав і наявність помітних незахідних елементів в українському національному варіанті облаштування суспільного буття. Незважаючи на заперечення євразійської етіології цих елементів та бажання пояснити їхнє походження виключно візантійським цивілізаційним впливом, автор все ж визнавав

приналежність етносу українського народу до духовної традиції східного слов'янства. На основі цієї цивілізаційної дихотомії й формувався український консерватизм, який відіграв значну роль у збереженні рідної мови, віри, звичаїв і обрядів, традиційних форм родинного та громадського життя [94, с. 125]. Можна припустити, що саме він і був проявом своєрідності культурної матриці українського народу як політичної спільноти.

Про маніфестаційну «західність» української культури згадує й сучасний політичний есеїст М. Рябчук, пов'язуючи цю рису переважно зі спротивом російському політичному домінуванню: «Українці не відчували потреби конфронтувати з традицією, оскільки вона забезпечувала їх усіма необхідними для емансипації національно-визвольними міфами. В контексті архіконсервативної Російської імперії, український традиціоналізм набував об'єктивно «прозахідного» і загалом прогресивного спрямування» [143, с. 84]. Неминучим наслідком такого протистояння, з точки зору автора, стала мозаїчна ідентичність українського соціуму, яка, окрім вже згаданих елементів західного проекту суспільно-політичного розвитку, увібрала до себе й вагомий комплекс складових патріархально-патерналістської, «євразійської» цивілізаційної матриці [141, с. 61]. З огляду на необхідність розкриття центральної проблеми даного дисертаційного проекту, врахування вагомості культурної мутації, що відбулася внаслідок такого примусового синтезу, обґрунтовується наступними причинами:

1. Стан біфуркації у розвитку української суспільно-політичної системи (Руїна XVII ст.), на відміну від аналогічного за змістом та хронологією етапу у розвитку Росії (Смута), не завершився ані встановленням нової правлячої династії, ані формуванням національного республіканізму. Система влади та структура суспільства були поглинуті іншими системами та структурами. Внаслідок цього, власне українська політична традиція була перервана та законсервована на стадії невизначеності. Саме ця стадія буде відтворюватися під час наступних періодів біфуркації 1917-1921 рр. та 1991 р., ускладнюючи

процеси відбудови держави та проведення реформ у напрямку осучаснення суспільства.

2. Лімітрофний стан українського «колоніального соціуму» заклав передумови для формування кентаврїчних соціальних структур, орієнтованих одночасно на дві контраверсійні цивілізаційні матриці – західноєвропейську та євразійську [106, с. 22].

3. Вітчизняна політична традиція набула відверто інверсійного та реактивного характеру, внаслідок чого доцільність орієнтації на референтних зовнішніх акторів досить часто переважала необхідність вироблення власного ціннісного коду, потрібного для інтеграції соціуму та його адаптації до викликів сучасності.

Як наслідок, на початку демократичного транзиту (кінець 1980-х років) перед Україною, поряд із проблемами, типовими для політій Центрально-Східної Європи (мінімальна історична правосуб'єктність, неструктурованість правових інститутів тощо), постало й унікальне завдання: облаштування соціального ладу за проектом Сучасності засобами наздоганяючої модернізації в межах неєвропейського культурного поля [14, с. 18]. Вирішення цього завдання визначило досить несподівану траєкторію суспільно-політичного розвитку країни, характеризуючи яку, І. Курас зазначав, що: «Ситуація дійсно є нестандартною, бо маємо справу з унікальним явищем, коли, на перший погляд, суспільство ніби повертається до попередніх форм, причому значною мірою на їх початковому етапі» [79, с. 269]. Продовжуючи цю думку, слід відмітити, що системна криза СРСР (нащадка євразійської цивілізаційної матриці), поставила перед українським суспільно-політичним організмом завдання винайдення ресурсів задля компенсації тих стресів, які неминуче поставатимуть під час прискореного засвоєння культурних інваріантів західного цивілізаційного проекту. У вирішенні цього завдання основна ставка була зроблена на воскресення української політичної традиції, яка, завдяки своїй «західності», повинна була забезпечити швидке «осучаснення» колишньої радянської республіки. Але,

згадана вже «законсервованість» цієї традиції у стані, актуальному на період XVII століття, й створила парадоксальну ситуацію: для того, щоб просунути вперед (модернізація зі всіма її складовими), комплекс адаптаційних культурних феноменів (традиція) закликав українців повернутися назад – до питань етноісторичної та лінгво-культурної ідентичності членів соціуму, приділяючи менше уваги прагматичним питанням перебудови економічної та політичної інфраструктури країни. За таких обставин, представники вітчизняного соціуму перетворилися на націю, яка, за словами Дж. Мейса «й досі переживає біблійні трагедії» [44, с. 5]. Український нативізм, неминучий у стресових умовах прискорених перетворень, цілком природно увійшов у суперечку не лише із самою логікою наздоганяючої модернізації, але і з другою складовою національної традиції – євразійською, підсиленою довготривалою реалізацією в Україні радянського антропологічного проекту. Це, в свою чергу, породило жорстку конкуренцію традицій та інновацій у життєвих стратегіях двох основних суб'єктів модернізації – еліти та суспільства, обумовивши значну інерційність та імітаційність соціальних процесів і феноменів періоду транзиту [96, с. 135].

Незважаючи на те, що представники багатьох впливових міжнародних організацій вважають передчасним вести дискусію про результати демократичних перетворень в Україні внаслідок відсутності значного інтервалу переходу від авторитарного режиму до демократичного, методологія, прийнята в даному дисертаційному проекті, дозволяє зробити деякі прелімінарні узагальнення [185].

Перш за все, слід визнати, що сама Україна у 1991 р. постала як модерністський проект, звернений у майбутнє. На думку М. Рябчука: «Саме за «програму спільного майбутнього» й голосували на референдумі 1 грудня жителі України, а не за спільне минуле, не за спільну етнічність, не за спільну мову» [141, с. 79]. Враховуючи добре відому консервативність культурних інваріантів та ментальних настанов, досить прогнозовано, значних інноваційних змін зазнала саме інституційна сфера України. Введення

інститутів багатопартійності, парламентаризму, президентства, альтернативних виборів тощо, було значним кроком у напрямку просування до демократичних стандартів. Істотно знизилася популярність альтернативних політичних режимів та типів правління [80, с. 68]. Конституційна угода 1995 р. та власне Конституція України 1996 р. створили необхідні передумови для формування політичної системи перехідного типу, залишаючи елітам необхідний простір для реалізації власних амбіцій та надаючи необхідні гарантії для демократичного розвитку суспільства [76, с. 289]. Фундаментальні положення Основного Закону країни давали змогу представникам різних етнічних та релігійних груп досягати консенсусу там, де це було необхідно, знижуючи конфліктність у такому полікультурному суспільстві, як українське [194, р. 78]. Тому, не зважаючи на те, що по відношенню до перших років демократичного транзиту можна було констатувати певний паралелізм у розвитку України та Росії, зумовлений сталими культурними зв'язками та соціально-психологічними архетипами, інерцією політичного досвіду тощо, ключові політичні інститутції нашої країни у більшій мірі, аніж російські, відповідали моделі нації-держави, визнаючи, зокрема, вагому роль політичних партій та опозиції. Загалом, частка проективності та інноваційності в політичному розвитку країни часів суверенізації була надзвичайно великою [86, с. 51-75].

Не заперечуючи оцінок експертів, наведених вище, слід зазначити, що при більш глибокому аналізі, саме інституційна сфера, а більш конкретно – політична система нової держави, найбільш виразно проявила боротьбу традицій та інновацій в процесі демократизації України. Обмежена спротивом нативістської складової вітчизняної традиції, політична модернізація призвела до інституціалізації в межах однієї системи відносно інноваційних і відверто реліктових соціальних структур, властивих різним історичним періодам, але таких, що діяли в актуальному політичному часі. Наприклад, згадана вже Конституція, уособлюючи в собі наслідки утилітарного, редукованого засвоєння світового досвіду, пропонувала

суспільству слабку функціональну диференціацію владних структур поряд із успадкованими від попереднього режиму принципами державного, регіонального і муніципального управління, що суперечили формам соціальної самоорганізації українського суспільства, які склалися історично [78, с. 49]. Еклектика різнорідних елементів, закладених у фундамент конституційного устрою, з одного боку, давала змогу пролонгувати період адаптації українського соціуму до модернізаційних інновацій, проте з іншого, обумовлювала зростання трансакційних витрат в процесі узгодження позицій різних груп інтересів та тиску [86, с. 51]. Така ж сумна доля очікувала й на українську багатопартійність. За визнанням вітчизняних дослідників, формування політичних партій в країні відбувалося не за лінією «потреби – інтереси – переконання» громадян, а задля реалізації амбіцій окремих політичних лідерів та на принципах масового клієнтелізму [107, с. 380]. Не даремно, у 2006 році 53 % населення країни вважало, що політичні партії обслуговують інтереси власних лідерів, а не громадян [24, с. 20]. Як наслідок, зберігалася стара радянська логіка безпосередньої комунікації політичної системи з суспільством, без залучення різноманітних інституційних посередників. В результаті, парламентаризм в Україні перетворився на неопатримоніальний інститут, який докорінно відрізнявся логікою свого функціонування від аналогічних структур народоправства в Західній Європі: в цілому він був репрезентантом не стільки сучасних (громадянських), скільки традиційних (кланових, корпоративних, етнічних, конфесійних, регіональних) інтересів тощо [163, с. 719]. До речі, у Верховній Раді України VI скликання немає жодної депутатської фракції, яка б була утворена політичною партією, у назві якої присутній концепт «демократія» [50]. Що ж до політичної системи в цілому, то вона і досі характеризується українськими дослідниками як така, що повільно реагує на процеси, які відбуваються в соціумі, та є недостатньо сприйнятливою до соціальних нововведень [179, с. 124]. Такими ж суперечливими є й наслідки реформування в економічній сфері. Попри

сучасне визнання СОТ та ЄС ринкового характеру вітчизняної економіки, не слід забувати й про наявність системи державного протекціонізму для економічно неконкурентоспроможної олігархії, що була створена у середині 1990-х рр. та продовжує своє існування й сьогодні [141, с. 52]. Поляризація статків, жорстка соціально-майнова ієрархія, олігархізація політичних партій та широко розповсюджена корупція, що постали характерними рисами нової суспільної системи, є одночасно й проявами несамобутньої модернізації, яка однаково погано відповідає системним вимогам і сучасної західної цивілізації, і конкуруючої з нею євразійської [49, с. 75]. Основною відмінністю від першої виступає той факт, що в сучасній Україні соціально-політичні відносини будуються у формі вертикального договору, але вже не між населенням та елітою (як це властиво посткомуністичній Росії), а між державною владою та основними розпорядниками ресурсів [45, с. 21]. Це, в свою чергу, нагадує проаналізовану у попередньому розділі модель «самодержавної влади», типову для євразійської цивілізаційної матриці. З іншого боку, поява нових агентів модернізації – великого бізнесу та середнього класу, систематичні вибори в органи влади, які проводяться на принципах, наближених до конкурентних, і, таким чином, обмежують можливість елітарних кланів монополізувати владу, вилучають українську політію з переліку суто традиціоналістських суспільно-політичних систем.

Важко не погодитися з російським дослідником С. Перегудовим в тому, що основним недоліком такої системи є її неорганічність, внаслідок чого актуальною залишається тенденція до аномії, чи, навіть, ентропії. Конституційне поле, що виступає у ролі інтегратора цієї системи, є надмірно слабким, а політичні інститути включені до нього, за великим рахунком, суто формально [121, с. 95]. Цілком можна прийняти характеристику пострадянського режиму в Україні як «конкурентного при переважанні неформальних інститутів» [32, с. 59].

На переконання автора дисертації, зазначені суперечності є нічим іншим, як інституційним проявом тієї фундаментальної боротьби між Традицією і

Сучасністю, яка відбувається на рівні свідомості представників вітчизняної еліти та суспільства. Адже, за визнанням цитованого вже М. Рябчука: «Модерність – це розвиток, який передбачає фундаментальні зміни в самій людині... внаслідок необоротного процесу людського саморозвитку» [143, с. 69].

«Людський чинник» у процесі модернізації України найбільш вразно проявився саме на рівні політичної еліти молодого країни, якій, за оцінками західних дослідників, демократичний транзит був нав'язаний [63, с. 14]. Соціокультурна неоднорідність українського суспільства, підсилена широкомасштабною аномією, як наслідком раптового обвалу радянської системи, перетворила другий ешелон союзних управлінців, зосереджений в межах УРСР, на провідного суб'єкта національного політичного процесу. Той факт, що до влади в Україні прийшла не національна, а територіальна еліта, представники якої зберігали всі звички традиційної номенклатури, й обумовив подальший розвиток соціокультурних трансформацій нової політиці. За даними В. Фесенка, відлік історії політичної еліти незалежної України слід вести від березня 1990 року, коли було обрано новий склад Верховної Ради УРСР та скасовано статтю 6 Конституції СРСР про провідну роль КПРС у житті радянського суспільства. Кризь школу «старої» партійно-господарчої еліти пройшла більшість провідних політиків сучасної України (в їхньому числі її перший президент та два його наступники, а також всі прем'єри, починаючи з 1990 аж до сьогодні) [162, с. 88]. Ця пануюча соціальна група, що складалася виключно з гнучких прагматиків, була типовим прикладом привілейованого стану пізнього комунізму, у котрого режим сформував завищені очікування щодо постійного підвищення власного статку. Варто зазначити, що сама українська еліта часів суверенізації була суто кентавр'їчним за своєю природою феноменом. Формально, її поява була однією з найпомітніших новацій у житті колишньої радянської республіки. Майже миттєво колишні виконавці перетворилися на самостійних керівників загальнонаціонального рівня, лідерів впливових політичних партій тощо.

Типовою кар'єрою цього періоду можна вважати не лише життєвий шлях Л. М. Кравчука, але й, наприклад, долю П. Симоненка – колишнього маловідомого регіонального керівника, а згодом – голови найбільш потужної на той час політичної партії в країні [54, с. 24]. Але, з іншого боку, «нова» українська еліта, увібравши у себе традиції старого номенклатурного середовища, демонструвала інерційність свідомості та відповідних їй поведінкових інваріантів, була схильна задля утримання влади до різноманітних імпровізацій, які мали поверховий, декларативний характер [120, с. 78]. За визнанням вітчизняних дослідників, сам курс на наслідування країн-переможниць при модернізації країни (власне – інновації), був орієнтований на створення різноманітних симулякрів [76, с. 277]. Найбільшим з них, на переконання автора дисертації, був симулякр національно-демократичної революції, яка начебто здійснювалась в країні у 1990-1993 роках під керівництвом групи «суверен-комуністів» на чолі з Л. М. Кравчуком. Як зазначає відомий західний дослідник демократичних транзитів, що здійснюються за процедурним сценарієм, Д. Растроу: «Націоналістична риторика найчастіше лунає з вуст тих, хто найменше переконаний у своєму відчутті національної ідентичності» [134, с. 10]. Постаючи як «контекстуальний націоналіст», перший президент незалежної України, попри реальні факти своєї партноменклатурної біографії, зміг нав'язати суспільству помірковано націоналістичні орієнтири внутрішньополітичного розвитку, досягнення яких не вирішувало актуальних соціально-економічних проблем, проте відволікало увагу громадськості від процесу бюрократизації та олігархізації країни, неправової приватизації національного майна тощо [143, с. 112; 76, с. 281]. Варто зазначити, що ціннісний код нової української еліти, поєднуючи в собі суперечливі настанови елітизму, прагматизму та націоналізму, одночасно виступав і як об'єктивний обмежувач її авторитарних інтенцій [132, с. 390]. Набутий представниками нових привілейованих класів внаслідок специфічних механізмів соціалізації габітус радянської політичної культури, був, перш за

все, конфронтаційним за своєю суттю. Відтак, у структуру політичної взаємодії на рівні окремих елітарних кланів, закладався конфлікт, що заважав консолідації зусиль у справі узурпації політичної влади та обумовлював періодичні апеляції до широких кіл громадськості у пошуку додаткових ресурсів боротьби з конкурентами. Таким чином, саме міжкланова боротьба парадоксальним чином постала підґрунтям українського політичного плюралізму першої половини 1990-х років [141, с. 18-87]. Але, така постійна «балканізація» правлячої еліти унеможлиблювала навіть внутрішньогрупову демократію та підтримувала постійні суперечки не лише за лінією «еліта – маси», але й всередині її самій. Таким чином, за умов структурного сценарію демократизації, систематична пролонгація конфлікту еліт позбавляла суспільство найважливішого рушія модернізаційних процесів та стабілізатора міжгрупової взаємодії. Як наслідок, вся соціальна система опинялася у стані перманентної нестабільності [42, с. 114-115]. У випадку з Україною, така нестабільність набула загрозливих масштабів вже к середині 1990-х рр., що співпало із вичерпаністю початкового духовного імпульсу «націонал-демократичної революції» періоду суверенізації. На цей період українські центристські та правоцентристські кола вже не йшли на особисті жертви заради своїх ідей. «Трагічний героїзм минулого вже не надихав ані письменників, ані народні маси. Навіть серйозна боротьба з комуністами до цього часу майже припинилася, вилившись у чергову антикомуністичну фразеологію» [107, с. 376]. Запит на стабілізацію системи був сформований на всіх поверхах українського суспільства. Він підсилювався не лише загрозливими тенденціями в сфері економіки та державного управління, посиленням зовнішньої конкуренції з Російською Федерацією та активізацією внутрішнього сепаратизму (Автономна республіка Крим, далі – АРК). На політичну арену в країні виходив новий впливовий гравець, породжений некомпетентністю діяльності «суверен-комуністів» – великий олігархічний капітал.

Перемога на президентських виборах 1994 року Л. Д. Кучми означала не стільки поразку союзу суверен-комуністів та поміркованих націоналістів, скільки задоволення запиту впливових суб'єктів політичного процесу на стабільність і визначеність правил внутрішньоелітарної конкуренції та підвищення ефективності держави як механізму захисту інтересів молодого українського капіталу. Дисертант не має на меті апологію режиму, встановленого за часів президентства Л. Д. Кучми, але погоджується з тими вітчизняними науковцями, які схвально оцінюють окремі кроки його адміністрації у напрямку здійснення необхідних реформ. Дійсно, період президентської каденції Л. Д. Кучми – це період відносної стабільності в усіх сферах суспільного життя. Суспільству був запропонований досить синкретичний за своїм змістом алгоритм функціонування. Так, зокрема, для подолання міжрегіональних суперечностей, правлячою адміністрацією була запропонована стратегічна орієнтація на економічний союз з Росією при збереженні та захисті політичної незалежності України. Були проведені часткові модернізаційні заходи в сфері економіки, зроблений наголос на пріоритетному розвитку національної (української) культури, але в досить поміркованому стилі [162, с. 93]. Варто згадати також і позитивне значення прийняття Конституції країни, введення до обігу гривні, приборкання сепаратистських тенденцій у південних областях країни [11, с. 39]. Значно омолодився й уряд. До лав керівних структур увійшли досвідчені адміністратори у віці від 40 до 50 років (Р. Шпек, Ю. Костенко, Ю. Тимошенко). Відбулася консолідація господарчо-адміністративної еліти на принципах корпоративної єдності, традицій ієрархічної субординації, приборкання ідейно-політичних суперечок [162, с. 90-94]. Жвавими темпами формувався «соціуму влади» шляхом рутинізації правлячої еліти. Досить поширеною в її лавах стала постать чиновника, який, поряд із функціями державного управління, сполучав діяльність представника великого бізнесу. Крос-групові зв'язки бізнесу та бюрократії активно оформлювалися не лише шляхом реалізації напівкримінальних бізнесових «схем», але й завдяки

шлюбним союзам, використанню адміністративного потенціалу батьків для кар'єрного зростання їхніх нащадків. Значна частина бюрократії стала другим після корпоративного капіталу господарем великої власності [15, с. 16-18]. ТанDEM «олігархічний капітал – державна бюрократія» заволодів найважливішими національними ресурсами, у створенні яких він не брав жодної участі, сформувавши, таким чином, феномен «влади-власності» [171, с. 22].

Іншою найпомітнішою прикметою політичного режиму Л. Д. Кучми стала так звана «селективна юстиція». Легітимовані прийняттям Конституції 1996 року соціально-політичні інститути, попри декларативну демократичність, на практиці не забезпечували надійного захисту громадянських прав через явну або приховану зневагу до них представників еліти. Це, поміж іншого, свідчило про укоріненість серед можновладців авторитарних, патріархальних цінностей та відповідних їм поведінкових стереотипів [179, с. 124]. Для представників пострадянської еліти більш вагомими були неформальні правила, символічні сигнали, практика здійснення влади поза межами права, звітності та відповідальності [141, с. 202]. По суті, в країні було вибудовано параконституційну вертикаль влади, замкнену на особі діючого президента та врівноважену інтересами найбільш впливових олігархічних угруповань. Феномен «селективної юстиції» у своєму функціонуванні передбачав не лише наявність громадян «другого сорту», але й викликав реверсивний зсув до сталого відтворення авторитарно-патерналістських відносин в політичній системі [80, с. 69].

Дисертант зазначає, що поряд з цим, система влади, встановлена Л. Д. Кучмою, все ж не набула необхідних параметрів усталеності і завжди відчувала на себе тенденцію до розпаду. Основна причина цьому переходувалася в характері комунікації між владою та суспільством. Керуючись суто авторитарними принципами патерналізму, правляча еліта сприймала підвладне суспільство як певну константу, яка не змінює свою природу та залишається таким самим аномічним й проблематичним для

політичної структуризації феноменом, яким воно було наприкінці 1980-х – на початку 1990-х років [191]. За цим параметром «викривленого» сприйняття соціуму, правомірним здається твердження російських дослідників В. Лапкіна та В. Пантіна про спільну «генетику» української та російської еліт. Для правлячих класів обох країн в той час були однаково властиві ізоляціоністські комплекси, слабка вкоріненість у груповій свідомості норм та цінностей демократії, відсутність належної поваги до процедур народоправства тощо [87, с. 75]. Широкий простір для свавілля еліт відкривала заклопотаність пересічних громадян елементарними побутовими проблемами в часи перманентної економічної кризи [3, с. 125]. Проте, поступова реалізація базових потреб українців в умовах повільного покращення економічного становища, об'єктивно призвела до пожвавлення процесів структуризації громадянського суспільства та активізації спроб його активістів впливати на визначення політичного порядку денного. Крім того, за спостереженнями вітчизняних дослідників, починаючи приблизно з 2001 року, в Україні знов став явним внутрішньо елітарний розкол на ґрунті конфлікту з приводу приватизації державного майна та контролю за фінансовими потоками на рівні держбюджету. Ця суперечка вже не могла бути подолана суто адміністративними та клієнтарними засобами. Від «соціуму влади» відкололася частина впливових олігархічних бізнес-партій та значна частина націонал-демократичної рубеліти [80, с. 71].

Проте, як і у випадку з багатьма іншими країнами, що приєдналися до демократичного транзиту на його максимумі, структура українського міжелітарного конфлікту була не настільки радикальною, аби призвести до остаточної перемоги демократії на ціннісному та процедурному рівнях. Замість цього, взаємно побоюючись втрати свого привілейованого статусу внаслідок політичної активізації мас («Помаранчева революція» 2004 року), обидві конфліктуючі групи української еліти погодилися на прийняття нежиттєздатної інституційної структури (поправки до Конституції 2005 р.) [132, с. 391]. Як наслідок, міжелітарний конфлікт завершився лише

частковою та тимчасовою ротацією окремих осіб, але не заперечив жодного негативного тренду в розвитку пануючих класів. Не виключаючи щирість бажань окремих представників постпомаранчевої еліти змінити життя в країні на краще, їм все ж слід дорікнути щодо хибного бажання поліпшити «спотворену» соціальну систему за допомогою лише добрих законів, без суттєвої зміни власного поведінкового коду (*mutandi – mutandis*) та без врахування потенціалу суспільства до пропонованих соціокультурних трансформацій [155, с. 38].

Попри великі суспільні сподівання, соціум влади й сьогодні зберігає характер панування неопатрімоніальної бюрократії, яка суміщає функціональні ролі адміністративних, політичних та економічних еліт. Так, за даними рейтингу «ТОП-100» журналу «Кореспондент», 35 осіб з найбільш впливових людей країни – великі бізнесмени. Але тільки п'ять з них не проявили себе в публічній політиці. Всі інші (в різні періоди та на різних посадах) були задіяні в органах державної виконавчої та законодавчої влади [154, с. 4]. До того ж, основними тенденціями у розвитку вітчизняної еліти, за спостереженнями вітчизняних фахівців, є наступні:

1. Дегуманітаризація;
2. Зростання чисельності та повноважень еліти здебільшого за рахунок господарських керівників;
3. Збільшення чисельності та впливу у складі номенклатури вихідців із сільської місцевості (87% представників сучасної української політичної еліти – уродженці сіл та невеликих містечок) [5, с. 28].

Відчуття зростаючої загрози своєму привілейованому статусу з боку політизованих структур громадянського суспільства штовхає представників пануючого класу до конструювання та легітимізації штучних перешкод для ротації своїх лав [120, с. 77]. Сучасна еліта намагається створити паралельні чи «альтернативні» заклади, всередині яких більше не доведеться спілкуватися з «непосвяченими» взагалі. Наочними прикладами такого деструктивного «соціального інжинірингу» слід вважати наступні новели у

виборчому законодавстві: перехід на пропорційну виборчу систему за закритими партійними списками, квоти у розподілі персонального складу Верховного та Конституційного судів, зalog у 2,5 млн. гривень для кандидатів на посаду Президента країни тощо. 1 червня 2007 року, напередодні парламентських виборів, Верховна Рада України прийняла поправки до виборчого законодавства, які перешкодили участі у голосуванні майже 1 млн. громадян країни [185]. Західні спостерігачі відмічають невміння чи небажання представників української політичної еліти використовувати публічні політичні інститути у процесах державного менеджменту та під час вирішення міжгрупових конфліктів. Вони нагадують відому епопею з призначенням суддів та раптовим заснуванням і ліквідацією структур судової влади під час протистояння Президента України В. А. Ющенка та прем'єр-міністра України Ю.В.Тимошенко в 2008-2009 рр. [185]. Таке намагання еліт «розмовляти самі з собою» та відсутність рівного доступу до засобів відправлення правомочності слід розглядати як прояв «повстання еліт» в специфічних умовах українського демократичного транзиту [97, с. 30].

Рецепти подолання цього групового егоїзму одного з найважливіших акторів модернізації, в принципі, добре відомі науковій спільноті та активістам громадянського суспільства. Це, по-перше, поява ефективних партійних організацій, які на справі поєднують політиків з електоральними масами по всій країні. Важливим кроком в цьому напрямку є перехід до преференційного голосування за відкритими, регіоналізованими партійними списками [134, с. 11]. Саме такі політичні партії уможливають політичну комунікацію поза межами класових кордонів, формуючи загальнонаціональну політичну ідентичність. Ще одним чинником, який грає на користь демократичних перетворень в країні, є фактор часу. Як зазначає Д. Растоу: «Динамічний процес демократизації...активізується внаслідок тривалої та безрезультативної боротьби. Аби політична боротьба набула нових обривів, її суб'єкти повинні чітко репрезентувати реальні суспільні сили (як правило, соціальні класи)» [134, с. 12]. Обнадійливим, з точки зору

дисертанта, слід вважати й вплив міжнародного чинника. Географічна наближеність України до Європи, її економічна привабливість для європейського загалу, обумовлюватиме постійний тиск впливових демократичних міжнародних структур на представників вітчизняної еліти. Таким чином, йдеться про певну «глобальну кон'юнктуру» демократичних перетворень в Україні [141, с. 12].

Піддаючи критиці українську політичну еліту за її помилки у здійсненні проекту осучаснення країни, не слід забувати, що вона є лише продуктом механізмів політичної соціалізації вітчизняного соціуму і мало чим відрізняється за своїми ментальними конструктами від переважної більшості його представників.

Усвідомлення цього факту дозволяє констатувати, що, так само, як і українська еліта, пересічні громадяни початку транзиту, в переважній своїй більшості, не були носіями інноваційного типу свідомості і, відповідно, політичної активності. Як про це свідчить практика переважної більшості країн демократизації, що здійснюється за процедурним сценарієм, на початку транзиту погляди, цінності та орієнтації пересічних громадян постають як вторинні чинники перетворень. Проте, можливості еліти реформаторів все ж суттєво обмежуються потенційною здібністю соціуму до радикальних суспільно-політичних трансформацій [21, с. 107]. Таким чином, суспільство в цілому слід розглядати в ролі другого важливого суб'єкту процесів модернізації та демократизації. При цьому, важливо враховувати мотивацію, що спонукає цього масового актора до радикальної зміни алгоритму своєї життєдіяльності. За влучним зауваженням французького соціолога Гі Ерме, демократичні інтенції матеріалізуються лише тоді, коли здійснено чіткий розподіл між бажанням мати уряд, менш схильний до свавілля, та гострим бажанням зголоднілих людей вийти з тривалого періоду злиднів, тільки-но на горизонті з'являться обрії нового режиму [98, с. 49]. Якщо ж такої (бажано публічної та масової) сепарації мотивів щодо модернізації не здійснено, соціум ризикує перетворитися на клієнта еліти розпорядників ресурсів.

На жаль, наведене вище міркування, стосується й українського соціуму. Демократичний транзит тут не був обумовлений масовим поширенням цінностей та орієнтацій, типових для «громадянської культури». Мова повинна вестися, скоріше про сприйняття окремих базових елементів із загальної системи демократичних цінностей, яке відбувалося під впливом економічної кризи та кризь своєрідний фільтр, сформований у суспільстві в процесі набуття попереднього досвіду адаптації до реформ, здійснюваних «зверху» [30, с. 98]. У цьому сенсі аксіоматичним постає зворотно-пропорційний зв'язок, що простежується між тривалістю знаходження окремих регіонів України у складі антимодерністської системи, уособленої імперською Росією та СРСР, і швидкістю засвоєння представниками різних субкультур політичних інновацій у вигляді демократичних інститутів, процедур та цінностей. Враховуючи неоднорідність українського соціуму, що постає як наслідок досить суперечливого минулого, дещо спрощеною виглядає теза вітчизняного соціолога О. Лисенко про те, що сутність змін, які відбуваються у ціннісних орієнтаціях громадян на рівні як суспільної, так і індивідуальної свідомості, полягає у суперечностях між ціннісними системами радянського та пострадянського часу [92, с. 122]. На справді, маємо справу з кентаврчними за своєю природою соціальними структурами, які інституціонують розмежування українського суспільства за «вертикальним» (суперечності ціннісних кодів окремих поколінь) та «горизонтальним» (різниці культурних інваріантів територіальних субкультур) вимірами [108, с. 14].

Вертикальне розмежування українського соціуму обумовлено, перш за все, принципово відмінними моделями політичної соціалізації, що були засвоєні представниками різних вікових груп. Для старшого покоління саме історична спадщина постає тією фундаментальною основою, яка визначає спрямованість соціально-політичної та економічної поведінки його представників. Крім того, слід враховувати і вікові психологічні особливості: зниження ефективності адаптаційних механізмів, відставання від темпу

життєвих змін, більшу вразливість перед стресами модернізації тощо. Для цієї демографічної категорії руйнація традиційних спільнот, статусів, зв'язків, референтних груп призвела до формування мозаїчної, розколотої «традиціоналістсько – модерністської» свідомості [9, с. 85; 76, 309].

На противагу цьому, у представників молодших вікових груп формується індивідуалістична модель свідомості, яка постає комфортною та несуперечливою по відношенню до викликів сучасного суспільно-політичного середовища. У структурі цінностей молоді переважають самореалізація, економічна незалежність, ініціативність, настанови на досягнення тощо. Йдеться про цінності модерністського типу [92, с. 122; 138, с. 36]. Незважаючи на те, що цей світоглядний конфлікт «батьків та дітей» створює певні перешкоди на шляху до модернізації структур вітчизняного соціуму, його вплив, вочевидь, не варто перебільшувати. Це – типова ситуація для будь-якого суспільного організму, який долає стан аномії, породжений розпадом системи цінностей, сформованої зусиллями попереднього, антидемократичного режиму. Набагато більш драматичнішим для структур громадянського суспільства в Україні постає саме горизонтальний вимір розмежування.

Аналізуючи його, слід зазначити, що, з одного боку, громадяни України загалом виявилися більш сприйнятливими (у порівнянні з росіянами) до західних норм і цінностей, легше інкорпорували їх до своєї поновлюваної системи національної само ідентифікації [118, с. 113; 86, с. 52]. Чимало сприяла цьому й згадана вище «західність» української соціально-політичної традиції, яка, в свою чергу, також актуалізувалася внаслідок кризи імперської системи ціннісних координат. Яскравим свідченням цієї «раптової демократизації» масової свідомості громадян України можна вважати їхню маніфестаційну прихильність до інститутів та структур народоправства. 66,6 % мешканців країни не сумнівалися в тому, що вільні та конкурентні вибори є найкращім засобом формування політичного керівництва. Ще 49,6% вважали наявність парламенту необхідною передумовою для благополуччя

країни [87, с. 84]. Як і у випадку з Росією, зовнішнім референтом у масовій свідомості українців поставали США. За даними М. Рябчука, у 1995 році абсолютна більшість українців хотіла, щоб їхня держава у своєму розвитку наслідувала Сполучені Штати Америки та Німеччину, а не колишній СРСР [143, с. 282].

Проте, з іншого боку, для успішності демократичного транзиту важливими є не публічні декларації, а вкоріненість цінностей демократії у свідомість громадян як ознака її консолідації. В цьому сенсі, на рівні ментальних структур та відповідних їм зразків поведінки, представники майже всіх основних соціальних груп виявилися неготовими до якісно нових умов життя, які передбачали, передусім, вільний вибір власних стратегій опанування соціального хаосу, самостійне вирішення життєвих проблем. Домінуючими були патерналістські настої та очікування. У тому ж 1995 році більшість громадян (90%) була переконана, що держава повинна гарантувати їм працю, 46% опитаних вимагали посилення державного керування економікою і лише 3% виступали за його зменшення [143, с. 282]. Як наслідок – відбулася інверсія функцій держави і громадянського суспільства. Останнє виявилось не в змозі самостійно формувати і ставити на порядок денний проблеми, які потребували безпосереднього вирішення, а держава перебирала на себе не тільки власні функції, але й функції суспільства. Недаремно, абсолютизацію ідеї держави, з якою пов'язувалися надмірні сподівання, вітчизняний дослідник І. Курас слушно позначив як «одну з суттєвих помилок першого етапу реформ» [79, с. 273]. Єдиним поясненням такої ситуації, з точки зору автора дисертації, є наявність певної інерційності тих ціннісних орієнтацій, культурних паттернів та поведінкових інваріантів, які були засвоєні переважною більшістю колишніх «радянських громадян» і не встигли зазнати серйозної трансформації за короткий період людського існування в умовах інших політичних та економічних реалій.

Горизонтальне розмежування українського соціуму детермінує наявність принаймні двох умовних «полюсів», які продукують контраверсійні системи

політичної ідентичності, та декількох «межових» регіонів, в ідентичності населення яких елементи опозиційних світоглядних комплексів сполучаються у різних пропорціях. Узагальнюючи результати відповідних досліджень вітчизняних та закордонних дослідників, двома зазначеними «полюсами» слід визнати Донбас та Галичину, а «межовими» регіонами – український Центр та Південь. Дещо особняком стоїть м. Київ.

На Сході України під час довготривалих процесів розмивання етнічності в період адаптації до нових суспільно-політичних умов (к. XVIII – XX ст.) утворилася своєрідна лакуна, яка поступово була заповнена російською імперською і, згодом, радянською культурою. Період «постімперської адаптації» призвів до перетворення регіону на тимчасовий релікт посткомуністичної культурної традиції, символіки, ритуалів, ідеології тощо. Як наслідок, домінуючим елементом ідентичності населення Сходу став традиціоналізм, який проявляється в общинності свідомості його мешканців, підтримці соціальних ретростратегій, антизахідних орієнтацій тощо [131, с. 132]. Не менш важливе місце у цьому ідентитарному комплексі посідає радянська трудова етика, що оспівує відповідні виробничі практики.

На підсилення цієї тези дисертанта, слід нагадати дані А. Колодій, згідно з якими, навіть на початок 2000 років, частка осіб з «радянською» ідентичністю була досить помітною у складі населення регіону. Загалом по країні 12,6% опитаних Центром соціальних і маркетингових досліджень «СОЦИС» (2000 рік, 2800 осіб, похибка 3%) заявили, що відносять себе до «радянських людей». Найбільше таких осіб було зафіксовано саме у Донбасі і Дніпропетровському регіоні, найменше у Західній Україні [67, с. 137]. Важливо, що цей ретроспективний соціотип був репрезентований не лише маргінальними індивідами, але й представниками досить успішних соціальних груп: спеціалістами та службовцями (13,03 та 6,08% відповідно) [67, с. 185]. Варто зазначити, що у випадку з «радянськими людьми» маємо справу не тільки з особливим типом ідентичності, який віддає пріоритет класовим ознакам над національними, та минулому над

майбутнім. Перед нами – особливий антропологічний тип людини – «людини роздержавленої» в сенсі вилучення з простору громадської взаємодії та участі, акцентуації на дополітичній приватності з одним домінуючим імперативом – природного виживання [61, с. 8]. Ціннісне ядро українського Сходу продукує переважно соціетальну ідентичність, орієнтовану на архаїчні принципи емоційної солідарності, локального корпоративізму, державно-управлінські форми соціального контролю. Таке духовне середовище формує сталий попит на політичних лідерів, які оперують суто комунітарними цінностями та апелюють до переважно соціально-економічних проблем [14, с. 21; 5, с. 29].

В умовах незалежної країни цей «радянський» традиціоналізм частини суспільства зіштовхнувся з іншим різновидом традиціоналізму – власне українським, антирадянським за змістом та орієнтованим на відновлення тієї системи цінностей, структур та інститутів, яка існувала в обмежений час і на обмеженій території Західної України на початку ХХ ст. За визнанням М. Рябчука: «Більшість новостворюваних інституцій громадянського суспільства в Західній Україні має виразно традиціоналістську орієнтацію в тому сенсі, що майже всі вони не просто створюються, а відновлюються, всі вони посилаються на реальних (а часом і міфічних) попередників у дорадянській Галичині» [142, с. 44]. Для Західного культурного регіону характерним є глибоке неприйняття радянського унітарного устрою, відповідної ментальності та патерналістських настроїв. Все більшої популярності як ціннісна система набуває націоналізм. В регіональній ідентичності мешканців Галичини чітко простежується єдність тлумачення історичного минулого та консенсус навколо національної ідеї. Як і на Сході, тут фіксується вагомий вплив локальної ідентичності, хоч львів'яни демонструють зразки більш статичного соціального середовища, на відміну від динамічніших «східних» показників [148, с. 96-97].

Таким чином, представники кожного з «полісів» регіональних субкультур звернені у минуле, але кожний у своє.

За даними українського соціолога А. Ручки, ідентичність мешканців Центру більше тяжіє до ментальних особливостей Галичини, зокрема, тут поширені та популярні харизматичний та ідеологічний типи зв'язку між політичними функціонерами та електоратом [140, с. 18-19].

Південний регіон, хоч і тяжіє до ментальних особливостей Донбасу, все ж схильний не до цінностей патронажу, а до економічної самодостатності, яка підсилюється акцентуацією на власній соціокультурній та ідеологічній особливості. Мешканці цього регіону демонструють більш впевнені оцінки щодо власної адаптації до модернізаційних перетворень. Важливою рисою цієї локальної спільноти є майже повна байдужість до будь-якого («радянського» чи «українського») традиціоналізму та прихильність цінностям демократії в її ліберально-космополітичному варіанті [86, с. 55; 148, с. 120].

Мешканці м. Києва є більш схильними до унітаризму та загальнонаціональної універсальності. Їхній націоналізм, що має іноді відверто кон'юнктурний характер, є не етнічним, а політичним за своєю природою явищем [86, с. 54].

Автор даної дисертації навмисно уникає дискусії щодо того, наскільки соціальні структури, утворені зазначеними субкультурами є адекватними по відношенню до викликів сучасного суспільно-політичного середовища, але підкреслює, що в ціннісних кодах навіть двох контраверсійних полюсів вітчизняного традиціоналізму (Донбасу та Галичини) є й спільні елементи. Перш за все, це – згадана вже вище держава. Вона виступає як беззаперечна цінність і для носіїв «радянської», і для представників «української» культурних традицій. Спільним моментом тут є і персоніфікація держави, за якою остання постає передусім як лідер, а патріотизм – як лояльність та любов до його персони. По-друге, певна архаїчність масової свідомості простежується й при універсальному розподілі політичних акторів на «своїх» та «чужих», «друзів» та «ворогів», сприйнятті політики не як простору діалогу, а як арени боротьби «добра» та «зла» [157, с. 568].

Третім елементом свідомості, який єднає і представників «радянського», і носіїв «українського» традиціоналізмів, є негативне ставлення до центральної «влади», яка сприймається як певна спотворена та недружня сила, відсторонена від справ громадянського суспільства. За спостереженням дослідників, у політичній свідомості українського суспільства вкоріненими є досить суперечливі ментальні конструкти:

1. Згаданий вже негативний образ влади, що постає як «безагенсний суб'єкт» – певні «неефективні та корумповані «Вони»;
2. Міфологізована постать авторитетного найближчого «начальника». Останній виконує роль «комунітарного лідера», який звертається до народу, роздає обіцянки й постійно критикує «владу» [173, с. 130].
3. Прихильність до «скривджених» можновладців – опозиціонерів. Новочасна українська політична культура демонструє ритуал «зміни статусу», коли відсторонені від влади опозиціонери перебирають на себе роль «страждальців за народні справи», а деклароване «структурне» верховенство низів сприймається пересічними громадянами як їхнє невід'ємне право, вкрадене «злочинною» владою [173, с. 131].
4. Фрейдистський пошук «сильної особистості» задля компенсації індивідуальних та колективних комплексів. За спостереженням вітчизняних дослідників, у сприйнятті українців лідер нації повинен бути, передусім, харизматичною постаттю. На другому місці у переліку особистісних характеристик лідера – професійні та ділові якості, наявність стратегічного мислення, команди послідовників тощо. Поряд з цим, наявність програми діяльності, вміння розмовляти та переконувати людей уходять на другий план [11, с. 42].

Наявність цих спільних елементів у ціннісному коді представників «пострадянської» та «української» субкультур й обумовлює їхню суперечливу взаємодію яка, в свою чергу, закладає підвалини для парадигми посткомунізму, що ускладнює демократизацію вітчизняного соціуму.

Характерними рисами цієї парадигми, за визначенням М.Розумного, є догматизм мислення та переважання внутрішньої комунікації над загальногромадянською, ритуалізованість внутрішньогрупової взаємодії, слабка здатність до інтеграції в єдині соціальні структури [137, с. 98]. Український постколоніальний соціум постає не як діалогічна система, а радше як сукупність територіальних монологічних елементів, які досить слабо пов'язані між собою. Соціально-психологічні спільноти, які формуються внаслідок повільних процесів політичної структуризації суспільства, позбавлені ознак стабільності. Вони консолідуються переважно ззовні, внаслідок тиску впливових регіональних політичних акторів чи недружньої політичної системи [143, с. 207; 53, с. 71]. У сукупності з регіональною та ментальною відчуженістю неурядових структур, зазначені процеси призводять до формування в країні не єдиного, а декількох «громадянських суспільств», які охоплюють українську територіальну політію, проте організують групові інтереси у вигляді різних, а іноді й конфліктних проектів [172, с. 20].

За суто формальними показниками, структуризація громадянського суспільства в країні є задовільною. За станом на січень 2007 року в Україні було офіційно зареєстровано 50706 неурядових організацій, до складу яких було залучено майже 20 млн. осіб (більш ніж 40% населення). Проте, за оцінками експертів, реально функціонували з них не більше 4 тисяч. Українські неурядові організації були і залишаються досить гетерогенними, зі слабкою місцевою інфраструктурою [185]. Це заважає громадському сектору постати у періоді транзиту в ролі вагомій сили для встановлення прозорості та відповідальності функціонування еліт. Натомість, імітаційна громадянська активність відкриває простір для приватизації цілих секторів електорату «політичними машинами», заперечуючи справді демократичну політичну інтеракцію [183, pp.4 0-62]. Варто зазначити, що і самі представники громадянського суспільства в країні не чинять запеклого спротиву таким, відверто девіаційним явищам, як, наприклад, корупція. Нещодавнє

дослідження поширення та соціального визнання хабарництва в Україні виявило, що з хабарами пов'язана діяльність 76% респондентів, а 29% повідомили, що платять їх «регулярно». При чому, така практика розглядається як необхідна складова компромісу в «нормальному житті». Відтак, «хабарництво стає статистичною нормою...відбувається інституціалізація поведінки, пов'язаної з готовністю давати хабарі, і вона наближається до нормативного рівня» [40, с. 27].

Є всі підстави констатувати, що цей status quo активно рутинізується окремими колами правлячої еліти, які, усвідомлюючи той факт, що консолідація громадян навколо інтерпретації минулого ймовірна лише у стабільних соціумах з односпрямованими ціннісними настановами, навмисно пропагують ідеї історичного реваншу, етнічного націоналізму, культурної уніфікації тощо. У розколотих, поляризованих суспільствах, на зразок українського, простір історичної пам'яті – суспільна зона ризику. Тож, єдина стратегія подолання горизонтального розмежування соціуму повинна ґрунтуватися не на історичному реванші, а на історичному компромісі регіональних спільнот країни [111, с. 49; 131, с. 127].

Поряд з цим, важко не погодитися з Л. Нагорною в тому, що і серед вітчизняної еліти є групи, які намагаються репрезентувати універсалістські модерні цінності, подолавши прірву між державою та громадянським суспільством [111, с. 50]. З точки зору дисертанта, своєрідною спробою такого возз'єднання модернізаційної частини української еліти зі структурами громадянського суспільства слід розглядати події «Помаранчевої революції» 2004 року. В тлумаченні природи цієї революції автор дисертації виходить з переконання в її переважно політичному, а не соціально-економічному характері. Згідно з класичною марксистською інтерпретацією, революція повинна обумовлювати докорінну зміну відносин власності в конкретній країні. Події ж «Помаранчевої революції» були лише спробою ініціювання комплексної рецепції культурного бекграунду вітчизняної влади на засадах ліберальної парадигми політичного розвитку та західних зразків

демократичного устрою [145, с. 37; 182, с. 52-53]. Ця позиція узгоджується і з оцінкою подій восени 2004 року з боку західних спостерігачів. Так, зокрема, впливова американська газета «Вашингтон-пост» презентувала «Помаранчеву революцію» не як боротьбу за геополітичну орієнтацію, а як боротьбу українців за демократію. За версією видання, конфліктний вибір «Схід-Захід» був нав'язаний країні ззовні, в той самий час, як незалежна Україна повинна бути однаково дружньою і по відношенню до Заходу, і по відношенню до Сходу [184]. Принцип наукової об'єктивності змушує дисертанта прийняти, принаймні частково, зауваження опонентів «помаранчевого табору» вітчизняного політикуму щодо дисонансу мотивацій основних акторів революційних подій [84, с. 262]. Але, з огляду на центральну проблему даного дослідження, набагато вагомим є той факт, що події кінця 2004 – початку 2005 року якомога виразніше проявили фундаментальний конфлікт інноваційності та традиціоналізму в процесі української демократизації. За своєю природою сама «Помаранчева революція», з одного боку, являла собою своєрідний мікст загального демократизму, толерантності, готовності грати за правилами конституційного ладу, яку демонстрували й індивідуальні й інституційні актори цього процесу. Опозиційна частина еліти вдалася до інструментарію «нового нав'язаного переходу» з метою руйнації існуючого режиму шляхом свідомої ескалації внутрішньогрупових конфліктів, в тому числі – за рахунок залучення до боротьби масових акторів та політичних аутсайдерів [32, с. 64]. Проте, з іншого боку, це була системна суперечка двох складових вітчизняної Традиції, двох конфліктних, але взаємопов'язаних (модернізаційно – традиціоналістських) ідентитарних комплексів. Цей конфлікт знов актуалізував як «вертикальний», так і «горизонтальний» виміри розмежування українського соціуму, що проявлялися у поляризації соціокультурних, ціннісних та геополітичних орієнтацій його представників, а відтак й призводили до звуження простору для досягнення соціально-політичного компромісу [87, с. 81].

Уособлюючи «вертикальне» розмежування, молодь значно активніше взяла участь у акціях протесту, ніж представники інших вікових груп. За даними опитування Інституту соціології НАН України, представництво молоді до 30 років в акціях протесту в м. Київ майже втричі переважало аналогічні показники серед осіб старше 55 років [149, с. 36].

Дані соціологічних досліджень того періоду чітко зафіксували той факт, що прихильники «Помаранчевої революції» були більш раціональними у сприйнятті актуальних подій. Представники Заходу й Центру країни – регіонів, в яких був зосереджений електорат опозиційних сил в президентській кампанії 2004 року, у більшості випадків (58% і 42% відповідно) оцінювали ці події як «свідому боротьбу громадян, що об'єдналися для захисту своїх прав». Поряд з цим, погляд на «помаранчеву» активність як на внутрішньо – чи зовнішньо організований заколот був притаманний респондентам Півдня та Сходу країни (34% та 39% відповідно). Респонденти східних та південних регіонів набагато частіше не могли пояснити причини «помаранчевих» акцій, у порівнянні з представниками Заходу та Центру. Загальний масив тих, хто не міг цього зробити на Сході в чотири рази перевищував аналогічний показник на Заході України («горизонтальний» вимір розмежування) [149, с. 27-33]. Але, попри всю цю модерність інтенцій електорату «помаранчевих» еліт, підґрунтям його участі, все ж залишалися суто традиціоналістські настанови. У колективному портреті прихильників В. Ющенка, окрім згаданих вже цінностей демократії, лібералізму та ринкової економіки, досить широко були представлені й суто ірраціональні характеристики, як от: персоналізація влади та ідеалізації «свого» лідера, що уособлює ідеал національного керманіча [11, с. 46; 33, с. 43]. Навіть серед української націонал-демократичної інтелігенції були досить поширені погляди, згідно з якими, енергію революції «українці зачерпнули з культури Золотого віку Київської Русі, з епохи Козаччини, вершинних досягнень української культури творців такого формату, як св.

Петро Могила, Г. Сковорода» (*стилістика автора збережена* – Н. П. Ковadlo) [189, р. 18].

Інверсійність масової свідомості українців (як ознака її недостатньої модерності) проявилася, зокрема, й в досить радикальних змінах загальних настроїв (коливання між полюсами песимізму – оптимізму). За спостереженнями Є. Головахи, у жовтні 2002 року загальна доля песимістів у сприйнятті сьогодення та майбутнього України домінувала. В березні 2005 року спостерігалася вже протилежна картина: лише за однією позицією (боротьба з корупцією) песимістів виявилось більше, ніж тих, хто вірив в Україну без корупції та тіньової економіки. Переважання оптимізму фіксувалося у представників більшості демографічних груп за винятком мешканців Східного регіону, а також росіян та російськомовних, які й проживали на Сході та Півдні України [33, с. 39-41]. Такий само надмірний оптимізм у сприйнятті того, що відбувалося в країні, був властивий і деяким аналітикам. Останні, зокрема, зазначали, що «Помаранчева революція» яка, начебто, призвела до формування української політичної нації, змогла закріпити тенденцію до демократизації всієї Східної Європи та повинна, врешті – решт, змусити правлячі еліти Російської Федерації відмовитися від імперського традиціоналізму та перейняти модель розвитку, відповідну параметрам Сучасності [195].

Але, після того, як виявилось, що нова влада відтворює механізми панування старої, відбувся справжній обвал загального оптимізму: якщо у квітні 2005 року 43% респондентів вважали, що розвиток країни розгортається у правильному напрямку, то до серпня того ж року цей показник впав до 20%. Відповідно, збільшилася частка тих, хто песимістично оцінював характер політичного процесу в Україні (з 27% до 52% респондентів) [33, с. 43]. Такі радикальні (інверсійні) коливання масових настроїв між довірою та недовірою до влади, оптимізмом та песимізмом, з точки зору дисертанта, свідчать про те, що українські громадяни залишилися носіями підданського типу культури та не рефлексували щодо походження

«помаранчевої» еліти, цілком перекладаючи всю відповідальність за результативність перетворень лише на представників політичного класу. На додаток до цього, з боку громадянського суспільства не було порушено питання про джерело та статус норм та інститутів які, за поправками до Конституції, проголошувалися структурними рамковими умовами колективної дії [65]. Відтак, фундаментальні культурно-цивілізаційні параметри вітчизняного соціуму, вкорінені, зокрема, й в ментальних структурах індивідуальних та колективних акторів політичного процесу, не дали змоги порушити механізм успадкування старих інваріантів політичної інтеракції, сформованих у попередні часи. Вже наприкінці 2005 року аналітики міжнародної організації «Freedom House» констатували незавершеність економічних та соціальних реформ, впроваджених в Україні, «застійний» характер формування «Коаліції демократичних сил» та переважання егоїстичних мотивів у законодавчих ініціативах нової влади [185]. Характерними рисами «постреволюційного» періоду в розвитку країни стали стабілізація політичного класу («закриття еліти»), перманентна парламентська криза та занепад авторитету вітчизняної судової системи, медіатизація політичної взаємодії та урядовий популізм. Реакцією на ці процеси з боку суспільства постали політична демобілізація (у період з лютого 2005 по лютий 2006 року показник зацікавленістю політикою в Україні зменшився на 10% і простежувалася подальша тенденція до його падіння) та зростаюча «втома від реформ» [196]. Процес демократизації країни потрапив до замкненого кола: нові демократичні інституції не можуть набути необхідної ефективності, оскільки не мають належної підтримки з боку масових та елітарних груп населення, а отримати цю підтримку та легітимність зазначені інститути не можуть, оскільки не є ефективними з точки зору більшості населення [34, с. 27].

В сучасній Україні, як і у будь-якій іншій політії «повільного або половинчастого транзиту», поступово збільшується попит на традиціоналістські політичні проекти в їхньому крайньому варіанті

(згадаймо, наприклад, зростаючий рейтинг ВО «Свобода» та її перемогу на виборах до Тернопільської облради у 2009 році) [63, с. 17]. Одночасно спостерігається й тренд поступового проникнення до вітчизняного соціуму традиціоналістських організацій, які належать до принципово інших культурних матриць, зокрема й арабського Сходу. В окремих регіонах країни відбувається «інституційна дифузія», що створює анклавні традиційної та гібридної культур, які виконують функції адаптації (а в деяких випадках - спротиву) до структур цивілізаційного проекту Сучасності («Хизб-у-Тахрір» в АРК) [100, с. 7].

Проте, не применшуючи вагомість зазначених трендів до реверсу демократичних процесів в Україні, з точки зору дисертанта, слід констатувати наявність контраверсійних, більш обнадійливих у сенсі модернізації вітчизняної політиї, процесів. У переважній своїй більшості вони мають характер мікрополітичних зрушень, відбуваються здебільшого на рівні структур громадянського суспільства і можуть бути зараховані до справді позитивних наслідків «Помаранчевої революції». Йдеться, перш за все, про неухильний процес перетворення пасивних народних мас на громадян, здібних до самоорганізації та кооперації. Тенденції демократизації в нашій країні мають шанс саме тому, що охоплюють все більш широкі верстви населення, породжуючи приклади масового громадянського активізму (власне події 2004 року), створюючи нові політичні інститути, одночасно і сучасні, і такі, що є пов'язаними з традиціями українського соціуму. Поступово формується культурно-цивілізаційний тип «нерадянських» людей: молодих управлінців, які пройшли школу західного бізнесу, власне вітчизняний інноваційний бізнес, нове чиновництво тощо [191; 120, с. 29]. За суто формальними показниками демократизації, постреволюційна Україна демонструє обнадійливу динаміку. У 2007 році, згідно з даними звіту «Репортерів без кордонів», країна перемістилася зі 105 на 92 позицію у світовому рейтингу за міжнародним індексом свободи мас-медіа, обігнавши Росію (144) та Білорусь (151). Міжнародні експерти зазначають, що уряд не

піддає цензурі приватний сектор ЗМІ, але регіональні та місцеві держадміністрації діють як керівники численних газет та телеканалів і, таким чином, впливають на редакційну політику [185]. Одночасно, дослідницький проект «Nations in Transit» визначив для України індекс розвитку демократії 4,25 за шкалою, в якій 7,00 – найнижчий рівень демократичних інститутів, а 1,00 – найвищий [196].

Завдяки діяльності активістів громадянського суспільства, третього сектору та ЗМІ, у фундамент політичної ідентичності українців закладаються цінності горизонтальної ідентифікації членів єдиного суспільного організму [111, с. 52]. Ця нова ідентитарна система, спираючись на традиції українського народу та відображуючи реалії і виклики постіндустріального світу, створює структурні та культурні умови для виникнення кооперативних ефектів взаємодії людей та інститутів які, в свою чергу, закладають необхідне підґрунтя для завершення демократичного транзиту в Україні.

Підсумовуючи виклад матеріалу цього підрозділу, слід зазначити, що демократичний транзит, що здійснювався в Україні за процедурним сценарієм, завершено. Вітчизняна політія, з різним ступенем ефективності, здійснила запозичення основних інститутів та процедур демократичного режиму, максимально наблизившись до формальної відповідності основним параметрам проекту Сучасності. Прийнята в дисертаційному проекті методологія «воронки причинності» підказує, що наступні етапи процесу модернізації країни приведуть до послаблення впливу переважно екзогенних макрополітичних чинників демократизації та носитимуть «внутрішньо демократичний» характер, відображуючи поступову інтеграцію ціннісного коду демократизму до структур масової та елітарної свідомості.

3.2 Вітчизняний суспільно-політичний дискурс: дихотомія ретроспективних та перспективних складових.

Виклад матеріалу попередніх розділів дає привід констатувати той факт, що країни демократичного транзиту, здійснюваного за процедурним сценарієм, приречені реалізувати не один, а два послідовних переходи. Сутність першого полягає у здебільшого некритичному запозиченні демократичних структур та інститутів під впливом зовнішньополітичної кон'юнктури. Змістом другого переходу є консолідація цінностей та норм народоправства, їхнє засвоєння (адаптація) свідомістю індивідуальних та колективних акторів суспільно-політичної взаємодії, яка розгортається в межах конкретної територіальної політиї. Внаслідок другого, «внутрішнього транзиту», спільнота отримує загальну для всіх її представників ціннісно-інструментальну систему комунікації, а її функціонування постає як своєрідний дискурс зацікавлених та компетентних громадян, що мають під своїм контролем політичний порядок денний та беруть участь в обговоренні найбільш актуальних питань суспільного життя. Таке розуміння демократії є одночасно і традиційним (біля витоків її комунікативної теорії стояв давньогрецький філософ Аристотель), і модерним (своє друге народження теорія набула у творах представників дискурсивної школи політичної філософії (К.-О. Апель, Ю. Хабермас) та у моделі поліархії Р. А. Даля). Евристична цінність такого погляду на демократію полягає ще й в тому, що він дає авторові реальну змогу застосувати порівняно нову для політології методику, запозичену зі структурної лінгвістики, і, таким чином, ввести до суто гуманітарного дослідження елементи кількісного та якісного аналізів з можливістю математичної верифікації.

Прийняття дискурсивної парадигми обумовлює тлумачення демократії як сукупності посередницьких практик, що здійснюються індивідуальними та колективними суб'єктами у визначеному ціннісному просторі за допомогою стандартизованої комунікативної системи, результатами чого постають легітимація влади правлячого класу та набуття всіма акторами взаємодії певних різновидів соціальної ідентичності.

Зазначений підхід перетворює на аксіоматичне твердження про залежність існування будь-якого соціуму не лише від способу виробництва та рівня розвитку його матеріальної інфраструктури. Чимале значення для нього має і наявність єдиного символічного простору, що формується всією системою духовної культури як засіб інтеграції громадян та подолання тенденції до ентропії. Важливим є й той факт, що суспільно-політичний дискурс, який розгортається всередині символічного простору, може суттєво відрізнитися у різних національних спільнот, завдяки акцентуації на тих чи інших фундаментальних цінностях. Таким чином виникають «Великий» та «Малий» стилі політики.

«Великий стиль» більш притаманний традиціоналістським та ідеократичним режимам. В першому випадку, його осереддям постають сакральні цінності минувшини, що виступають чи не єдиними зразками для вирішення сучасних проблем та планування майбутнього. У другому випадку, навпаки, робиться наголос на ідеалізованому майбутньому, суспільству нав'язуються імперативи практичної реалізації абстрактно сконструйованих моделей розвитку. Але, у будь-якому разі, агентом індоктринації виступає політична еліта, яка власне й контролює процес суспільно-політичної комунікації.

Що ж до «Малого стилю», то він повністю орієнтований на утилітарні цінності та проблеми. Центральним елементом дискусії тут виступає людина та її природні права й обов'язки. Мова опису колективного досвіду, яка створюється в межах цього стилю політики, є релевантною не лише для вирішення ідеолого-конструктивістських завдань, але й для соціальної практики. Цей дискурс має евристичну цінність та водночас встановлює горизонт практичної дії в сфері вирішення загальнозначущих завдань. Він більш чи менш адекватно описує опції колективної дії та є сумісним з реальним досвідом людей [65]. Враховуючи це, «Малий стиль» традиційно пов'язують переважно з демократичними соціумами, а його підґрунтям вважають активістський тип культури громадян. За таких умов політичній

еліті начебто відводиться роль одного з поміж інших суб'єктів суспільного дискурсу й вона постає лише як *primus alter pares*.

Загалом, погоджуючись з основними критеріями «Малого стилю» політики, автор дисертації, все ж таки, має підстави твердити, що принаймні остання теза є перебільшенням і не відповідає реаліям. Сучасні дослідження особливостей політичної культури громадян країн «традиційної демократії» підтвердили той факт, що активістської культури у «чистому вигляді» не існує, а модель політичної активності громадян являє собою мікст традиціоналістських та модерністських цінностей та імперативів діяльності. Крім того, постійна заклопотаність громадян повсякденними проблемами не лише залишає політичній еліті широкий простір для діяльності, але й надає їй можливість відігравати провідну роль в організації процесів політичної комунікації [3, с. 123].

Логіка дій демократичних еліт, які і сьогодні мислять у парадигмі настанов доби Просвітництва, проста: ключовим чинником, що уможливорює існування демократії є надання масам гарантії збереження їхніх громадянських прав і, таким чином, забезпечення єдності колективної ідентичності «своєї спільноти» [149, с. 25]. Але практика переконливо свідчить на користь того, що зовнішнє підкорення мас та їхня готовність виконувати закони, не скасовує важливість наявності певних форм внутрішнього самоототожнення громадян з державою та суспільством, що і визначає існування власне демократичного соціуму. Як і будь-яка інша форма соціальності, демократичне суспільство потребує у власній «міфологічній традиції», певному арсеналі створення, зберігання та збільшення символічного капіталу. Останній, в свою чергу, доцільно розглядати як сукупність знань та символів, поширених у даному суспільстві. Всі ці комунікативні ресурси накопичуються з плином часу й матеріалізуються в дискурсах та колективних діях по відношенню до змістовних знаків, у сприйнятті конкретних історичних подій, концепціях і теоретичних

конструкціях щодо спільних дій у вимірі внутрішньої та зовнішньої політики [148, с. 100].

Ординарним засобом формування цього спільного символічного підґрунтя суспільно-політичного дискурсу, є процес політичної соціалізації молоді з притаманною йому інфраструктурою. Проте, як зазначає Г. Алмонд, формальне навчання не може бути адекватним заміноювачем часу в плані створення компонентів громадянської культури. Це зауваження стає ще більш актуальним в умовах, аналогічним українським, коли канали соціалізації існують в суспільній системі з відчутно вираженими ознаками субкультурного розмежування. Враховуючи той факт, що в умовах сучасного світу така культурна гомогенність є радше виключенням, ніж загальним правилом, вирішення проблеми створення громадянської політичної ідентичності індивідів, з притаманною для неї емоційною прихильністю до системи в цілому, потребує пошуку інших каналів загальнонаціональної комунікації [3, с. 132-133]. Найчастіше, навіть у суспільствах, які зазнають радикальної інноваційної трансформації, таким універсальним каналом передачі інформації виступає саме Традиція, за допомогою якої соціум долає різноманітні партикуляризми та локалізми, формуючи спільний етос для всіх учасників політичної взаємодії [49, с. 77]. Проаналізована у попередніх розділах дисертації внутрішня природа Традиції, обумовлює ретроспективність тих стратегій налагодження соціальної комунікації, що пропонуються нею представникам різних субкультур. Найчастіше, всі ці стратегії будуються навколо вшанування певних знаменних історичних подій, відзначення спільних свят, здійснення ритуальних дій тощо. Зазвичай вони, включені до сучасного контексту, дають можливість вийти за межі професійних, регіональних, конфесійних та вікових спільнот, «посвятивши» їхніх представників у громадянство і легітимували панування єдиного соціуму на даних теренах. Важливо пам'ятати, що сприйняття цього спільного «тексту» (дискурсу), який формує в носіїв різних субкультур емоційне відчуття єдності та співпричетності до національної справи,

залежить не лише від його безпосереднього змісту, але й від контексту, в якому цей текст існує й оцінюється [141, с. 181, 132]. Відтак, виникає нагальна потреба у постійному інтелектуальному забезпеченні належних умов інтерпретації змісту дискурсивних практик, їхнього тлумачення та адаптації до особливостей свідомості представників різних груп населення. За таких умов, будь-яка демократична спільнота постає як «проект», стабільність чи нестабільність якого, в значній мірі, детермінуються комплексом трьох чинників: 1) цінностями, які сповідує політична еліта, 2) мірою співпадіння цінностей еліти з цінностями широких кіл населення (ціннісний резонанс), 3) ефективністю діяльності інтелектуалів, як посередників між першим та другим суб'єктами процесів демократизації [131, с. 130].

Негативним прикладом, який підтверджує наведену вище закономірність, є специфіка політичної комунікації в країнах, що переживають процеси наздогоняючої модернізації та демократизації. За умов швидкоплинного реформування інституційної інфраструктури суспільства, природної консервативності його системи політичної соціалізації та розгубленості інтелектуалів, які не встигли адаптуватися до нових реалій, виявляється, що модерністські налаштовані еліти та традиціоналістське населення розмовляють «різними мовами». Ціннісний дисонанс основних акторів політичної комунікації, у сукупності з масштабними економічними негараздами, які зазвичай супроводжують процеси модернізації, досить часто викликають явище «кризи раціональності» та сприяють процесам архаїзації суспільно-політичного дискурсу. Окрім зазначених об'єктивних чинників, каталізатором процесу архаїзації постає й суб'єктивне бажання правлячих еліт віднайти нові джерела для легітимації своєї влади та підтвердження привілейованого статусу.

Найвідчутнішими ознаками суспільства, яке переживає процеси архаїзації, є порушення принципів світськості державної політики і політичного дискурсу, зростання ретроспективних елементів у легітимації

владних інституцій та окремих лідерів, дистрофія ідеології партій і, нарешті, персоніфікація політики в цілому.

На жаль, все більше прикладів архаїзації демонструє й Україна. Модерністський оптимізм початку 1990-х років, який значно вщух наприкінці минулого десятиліття та, здавалося б, був реанімований під час подій Помаранчевої революції 2004 р., поступово змінився ментальним реверсом громадян країни в бік традиціоналістських моделей організації суспільно-політичної взаємодії. Окрім суто об'єктивних причин цього феномену, проаналізованих у попередньому підрозділі, слід назвати і причини суб'єктивні, безпосередньо пов'язані з ціннісним кодом основних акторів процесів модернізації та демократизації – політичної еліти, мас та інтелектуалів.

За гіпотезою українського соціального психолога О. Покальчука, проект під назвою «Україна» можна розділити на економічний, емоційний, гуманітарний та мотиваційний виміри. За винятком першого, всі інші передбачають відчуття громадян політії своєї важливості та корисності суспільству й державі [126, с. 26]. Ментальні особливості «пострадянських» мас в сукупності з консолідованою діяльністю суверен-комуністів та націонал-демократичної інтелігенції призвели до того, що у свідомості переважної більшості громадян країни початку транзиту сама ідея демократії набула характеру аморфної міфологеми, що символізувала узагальнений ідеал бажаного майбутнього, який, до того ж, суттєво відрізнявся у сприйнятті представників різних субкультур України. На цій основі вже на ранніх етапах конструювання вітчизняного суспільно-політичного дискурсу сформувався симбіоз двох міфологем – власне демократичної та націоналістичної [103, с. 22]. Перша домінувала у громадському дискурсі на початку транзиту, породжуючи сподівання, що з ситуацією зможемо впоратися «всі ми» під проводом «одного з нас» (республіканізм та активізм студентських революцій, суспільно-політичних рухів, на зразок НРУ тощо). На той час лібералізм поставав як ціннісний вектор, його шукали та

конструювали, кожного разу звіряючись зі «світовим досвідом» [102, с. 5]. Згодом, очікування були перенесені на постать «сильного політика» на чолі з командою кваліфікованих економістів («Шлях радикальних реформ» Л. Д. Кучми). Але, коли і це не спрацювало, у культурному середовищі, здавалося б європейської політиці, актуалізувалася друга міфологема та почали формуватися феномени «соціального кентавризму» – досить несподівані симбіози раціональних та ірраціональних інваріантів соціальних тактик і стратегій [113, с. 87].

Розчарування у міфологемі демократії на рівні масових акторів, було підкріплено відповідними реверсними тенденціями у свідомості вітчизняних інтелектуалів. Зокрема, аналіз сучасного політичного дискурсу України, як певного продукту їхньої діяльності, виявляє спроби легітимації суспільно-політичної модернізації системи за допомогою антимодерністських заходів та ресурсів. Враховуючи той факт, що найважливішим елементом націоналістичної конструкції є створюваний культурною елітою образ ідеального минулого свого народу, традиціоналістські налаштовані інтелектуали зосередили свої зусилля на актуалізації стереотипного образу українця (наполегливого селянина та козацького повстанця), сформованого протягом XIX-XX ст. у межах романтично-народівського дискурсу та оновленого націоналізмом середини минулого століття [137, с. 96]. При цьому, сам етнічний націоналізм поставав як домінуюча форма дискурсивної артикуляції принаймні частини українських інтелектуалів. Запозичуючи з минулого готові ідеологічні конструкції, ця частина творців громадянської ідентичності поширювала у масовій свідомості образ української суспільно-політичної спільноти як константної сутності, основні параметри якої, сформовані у далекому минулому, є оптимальними й не потребують суттєвих змін. Виходячи з цього, доцільним, начебто, було саме повернення до ідеального стану, а не спроби його модернізації [64]. У ролі ідеалів політичних діячів та зразків організації громадської взаємодії для соціуму, який існує в умовах постіндустріального світу, офіційно пропонуються владні

постаті та моделі XVII століття, а без присутності церковних ієрархів не обходиться жодна офіційна подія. По суті, маємо справу з пропагандою класичної тези філософії традиціоналізму про «деградацію» людського буття внаслідок прогресу.

Як результат такого ментального зсуву на рівні частини інтелектуалів та пересічних громадян, специфічними рисами української «регіональної цивілізації», з точки зору М. Михальченка, постали: анамнез про героїчне та знеславлене минуле (радянське, чи власне українське); почуття меншовартості; стійка толерантна компонента традиційної свідомості; амбівалентне ставлення до Сходу та Заходу; мрійливо-хімерні міркування про власну унікальність тощо [106, с. 19]. Слід зазначити, що сама по собі «мода на традицію» є суспільно нейтральною. Проте, в галузі соціальної та політичної думки вона обумовлює серйозні інтелектуальні втрати [31, с. 112]. Етнічний націоналізм, як суто антимодерністська ідеологія, яка заперечує всі ті інваріанти громадської культури, що не відповідають умоглядно реконструйованому ідеалу минувшини, надто спрощує зміст вітчизняного суспільно-політичного дискурсу і, відтак, відкриває шлях до його архаїзації [91, с. 12]. Так, наприклад, у деяких наукових розвідках та політичних заявах спостерігаються часом приховані, а часом і явні інтенції не лише порівняти «трипільську» та «київську» цивілізації, але й представити їх як суто «українські» та споконвічно демократичні [109, с. 26].

Намагання вітчизняних інтелектуалів оминати радянський період у справі розбудови національної системи «громадянської сакральності», призводять не так до конструювання принципово нових свят (на зразок Дня Незалежності), здатних поєднати різнорідний соціум, скільки до вшанування подій, рецепція яких розколює громадянський дискурс по лініях регіональних субкультур (святкування «Конотопської перемоги», спомин «Батуринської різанини», відмічання річниці Полтавської битви тощо). Таким чином, суперечки між західною та східною субкультурами України стало відтворюються як на рівні масового, так і на рівні інтелектуального

вітчизняного дискурсу, залишаючи актуальним завдання модернізації ментальних структур непривілейованих акторів процесів суспільно-політичної трансформації.

Стабільний тренд до архаїзації суспільно-політичного дискурсу простежується й на рівні іншого його творця – національного політичного класу. Як і у випадку з пересічними громадянами та інтелектуалами, представники української еліти, що належать до різних регіональних субкультур, демонструють відчутну інерційність еволюції колективного ціннісного коду та відповідних йому зразків політичної активності, визначаючи специфіку дискурсивних практик «власних» регіональних спільнот. Обрана для аналізу цієї ситуації бінарна дихотомія «соціум – нація», дає підстави твердити, що еліти Західного субкультурного регіону у стратегії свого макро-політичного лідерства, основу ставку роблять переважно на національно-демократичну риторичу з відчутною ретроспективною компонентою. Натомість, регіональні еліти Сходу та Півдня країни пропонують своєму електоратові модель лідера-господарника, віддаючи перевагу територіально-географічним ресурсам внутрішньогрупової консолідації [14, с. 20-21].

Найбільш дієвою в цьому сенсі є стратегія формування регіонального й національного політичного дискурсу, обрана київською владною елітою. Вона передбачає переважно «лівий» популізм на стадії передвиборчої боротьби, що дозволяє максимально мобілізувати електоральну підтримку, який згодом перетворюється на поміркований «націоналізм», як засіб обмеження претензій «імперсоціалістичного» електорату на політичні дисиденти за надані режимові послуги [87, с. 82].

Але, попри ці відмінності в комунікативних практиках регіональних еліт, в їхній діяльності в ролі творців українського суспільно-політичного дискурсу простежуються й важливі спільні риси:

1. *Патерналізм*. В Україні, внаслідок глибокої морально-духовної кризи, політичний вибір громадян набагато частіше, ніж в країнах консолідованої

демократії, здійснюється на емоційно-почуттєвому рівні. Впливова та впевнена у собі постать політика сприймається фрустрованою масовою свідомістю як засіб реальної компенсації наслідків суспільної аномії, викликані прискореною модернізацією. Відчуваючи цей попит, представники вітчизняної еліти пропонують електоратові моделі політичної комунікації, що мають стале «патрон-клієнтське» спрямування. При чому, чим менше у такому зв'язку конкретики, тим краще для лідера: кожен з послідовників може знайти в цьому певне відображення своїх намагань та життєвих цінностей. Чим більш «розмитою» є ідеологічна платформа політика, тим більше вона збирає голосів виборців [24, с. 21]. Варто згадати, що з понад ста офіційно зареєстрованих Міністерством юстиції України політичних партій, у Верховній Раді двох минулих скликань лише дві (СПУ та КПУ) орієнтували свою діяльність на реалізацію ідеологічних принципів та завдань. В той же самий час, найбільші фракції мали політичні блоки з яскраво вираженою особистісною етіологією. Останній факт лише підтверджує збіг соціального попиту на «героя - рятівника» та бажання еліти не витратити час на програмове забезпечення власної діяльності.

2. *Схильність до ритуалізації політичної взаємодії.* Успадкована від попереднього режиму, вона проявляється в необачному наслідуванні монументальних форм державного життя СРСР, в не завжди виправданій експлуатації символів минулого (радянського чи «дорадянського») для встановлення спільної ідентичності з відповідними електоральними групами тощо [44, с. 125]. Ця особливість визначає приреченість субкультурних еліт на регіональний монологізм, адже з носіями контраверсійних ціннісних кодів вони спілкуються «незрозумілою мовою» з приводу неактуальних проблем.

3. *Особлива заклопотаність проблемами формування нової національної ідеї,* здатної консолідувати суспільство. Попри значні успіхи у просуванні до стандартів демократії, легітимація влади в країні зберігає ідеократичний характер. Суспільству «зверху» нав'язуються орієнтації на різноманітні «цінності», замість практично орієнтованих цілей колективного розвитку. Як

наслідок, під тиском еліти, громадський загал приймає рішення на основі активізації міфів, ігноруючи зростаючу складність світу, яка вимагає раціональних рішень, що ґрунтуються на справді науковій методології та критиці історичного досвіду [9, с. 89; 7, с. 94].

4. *Популізм*, як неодмінна складова процесу демократизації, надмірне використання якого в вертикальних дискурсивних практиках (еліти – маси) свідчить про відсутність бажання політичного класу брати на себе відповідальність за власну діяльність [12].

5. *Центризм*, як засіб компенсації відсутності чітких програм загальнодержавного розвитку, що на практиці постає як суперечливий мікст ліберально-демократичних ідей та авторитарних моделей політичного менеджменту [76, с. 279].

6. *Реактивність свідомості*. В умовах «несамобутньої модернізації» та незавершеної демократизації весь елітарний політичний дискурс змістовно розгортається навколо обмеженого кола проблем, так чи інакше пов'язаних з Російською Федерацією: Тузла, перебування чорноморського флоту в м. Севастополь, статус АРК, проблема російської мови в Україні тощо. Таким чином, далеко не єдиний зовнішньополітичний актор, виступає в ролі постійного рефрену для вітчизняних політичних та культурних діячів [65].

Для більш глибокого проникнення до ціннісного коду вітчизняних лідерів, з точки зору дисертанта, доцільним є прийняття методологічної стратегії репрезентації будь-якого політика у вигляді унікального різновиду «соціального тексту». До складу цього «тексту» зазвичай входять темпоральні та територіальні дескриптори інтеграційного потенціалу лідера, фундаментальні складові його ціннісного коду та уявлення про найефективніші життєві тактики і стратегії, які оформлені у вигляді сталих, ідіоматичних конструктів. З сукупності таких «соціальних текстів» і складається зміст суспільно-політичного дискурсу. Причому, у творенні цих нарративів беруть участь не лише самі політичні функціонери та їхні численні технологи, але й звичайні громадяни, для яких цей текст власне й

створюється. Варто додати, що саме такі схеми, які апелюють до універсальних архетипів «героїчного лідерства» та моно-міфу «героя – рятівника», містяться у глибинних шарах масової свідомості й активізуються під час кризи ціннісно-раціональної моделі політичної поведінки. Самі політики, що експлуатують такі архетипи, за своїми амплуа розподіляються на «людей долі» та «переможців долі». Перші, за класифікацією Н. Новікової-Грунд, зайняті тим, що «читають знаки», причому читають мовчки, не повідомляючи всім про те, що вже прочитано. Такі політики пропонують електоратові підкоритися їм, як єдиним носіям сакральної інформації, визнавши свою профанність, та цілком покластися на віру в те, що «злі сили» онтологічно слабше «добрих», некритично зарахувавши себе саме до числа останніх, лише на підставі лояльності лідеру [113, с. 87].

На відміну від «людини долі», «переможець долі» знаків майже не читає, в основному тому, що зневажає їх. Його головні якості – впертість та незламність. Своїм прихильникам він пропонує цінності боротьби та подолання перешкод. Від електорату він очікує підкорення, віри у його лідерські якості. При цьому, потенційний виборець цього політика розуміє, що окрім колізій ідеологічних супротивників, його лідеру доведеться долати спротив тих сил, які лінгвістично репрезентовані абстрактними іменниками: руїна, криза, неефективна економіка тощо [113, с. 85-87]. В особі «переможця долі» втілюється згаданий вже вище «Великий стиль» політики. Граючи це амплуа, політик вимагає від послідовників вірності вождю, партії, Батьківщині. Одночасно, принципами взаємодії за напрямком «лідер – група», постають доброзичливість та квазі-родинні зв'язки з близькими та друзями у поєднанні з підкресленою нетерпимістю до «ворогів». Найбільш поширеними концептами, якими оперує лідер – «переможець долі», є: «стійкий», «незламний», «вірний» тощо [53, с. 61].

Для ефективного розгортання моно-міфу «героя-рятівника» у масовій свідомості, за думкою Дж. Кемпбела, необхідно, щоб у біографії реального політика були періоди життя, які б відповідали основним структурним

елементам цієї моделі лідерства: 1) Народження героя (краще – за нетривіальних обставин); 2) Перший подвиг (перше набуття влади); 3) Вигнання (змова ворогів, відставка); 4) Подорож (збирає помічників, союзників, долає перешкоди та випробування); 5) Воскресіння (повернення до влади) [85, с. 18]. Якщо ж у біографії політика є деякі невідповідності до «генеральної схеми» – їх можна скорегувати.

Російський політтехнолог А. Окара звертає увагу на те, що одним з перших політиків, хто вдало реалізував у своїй професійній кар'єрі стратегію «героя-рятівника», є В. А. Ющенко [116, с. 25]. Дійсно, формування В. А. Ющенка як професійного політика за своїми основним етапам повністю вкладається у проаналізовану вище схему: 1) Народження (походить із сільської місцевості, чим повністю відповідає стандарту «народного героя»); 2) Перший подвиг (врятування економіки країни від кризи на посаді голови Нацбанку, призначення на посаду прем'єр-міністра); 3) Вигнання (відставка, внаслідок суперечок з Президентом Л. Д. Кучмою та головою його Адміністрації В. Медведчуком); 4) Подорож (акція «Україна без Кучми», формування блоку «Наша Україна», перемога на парламентських виборах 2002 р.) 5) Воскресіння (перемога на виборах Президента України 2004 р.).

Стратегії «героя-рятівника» відповідають і трансформації, що відбулися в поведінковому коді В. Ющенка після отруєння. За спостереженнями аналітиків, він перетворився «на іншу людину» – політика із залізною волею, «президента надії», борця з реальним та метафізичним злом. Задля легітимації режиму почав використовуватися націоналізм, пов'язаний з тезою про принципову єдність всіх українських регіонів та нарративом про висхідну повноцінну «європейськість» країни [116, с. 25]. Згідно з концепцією Ж. Безпятчук, дескриптор темпоральної самоідентифікації В. А. Ющенка як загальнонаціонального лідера включав у себе чітко репрезентовану граничність між героїчним та трагічним минулим й світлим, стабільним матеріально, духовно багатим майбутнім [14, с. 22]. Просторовий дескриптор інтеграційного потенціалу третього Президента України

співпадав, переважно, з територією Центрально-Західної України та базувався на етноісторичній та культурній ідентичності цього регіону [14, с. 23].

Автор дисертації звертає увагу й на те, що діяльність В. А. Ющенка, спочатку на чолі опозиції, потім – на посаді Президента, сповнена ритуалів, які за своєю семіотикою з певними зауваженнями можуть бути віднесені до ретроспективних і сакральних (сходження на Говерлу з послідовниками, відбудова гетьманських маєтків, заклопотаність питаннями історії, втручання в процесі об'єднання українського православ'я тощо).

Але всі ці спостереження можуть бути віднесені лише до розряду емпіричних, без здійснення справді наукового аналізу особливостей ціннісного коду елітарних акторів українського політичного дискурсу. Для цього дисертантом було використано метод контент-аналізу привітальних виступів трьох найбільш рейтингових політиків України – В. А. Ющенко, Ю. В. Тимошенко та В. Ф. Януковича – з нагоди 18-ї річниці незалежності України. Основними кластерами аналізу виступали лінгвістичні конструкції, використані політиками, які за своєю логікою відповідають чотирьом основним блокам ціннісного коду «героя-рятівника» – «Віра», «Вічність», «Сакральність», «Подолання».

Застосування традиційної стратегії контент-аналізу, спрямованої на формальне виявлення кількісного співвідношення кластерів пошуку з основним масивом тексту, призвело до висновку, що елементи лідерства, яке апелює до архетипів масової свідомості, складають в ціннісному коді всіх політиків, які досліджувалися, досить незначний відсоток – 1,71% і 1,51% у В. А. Ющенко та Ю. В. Тимошенко відповідно. В цьому сенсі, лише показники В. Ф. Януковича начебто були більш цікавими (3,2% від загального масиву тексту), але й це не могло бути сприйнято як переконливий результат, якщо взяти до уваги, що весь масив виступу лідера партії Регіонів складав лише 125 слів (Див. Додаток № 2). Таким чином, традиційне

використання контент-аналізу для досягнення поставлених цілей виявилось малоефективним.

Проте, за умови прийняття іншої стратегії дослідження, а саме з'ясування щільності використання кластерів аналізу на умовну структурну одиницю тексту (рядок чи абзац), дисертант отримав якісно інші дані.

В. А. Ющенко. Перші шість абзаців виступу, що містяться після преамбули, за власним визнанням автора тексту, є своєрідним «українським Cogito» («Українське Вірую» – *стиль автора збережений – Н. П. Ковadlo*). Кожен з них починається зі слова «вірую», а найбільш насиченим апеляціями до історії, вічності, долі та її символів є абзац № 4. Як наслідок, досягається максимальна концентрація елементів «героїчного провидіння», завдяки чому В. А. Ющенко входить до амплуа центральної фігури українського політичного процесу, яка пов'язує його ретроспективні, проспективні та перспективні виміри.

В абзацах №№ 29-35, розкриваючи сутність України як постгеноцидної та посттоталітарної держави, Президент вдається до своєрідного тлумачення символів та знаків і «передбачає» майбутнє, успішність якого, знову-таки, виводить з минулого: «Ми – держава. Міцна і велика. З великим запасом стійкості. Нам не 18 років. За нами стоїть тисячолітня історія нашої держави України-Русі» [130]. Посилання на велике минуле є й в абзаці № 99.

Варто зазначити, що обраний В. А. Ющенком «телеграфний стиль» викладення думок з короткими, «рубленими» фразами, полегшує сприйняття аудиторією його меседжів.

Абзац № 60 переводить дискурс від справ профанних (подолання кризи, зростання економіки, зміцнення національної валюти) до справ сакральних. Цікаво, що такі концепти, як «національна ідея», «історична правда» та «історична пам'ять» пов'язані за смыслом з процесом створення Єдиної Помісної Православної Церкви та досягненням духовної єдності народу. Таким чином, сама структура виступу В.А.Ющенка переважає в собі

сакральні (абзаци №№ 1-6, 29-35, 60, 99) та світські (абзаци №№ 7-28, 36-59, 61-98, 100-106) ідеї та цінності [130].

Що ж до виявлення стилю лідерства, який демонструє В. А. Ющенко в цьому тексті, то, користуючись термінологією Н. Новікової-Грунд, третій український Президент постає в даному випадку як типовий «герой долі». Дійсно, він вільно володіє фактами історії та легко інтерпретує їх, демонструє власний зв'язок з національною духовною традицією і закликає до нього всіх громадян. В. А. Ющенко апелює до історичної легітимності української політиї, тлумачить знаки долі, але майже нічого не може їй протиставити. Навпаки, як свідчать результати контент-аналізу його урочистої промови, політик покладається на сприятливий характер політичного процесу, успішність якого начебто обумовлена минулими стражданнями народу та передзадана ними. Ознаки амплуа «людини долі» у В. А. Ющенка простежуються і у використанні ним добре відомого гасла: «Вірю, Знаю, Зможемо» та в його нелюбові до досить модернізованої (хоч і за радянським зразком) Східної та Південної України (Див. Діаграму № 1).

З точки зору автора дисертації, в обраній В. А. Ющенком політичній стратегії, маємо справу зі своєрідною формою вітчизняного даосизму яка, постаючи як стиль мислення та поведінки професійного політичного актора, дає йому змогу мобілізувати для спільної діяльності (або бездіяльності) традиціоналістський сегмент українського електорату.

Аналіз урочистої промови *Ю. В. Тимошенко* призводить до інших результатів. Текст її виступу складається з 57 абзаців (менше, ніж у В. А. Ющенка), але сам масив тексту більше майже в 2 рази (4474 слова проти 2104 відповідно). Звідси – більш насичені речення, що мають складну структуру. Лише чотири абзаци (№№ 4, 9, 40 та 44) містять у собі, більш чи менш компактно, посилення до секулярних та сакральних цінностей. Особливо цікавими, враховуючи проблему, яка досліджується, є логічні конструкції, використані прем'єр-міністром у абзацах №№ 9 і 44. В першому з них авторка використовує такі побудови, як «зійшло сонце свободи»,

«планетарне українство» і формулює класичну традиціоналістську заповідь: «Ми повинні проізнести першу нашу національну заповідь перед всім світом: «Україна – це назавжди! Україна – це молода держава стародавньої нації, яка буде жити на цій планеті вічно» [152].

Через протиставлення реального світського життя та духовності нації, духовної і світської освіти (абзаци №№ 40 та 42), Ю. В. Тимошенко переходить до відкритого заклику побачити, «як розвивається серце України, як розвиваються її дух та її майбутнє» [152].

В цілому ж, кластери аналізу, що використовуються автором дисертації, та вміщуються в межі чотирьох основних змістовних конструктів (віра – вічність – сакральність – подолання), в тексті Ю. В. Тимошенко зустрічаються частіше, ніж у В. А. Ющенка, хоч і розподілені по всьому тексту рівномірно (Див. Додаток № 2).

Симптоматичною для всієї правлячої еліти можна вважати конструкцію, яка була використана Ю. В. Тимошенко у абзаці № 21 – «святкування річниці Голодомору», що зайвий раз підкреслює весь пропагандистський характер переважної кількості заходів, яки вживалися з цього приводу [152]. Показовою, на відміну від попереднього політичного лідера, є значна увага, яка приділяється Ю. В. Тимошенко цінностям здолання перешкод. За кількісним виміром вони посідають перше місце серед чотирьох можливих показників. Виникають підстави визначити її амплуа як «переможець долі» (Див. Діаграму № 2). До речі, майже вся публічна діяльність Ю. В. Тимошенко підтверджує це. Під час своєї безпосередньої боротьби за владу вона часто використовує релігійні символи задля мобілізації власного електорату та набуття додаткових джерел легітимності. Так, наприклад, під час підготовки до виборчої кампанії на посаду Президента України, прем'єр відвідала Ватикан, де мала аудієнцію у Святого Понтифіка, а згодом – мала візит до Патріарха Ієрусалимського, від якого отримала не лише благословення, але й орден Святогробського братства, яким нагороджують винятково тих осіб, які мають визначні заслуги перед всесвітнім

православ'ям. Доказами обраного Ю. В. Тимошенко амплуа «переможця долі», можна вважати її любов до так званих «безагенсних конструкцій», де основні діючі фігури визначаються описово, залишаючи простір для «вірних» здогадок послідовників: «Газову мафію ми вже подолали. Черга за банківською», «Вони блокують – Вона працює». Сюди ж можна віднести і тяжіння до гіперболізації у моделі комунікації, обраної політиком: «Попередній уряд крав зі швидкістю 20 доларів за хвилину».

Темпоральні та територіальні дескриптори ціннісного коду Ю. В. Тимошенко, так само, як і у В. А. Ющенка більш тяжіють до регіону Центрально-Західної України, проте їх не можна описати як відверто традиціоналістські. Аналіз численних виступів лідери ВО «Батьківщина» переконливо свідчить на користь того, що вона добре розуміється на важливості суспільно-політичних інновацій й може спілкуватися з електоратом Східних та Південних регіонів країни зрозумілою їм «мовою». Ці спостереження дисертанта добре узгоджуються з електоральною географією президентських виборів 2010 року, яка виявила фактичну перемогу Ю. В. Тимошенко над своїм основним конкурентом у справі експлуатації нативістської проблематики – В. А. Ющенком у базовому для нього регіоні – Галичини, та проявила «прорив» Ю. В. Тимошенко до електорату Півдня та Сходу.

Єдиним з трійки грандів української політики, який не має у своєму тексті привітання посилянь до архетипів «героя – в – політиці» й порівняно мало експлуатує тему святості у своїй діяльності, є *В. Ф. Янукович*. Його привітання зайняло 125 слів (8 абзаців), лише два з яких пов'язані з вірою та два – з подоланням перешкод на шляху до успіху (Див. Додаток №2). Такі архетипічні конструкти, як «вічність» та «святість» не були використані у виступі цього політика жодного разу [26]. Не важко зробити висновок, що голова партії Регіонів України і нині діючий Президент є лідером, який орієнтований виключно на утилітарні цілі та цінності політичної діяльності,

хоч і опікується справами православної церкви, підтримуючи процес відбудови Святогірської лаври та монастирів.

Регіональний дескриптор В. Ф. Януковича сконструйований за допомогою східноукраїнської корпоративно-земляцької ідентичності. Темпоральні характеристики його дескриптора характеризуються спадковістю політичних традицій пострадянської господарчо-управлінської еліти. Новий Президент України тяжіє до державного патерналізму та євразійського культурно-цивілізаційного континууму. У свідомості своїх послідовників він постає, передусім, як досвідчений господарник та керівник, позбавлений національного романтизму, символізму та зайвого захоплення рецепцією минулого [14, с. 24].

У порівнянні з дослідженням специфіки світоглядних орієнтацій окремих політичних лідерів, більш складною є проблема розкриття ціннісного коду окремих груп української еліти, які на різних етапах демократичного транзиту мали змогу на практиці апробувати адекватність своїх світоглядних настанов вимогам реального життя.

Як це вже зазначалося у попередньому підрозділі, у вітчизняній політології традиційними стали нарікання на псевдодемократичний характер правлячого класу та імітаційний характер реформ, впроваджених його представниками. На емпіричному рівні такі звинувачення легко знаходять своє підтвердження. Це, в першу чергу, перманентна економічна криза, яка свідчить про недосконалість реформування основних виробничих фондів та інфраструктури, і часті політичні скандали, пов'язані з оприлюдненням фактів корупції, клановості та непотизму серед політичних функціонерів. Проте, справжнє політологічне дослідження потребує не лише у фіксації фактологічного матеріалу, але й певної соціометрії, яка і надає йому суто наукового характеру.

Основним питанням тут є пошук більш-менш достовірних джерел інформації щодо дихотомії цінностей демократизму і традиціоналізму в свідомості правлячої еліти. Труднощі полягають не лише в тому, що її

представники зазвичай не виступають об'єктами соціологічних опитувань, а жанр інтерв'ю залишається низькоінформативним, але й в тому, що сучасною наукою і досі не запропонована методика досліджень свідомості політичних функціонерів, яка б не викликала серйозних зауважень з боку опонентів.

Для вирішення поставлених завдань, автор дисертації знов обрав метод контент-аналізу офіційних текстів звернень Президентів України Л. М. Кравчука, Л. Д. Кучми та В. А. Ющенко до Верховної Ради України. Об'єкт аналізу – тексти звернень – обраний з огляду на те, що він дає можливість проаналізувати політичний дискурс правлячого класу країни, уособленого в постатях політиків найвищого рангу. Дисертант свідомий того, що тексти офіційних виступів найчастіше є продуктом діяльності спічрайтерів, але враховує і той факт, що остаточна редакція тексту (чи її затвердження) завжди залишається справою саме політичного лідера і, таким чином, принаймні частково, віддзеркалює його ціннісні уподобання.

Вибір об'єкту дослідження обґрунтований також і тим, що дає змогу прослідкувати специфіку ціннісного коду представників трьох груп еліти, які знаходяться біля керма влади в Україні від початку її незалежного існування і до сьогодні. Це має особливе значення з огляду на те, що, попри деякі спільні характеристики (передусім – мотивація до захоплення, утримання та використання влади), кожна з елітарних груп носить на собі відбиток дещо відмінних моделей соціалізації, траєкторій кар'єрного росту, вікових особливостей психології тощо. До того ж, у вітчизняній політології традиційним стало розмежування еліти суверен-комуністів (Л. М. Кравчук), «червоних директорів» (Л. Д. Кучма) та «комсомольських активістів» (умовно – В. А. Ющенко).

Для аналізу було відібрано по три тексти виступів Президентів, не присвячених знаменним подіям і, таким чином, не перевантажених специфічними термінами. Основними кластерами аналізу виступали поняття, семантичне значення яких відповідає бінарним опозиціям «традиціоналізм – інноваційність», «демократизм – патерналізм». Для первинного аналізу

текстів використовувалася програма WordStat з наступним узагальненням та підрахунком отриманих результатів «вручну». Остаточним етапом аналітичних процедур виступало створення таблиць із кількісними результатами дослідження та діаграм, що відображали співвідношення елементів ціннісного коду кожного з політиків в кожному випадку окремо.

Як і очікувалося, результати контент-аналізу виступів Президентів виявили як розбіжності, так і деякі спільні моменти ціннісного коду представників вітчизняної еліти. Так, ціннісний код Л. М. Кравчука відображає його орієнтацію на традиціоналістські цінності та етатизм. Інноваційність та демократизм посідають лише третє та четверте місце відповідно (Див. Додаток № 3, Табл. № 1).

Цікаво, але результати аналізу добре пояснюють специфіку діяльності першого Президента країни, яка, у більшості своїй, була присвячена не структурним реформам, а саме відновленню символіки та атрибутики української державності. В свою чергу, пріоритет традиціоналізму та етатизму в ціннісному коді Л. М. Кравчука пояснюється специфікою його політичної соціалізації: початкові етапи якої було пройдено в умовах української сільської місцевості (традиціоналізм), а етап кар'єрного росту – в умовах проходження відповідних щаблів ієрархії КПУ (етатизм та патерналізм).

Деяко несподіваними, з огляду на політизованість емпірики, виявилися результати контент-аналізу виступів Л. Д. Кучми (Див. Додаток № 3, Табл. № 2).

На першому місці серед ціннісних пріоритетів у нього опинилися саме імперативи інноваційності. Друге місце посіли цінності традиціоналізму, третє і четверте – етатизм та демократизм, відповідно. Але, та ж сама емпірика підтверджує результати проведеного аналізу. Саме на період президентства цього політика прийшлися основні структурні реформи у багатьох сферах українського суспільства. Варто лише згадати проаналізовані у попередньому підрозділі Конституційний Договір (1995 р.) та Конституцію

України (1996 р.), завдяки яким було створено більш-менш ефективний інституційний дизайн української влади. Серйозні (хай і суперечливі) інновації спостерігалися в економічній, культурній та соціальній сферах українського суспільства.

Результат контент-аналізу виступів В. А. Ющенка теж добре узгоджується з реальними кроками політичної кар'єри цього представника української еліти.

Домінуюче місце у ціннісному коді третього Президента України посідають цінності традиціоналізму (Див. Додаток № 3, Табл. № 3). Звідси – добре відома заклопотаність В. А. Ющенка питаннями національної історії. Цінності інноваційності посідають у його світогляді почесне друге місце, що також підтверджується активною реформаторською діяльністю цього політика за часів його головування в Нацбанку та перебування на посаді прем'єр – міністра. Несподіванкою виявилось останнє місце цінностей демократії. Але тут, очевидно, варто говорити про наявність спільного тренду для всіх трьох політиків, які хоч і належать до різних генерацій вітчизняної еліти, проте все одне є носіями (звісно – в різних пропорціях) пізньорадянської політичної культури.

Дещо осторонь від наведених матеріалів, стоїть на даний час єдиний виступ четвертого Президента України В. Ф. Януковича на урочистому засіданні Верховної Ради України з приводу його інаугурації. Перш за все, це стосується відсутності значної вибірки матеріалу, яка б могла дати масив контенту, аналогічного попереднім об'єктам дослідження. Проте, центральна тема даного дисертаційного проекту змушує здійснити принаймні прелімінарні висновки на основі того матеріалу, що є у розпорядженні автора.

Весь масив тексту виступу Президента України В. Ф. Януковича на засіданні Верховної Ради України складається з 784 термінів (1 204 слова). З них лише 50 термінів характеризують ціннісний код лідера країни з точки зору наявності бінарних опозицій «традиціоналізм – інноваційність» та «етатизм – демократизм» (Див. Додаток № 4).

Як це впливає з результатів дослідження, двома складовими «ядра» ціннісного коду четвертого Президента країни є етатизм та інноваційність (див. Додаток № 4, Діаграму № 1). При чому, принаймні двічі, політик використовує словосполучення «реформування системи влади» в контексті найважливішої та невідкладної інновації, до якої доведеться вдатися для виходу з системної кризи. Загалом, у проаналізованому виступі показники цінностей етатизму дещо перевищують відповідні показники цінностей інновацій (42% та 40% відповідно). Значно відстають від них, посідаючи третє місце, цінності демократизму (10%). На останньому місці знаходяться цінності традиціоналізму, які складають лише 8% від загального масиву ідіоматичних висловів – об'єктів даного дослідження. В цьому випадку слід зазначити, що у структурі тексту виступу В.Ф.Януковича і цінності демократизму, і цінності традиціоналізму згадуються, переважно, у перших трьох абзацах та майже не зустрічаються у подальшому викладі. Складається враження, що вони були включені до тексту виступу як данина певній традиції, що склалася в політичній мові країни за часів каденції В. А. Ющенка (традиціоналізм) та під впливом зовнішньополітичної кон'юнктури (демократизм). І якщо перші можна розглядати як «послання миру» для західноукраїнського електорату, який не проголосував за В. Ф. Януковича на минулих виборах, то другі слід сприймати як своєрідний месідж європейському демократичному загалу.

Набагато більш важливим, з точки зору дисертанта, є домінування цінностей етатизму та інноваційності у виступі політика. За цими параметрами він не є схожим на жодного свого попередника. Враховуючи той факт, що цей текст – інаугураційна промова, своєрідна програма розвитку країни на найближчі п'ять років, то слід прогнозувати хвилю радикального реформування ключових сфер суспільного життя, здійснюваних «зверху» адміністративними засобами. Перші кроки новообраного президента по розбудові жорсткої вертикалі виконавчої влади та встановленню контролю над парламентом підтверджують доцільність таких прогнозів.

Якщо звернути увагу на певну циклічність у відтворенні та занепаді традиціоналістської риторики у дискурсивних практиках різних груп української еліти, які послідовно замінювали одна одну при владі, то очевидним стає характеристика вітчизняної політики як типової «країни, що націоналізується». Причому, на відміну від переважно більшості країн регіону, цей процес має дискретний характер і не призвів (принаймні, поки що) до «остаточного вирішення» національного питання. Йдеться про фатальну невизначеність основних параметрів, на підставі яких й створюється власне українська суспільно-політична спільнота.

Результати проведеного аналізу, здійснюваного в межах дисертаційного дослідження проблеми української демократизації, свідчать про реальність існування дихотомії традиціоналізму та інноваційності в ціннісному коді багатьох акторів суспільно-політичної взаємодії в нашій країні. Виявлене у ментальності представників правлячої еліти непропорційне співвідношення цінностей традиціоналізму та інноваційності (з перевагою першого), а також найменша пріоритетність цінностей демократизму, дають змогу зробити обґрунтований висновок про те, що вітчизняним політичним класом реалізується проект помірної модернізації країни без суттєвої орієнтації на парадигму народоправства. Відтак, процес демократизації України потребує у додаткових каталізаторах, в ролі яких можуть виступити: якісна зміна еліт (у віддаленій перспективі), активізація структур громадянського суспільства всередині країни, значний тиск міжнародної демократичної спільноти або сума зазначених факторів.

Сукупність емпіричних даних із практики суспільно-політичної взаємодії та результатів дослідження особливостей політичного дискурсу сучасної України, дають змогу констатувати поступове зростання реверсивних тенденцій в процесах демократизації вітчизняного соціуму. Представники політичної еліти – основного ініціатора системних перетворень за процедурним сценарієм демократизації – все більше схиляються до відтворення моделі панування, яка є властивою для традиціоналістських

суспільств. Дана тенденція, з точки зору автора дисертації, стає більш загрозливою з урахуванням зростаючого попиту з боку населення на політиків авторитарного стилю. Враховуючи відсутність усталених традицій громадянської політичної культури та ефективних механізмів контролю соціуму за політичним порядком денним, ефективна пролонгація українського демократичного транзиту опиняється під питанням.

Обнадійливим сценарієм розвитку процесу демократизації України можна вважати поступове осучаснення вітчизняного суспільно-політичного дискурсу, що постає як наслідок природної ротації лав політичного класу. Запорукою цієї модернізації «політичної мови» є усвідомлення новими керманичами України того факту, що всі спроби легітимізувати владу з використанням виключно реконструйованих доіндустріальних цінностей не матимуть жодних перспектив у суспільстві, політична традиція якого має суперечливу дихотомічну структуру.

Значний потенціал щодо осучаснення інваріантів політичної культури українців містить в собі й процес консолідації структур громадянського суспільства. В умовах, коли нормативно-ціннісна система країни буде побудована не на ґрунті бінарного протиставлення за лінією «Традиція – Сучасність», а на логіці історичного компромісу регіональних субкультур, толерантного успадкування досвіду боротьби за спільні права, перетворення традицій на складову частину модерної адаптаційної системи українського соціуму, поступово зростаючий рівень соціокультурної інтеграції буде нейтралізувати конфліктний потенціал вертикальної (еліта – маси) та горизонтальної (Схід – Захід) політичної інтеракції в Україні.

Висновки до третього розділу:

Узагальнюючи матеріал, проаналізований у даному розділі, слід зробити наступні висновки:

1. Демократичний транзит в Україні з самого свого початку актуалізував протистояння ретроспективних та перспективних складових вітчизняної політичної матриці. Внаслідок цієї конфліктної взаємодії, в усіх сферах життя соціуму створюються суперечливі структури, орієнтовані одночасно й на Традицію, і на Сучасність, чим, власне, й ускладнюється процес ефективної адаптації українців до викликів прискореної модернізації. Найпереконливішим доказом цьому є дихотомія вітчизняного суспільно-політичного дискурсу, яка перешкоджає процесам консолідації громадянського суспільства, оптимізації вертикальної комунікації та встановленню демократичного контролю над функціонуванням держави.

2. Спостерігаються різні темпи осучаснення окремих функціональних сфер та спеціалізованих підсистем української політиці. Більш жваво просування до демократичних стандартів відбувається в розбудові інституційного дизайну вітчизняного соціуму завдяки запозиченню готових варіантів, розроблених у межах Західної цивілізаційної моделі. Більш проблематичною залишається модернізація сфери політичної культури та свідомості українських громадян, що постають як досить консервативні ментальні феномени, схильні до інерційного відтворення відповідних зразків політичної активності своїх носіїв.

3. Сучасний рівень розвитку інститутів народоправства в Україні дає підстави констатувати завершення демократичного транзиту, здійснюваного за процедурним сценарієм. Наступним очікуваним етапом має стати етап консолідації демократії завдяки адаптації її ціннісного коду свідомістю основних акторів вітчизняних модернізаційних процесів.

Висновки

Підсумовуючи результати дисертаційного дослідження, слід зробити наступні висновки:

1. До другої половини ХХ ст. у дослідженні європейським суспільствознавством основних парадигм політичного розвитку людства домінуючою була класична ліберальна концепція. Увібравши до себе основні світоглядні принципи доби Просвітництва, вона, під час аналізу детермінант суспільно-політичних процесів, віддавала перевагу модерним громадянським зв'язкам та раціональним формам бюрократичного врядування, ставлячись упереджено до примордіальних чинників облаштування суспільного буття. Традиційні суспільно-політичні зв'язки сприймалися науковою спільнотою в ролі своєрідних реліктів, які перешкоджають розвиткові громадянських свобод та встановленню ефективних форм державного правління. Контраверсійні аналітичні моделі пояснення чинників та встановлення напрямків політичного розвитку людства (на зразок франко-італійської школи «традиціоналістів», німецької «консервативної революції» тощо) у західному суспільствознавстві знаходилися в своєрідній інтелектуальній меншості та сприймалися опонентами як відверто маргінальні.

Ліберальна концепція інтерпретації політичного розвитку набула найповнішого втілення в межах ранніх теорій модернізації й демократизації та найбільш виразно постала, зокрема, у методологічному протиставленні «відкритого» (західного, ліберально-демократичного) суспільства суспільству «закритому» (східному, трайбалістичному та приреченому на стагнацію).

2. Розчарування в західноцентричних, детерміністських концепціях модернізації та демократизації, обумовлене серйозними девіаціями, викликаними наслідками неоглядної реалізації абстрактно-теоретичних моделей в країнах другого та третього ешелонів розвитку, змусило багатьох сучасних представників політичної науки звернутися до ґрунтового вивчення феномену традиції як важливої компоненти процесу

демократичного транзиту. Результатом такої рецепції політико-культурологічної аргументації стало формування принципово нових напрямків наукових досліджень у західному суспільствознавстві – комунітаризм (А. Етціоні), соціологія культурних досліджень (С.Холл), неінституціоналізм (Д. Норт) тощо. З другої половини минулого століття, дослідження ендогенних (в першу чергу – культурних) чинників демократизації посіли значне місце у роботах таких класиків сучасної політології, як Д. Растоу, Г. Алмонд, С. Верба, Р. Інглхарт. Поряд із вивченням процесів модернізації та поширення інститутів народоправства в неєвропейських країнах, об'єктами особливої уваги цих та багатьох інших науковців постали тренди демократичного реверсу, зростання кризи політичної раціональності та архаїзації суспільно-політичного дискурсу, які, у різних масштабах, почали проявлятися в країнах Західної та Центрально-Східної Європи.

3. Всебічні дослідження західною науковою спільнотою сучасних проблем, породжених у житті неєвропейських соціумів процесами прискореної модернізації та неорганічної демократизації, поступово призводять до формування нової світоглядної парадигми, до якої приєднуються не лише суспільствознавці, але й представники великого бізнесу та глобалізованої політичної еліти. Отримавши назву «Межі всеохоплюючого розвитку» («Comprehensive development framework»), ця парадигма робить наголос на використанні переважно ендогенного потенціалу суспільств для здійснення трансформацій, необхідних для підвищення їхнього адаптивного потенціалу до викликів сучасності.

4. До розробки проблеми визначення культурно-цивілізаційних чинників політичної еволюції людства долучилася й вітчизняна інтелектуальна традиція. Уособлюючи собою різні її напрямки (історію, східнознавство, політологію, соціологію тощо), радянські, а згодом і пострадянські вчені дослідили такі, важливі для центральної теми даної дисертації, феномени і процеси, як: «традиційне суспільство» та «влада – власність» (Л. С. Васильєв,

Ю. Півоваров), «соціальний кентавризм» (Ю. Левада, М. О. Мнацакарян, Т. Рассадіна), архаїзація суспільного життя (А. Ахієзер, В. Ачкасов, М. Чешков) тощо. Етнологами А. Першицем та С. Арутюновим були запропоновані оригінальні гіпотези співвідношення інновацій та традицій у функціонуванні соціально-політичних організмів, поставлених перед завданнями адаптації до викликів зовнішнього середовища.

Сучасні російські дослідники зробили вагомий внесок у теорію модернізації, доповнивши її таким евристично корисним концептом, як «посткомунізм» (Ю. А. Мельвіль, І. К. Пантін, А. Казанцев). Поряд із цим, у російському суспільствознавстві відбувається інституціоналізація спеціалізованих дослідницьких центрів та наукових шкіл, які ретельно досліджують сучасні реверсивні тенденції в розвитку країн наздоганяючої модернізації. Зокрема, на базі Пермського університету, була створена група суспільствознавців на чолі з професором П. Рахшміром, яка зосередила свою увагу на вивченні феноменів політичного традиціоналізму та консерватизму.

Характерною рисою наукових студій процесів демократизації, що здійснюються в межах новочасного українського суспільствознавства, є більша, у порівнянні з виробленням абстрактних схем політичного розвитку, зосередженість на суто національних проблемах модернізації суспільних структур та розвитку народоправства. У дослідженнях таких вітчизняних політологів, як А. Колодій, М. Михальченко, В. Фесенко, І. Курас, В. Базів проблема співвідношення традицій та інновацій розкривається з урахуванням наявності чітко вираженої дихотомії української суспільно-політичної матриці, представлені конкурентною взаємодією принаймні двох (Західної та Східної) регіональних субкультур. До проблем інновацій у житті суспільств «перехідного типу» звертається у своїх трудах і вітчизняний дослідник Л. Тупчієнко.

Визнаючи вагомий внесок до розробки питань співвідношення традицій та інновацій, зроблений у дослідженнях як вітчизняних, так і закордонних науковців, автор дисертації констатує наявність значних лакун у побудові

цілісної пояснювальної системи розгортання політичної еволюції людства. Зокрема, і досі відсутня цілісна аналітична модель політичного традиціоналізму, потребує у подальшій розробці концепт посткомунізму, мало вивченими залишаються реверсивні тенденції у розвитку демократичних режимів сучасності тощо.

5. Аналіз значного теоретичного та емпіричного матеріалу, зібраного та систематизованого в межах сучасного суспільствознавства, дає авторові дисертації підстави інтерпретувати функціонування багаточисленних людських колективів як таке, що розгортається між двома парадигмальними матрицями облаштування соціального буття – Традицією та Сучасністю. Кожна з них постає як унікальний алгоритм функціонування соціальної системи та самодостатній антропологічний проект, визначаючи унікальну динаміку функціонування соціумів, особливу логіку їхньої інноваційної діяльності, напрямки адаптаційних тактик та стратегій тощо. Відповідно до цього, процес модернізації слід тлумачити як перехід, що здійснюється конкретною суспільно-політичною системою від парадигмальної матриці Традиції до її антипода – матриці Сучасності. Такий перехід передбачає докорінну зміну виробничих практик та відносин власності, логіки функціонування управлінських структур, світоглядних настанов індивідуальних та колективних акторів модернізаційних процесів тощо. Невід'ємною складовою процесу «осучаснення» слід розглядати й процес демократизації, який, за формою, означає поступове відкриття політичного простору для непривілейованих індивідів та їхніх груп, а за змістом – призводить до підвищення адаптивного потенціалу соціальної системи в цілому. Приклади модернізації без демократизації, які демонструють окремі політії «третього світу», є випадками неповного транзиту. Його продуктом постають нестабільні, схильні до ентропії соціуми.

6. Перехід від парадигмальної матриці Традиції до матриці Сучасності не є моновекторним, детерміністським процесом, що здійснюється за лінійною логікою. Фрустрації, обумовлені економічними негараздами прискореної

модернізації та нестабільністю початкових етапів демократизації, викликають реверсивні тенденції в бутті перехідних суспільств, обумовлюючи «хвильовий» або «коливальний» характер їхнього розвитку. Враховуючи той факт, що найбільш помітно ці особливості транзиту проявляються саме в сфері політики, сучасними прикладами актуалізації тренду реверсу демократії в європейському регіоні слід вважати зростання ксенофобських настроїв серед громадян західних країн, збільшення їхніх симпатій до політичних сил праворадикального спектру політикуму, які сповідують ідеї расової та культурної чистоти й автаркії. На сході регіону і, передусім, в Російській Федерації, реверсивні тенденції проявляються, зокрема, в реконструкції моделі «самодержавної влади», рецепції принципів «влади – власності», поступовому згортанні демократичних прав та свобод громадян («постання еліт») тощо.

7. Процес демократизації сучасної України презентує класичний варіант конфліктної взаємодії модерних та традиційних елементів єдиної соціальної системи. Обумовлений, з одного боку, кентавричним характером української політичної традиції (сполучення європейських та євразійських культурних інваріантів) та специфікою процедурного сценарію своєї реалізації (провідна роль пострадянської еліти), з іншого, найбільші успіхи він демонструє переважно у розбудові інституційного дизайну вітчизняної політії та запозиченні зовнішніх атрибутів та процедур моделі народоправства. На відміну від Російської Федерації, в Україні не відбулося рецепції традиціоналістського за природою феномену «онтократії», а модель «самодержавної влади» реалізована лише частково. Проте, чітко спостерігається наявність таких антимодерністських соціальних структур, як «влада – власність», патерналізм, клієнтелізм тощо. Ґрунтовний аналіз особливостей світоглядного коду двох основних акторів транзиту в Україні – еліти та мас, здійснений в межах дисертаційного дослідження, переконує в актуальності подальшого «осучаснення» свідомості громадян шляхом тривалого засвоєння цінностей демократизму. Йдеться про необхідність

здійснення другого, «внутрішнього» переходу до парадигмальних вимог матриці Сучасності.

На основі здійсненого в дисертації узагальнення емпіричних і теоретичних даних та з урахуванням необхідності інтеграції цінностей демократизму до світогляду провідних акторів суспільно-політичної інтеракції в Україні, автор вважає за доцільне сформулювати наступні практичні рекомендації:

1. Розробка та впровадження у життя єдиної «Державної концепції політичної соціалізації молоді» з чіткою орієнтацією основних постулатів на цінності толерантності, територіального патріотизму, громадянської активності тощо. Контроль держави над процесом виховання молоді не суперечить основним параметрам демократизму та, в суто українських умовах, постає як необхідний захід для подолання субкультурного розмежування вітчизняного соціуму.

2. Прийняття і реалізація комплексної державної програми підвищення соціального статусу освітян, науковців та митців – провідних творців національної культури та визначних «конструкторів» модерної загальногромадянської ідентичності.

3. Докорінна реформа виборчого законодавства з метою формування повноцінних політичних партій – інституційних посередників між структурами громадянського суспільства та політичною системою. Основним принципом реформування існуючої пропорційної системи, повинен стати перехід на норми голосування за відкритими, регіонально-спеціалізованими партійними списками кандидатів на владні посади. Цей захід, з точки зору дисертанта, повинен посприяти подоланню відчуження держави та суспільства, налагодженню процесів вертикальної політичної комунікації за лінією «еліти – маси», встановленню ефективного громадського контролю над діяльністю управлінських структур тощо.

4. Посилення державного контролю над діяльністю радикальних політичних партій та громадських об'єднань, які пропагують ідеї етнічного

націоналізму. Реалізація положень вітчизняного законодавства щодо заборони функціонування об'єднань громадян, діяльність яких ґрунтується на принципах расової та релігійної нетерпимості, ксенофобії та насильства, ставить за мету територіальний сепаратизм тощо.

5. Введення для офіційних посадових осіб мораторію на дискусії щодо суперечливих подій історії різних регіонів України, етнічних, конфесійних та територіальних громад країни тощо. Суворе дотримання принципів світського характеру державної влади, відокремлення функцій держави й церкви.

6. Дерегуляція державної внутрішньої політики як передумова прискорення процесів формування середнього класу та громадянського суспільства в Україні. Забезпечення об'єктивності та неупередженості правосуддя як запоруки запобігання «селективної юстиції».

7. Вдосконалення вітчизняного законодавства у напрямку реального захисту майнових прав громадян, розмежування влади та бізнесу і, таким чином, забезпечення демонтажу неформальних структур «влади – власності», як релікту доіндустріальної епохи та підґрунтя для корупції на рівні державних структур.

8. Заснування громадського телебачення, як засобу оптимізації горизонтальної комунікації між різними регіональними субкультурами України та формування загальнонаціональної ідентичності на засадах культурного плюралізму й толерантності.

Всі ці конкретні тактичні кроки державних управлінських структур повинні сполучатися з реалізацією стратегічного завдання країни – переорієнтацією національної економіки з принципів суто індустріального виробничого комплексу на принципи інноваційної «економіки ідей» та мають спиратися на тенденції й процеси самоорганізації і структуризації українського суспільства. Саме кумулятивний ефект діяльності правової демократичної держави й громадянського суспільства є запорукою вдалого

завершення процесу модернізації української політики, закріплення її справді демократичного характеру.

Список використаних джерел

1. Абдулкаримов Г. Г. Инновационная модель развития России и проблема этносоциальной поляризации общества // Известия уральского государственного университета. Серия: Общественные науки. – 2008. – Вып. 5. – Режим доступа к журн.:
//[http://proceedings.usu.ru/?base=mag/0057\(04 05-2008\)&doc=../content.jsp](http://proceedings.usu.ru/?base=mag/0057(04%2005-2008)&doc=../content.jsp).
2. Аверьянов В. В. Традиция и традиционализм в научной и общественной мысли России (60-90 годы XX века) / В. В. Аверьянов // Общественные науки и современность. – 2000. – № 1. – С. 68-77.
3. Алмонд Г. А., Верба С. Гражданская культура и стабильность демократии / Г. А. Алмонд, С. Верба // Полис. – 1992. – № 4. – С. 122-135.
4. Арутюнов С. А. Процессы и закономерности вхождения инноваций в культуру этноса / С. А. Арутюнов // Советская этнография. – 1982. – № 1. – С. 8-21.
5. Афонін Е., Крюков О., Проблеми становлення політико-управлінської еліти в перехідних суспільствах (деякі підсумки 2007 р.) / Е. Афонін, О. Крюков // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – К., 2008. – Вип. 12. – С. 25-33.
6. Ахиезер А. Хозяйственно-экономические реформы в России: как приблизиться к пониманию их природы? / А. Ахиезер // «Pro et Contra». – 1999. – Т.4. - №3. – С.41-66.
7. Ахиезер А. С. Архаизация в российском обществе как методологическая проблема / А. С. Ахиезер // Общественные науки и современность. – 2001. – № 2. – С. 89-100.
8. Ачкасов В. А. Трансформация традиций и политическая модернизация: феномен российского традиционализма / В. А. Ачкасов // Философия и социально-политические ценности консерватизма в общественном сознании России (от истоков к

современности). Сборник статей. – СПб.: Изд-во Санкт-Петербургского университета, 2004. – Вып. 1. – С. 173-191.

9. Ачкасов В. А. Россия как разрушающееся традиционное общество / В. А. Ачкасов // Полис. – 2001. – № 3. – С. 83-92.

10. Базів В. Виклики 2007 року: управління кризою чи криза управління / В. Базів // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – К., 2008. – Вип. 12. – С. 33-48.

11. Бандурович О. Ю., Стегний А. Г., Чурилов Н. Н. Образ лидера: представления и предпочтения жителей Украины / О. Ю. Бандурович, А. Г. Стегний, Н. Н. Чурилов // Социс. – 2003. – №3. – С. 38-47.

12. Баранов Н. А. Современные трансформации демократии: выбор России – Режим доступа к журн.:

[//http://www.politex.info/content/view/188/30/](http://www.politex.info/content/view/188/30/)

13. Беззуб'як М. Традиції та запозичення в суспільній трансформації посткомуністичних країн / М. Беззуб'як // Сучасна українська політика. Політики та політологи про неї. – К., 2007. – Вип. 10. – С. 100 – 107.

14. Безпятчук Ж. И. Инновационные модели макрополитического лидерства на современном этапе социальных трансформаций в Украине / Ж. И. Безпятчук // Политекс. – 2006. – № 2. – С. 18-25.

15. Беленький В. Х. Российский высший класс: проблема идентификации / В. Х. Беленький // Социологические исследования. – 2007. – № 5. – С. 13-21.

16. Бергер Я. М. Модернизация и традиция в современном Китае / М. Бергер // Полис. – 1995. – № 5. – С. 60-78.

17. Близнеков В. Австрийский прецедент Йорг Хайдер - символ нового европейского порядка // Политический класс – Режим доступа к журн.

[:http://politklass.ru/cgi-bin/issue.pl?id=1092](http://politklass.ru/cgi-bin/issue.pl?id=1092)

18. Блюментріт М. «Консервативна революція» – критика одного міту / М. Блюментріт // Культурологічний часопис «І». – 2004. – № 34. – С. 2-18.

19.Бляхер Л. Е. Политический смысл «импорта» демократических институтов в России / Л. Е. Бляхер // Тезисы выступлений участников международной конференции «Новые политические процессы на постсоветском пространстве». – СПб., 19-20 апреля 2006 г. – Режим доступа к журн.:

<http://www.rapn.ru/?do=lib&grup>

20.Валлерстайн И. Анализ мировых систем и ситуация в современном мире / Пер. с англ. П. М. Кудюкина, под общей редакцией Б. Ю. Кагарлицкого / Валлерстайн И. – СПб: Университетская книга, 2001. – 416 с.

21.Ванштейн Г. Общественная стабильность в условиях общественных перемен / Г. Ванштейн // Международная экономика и международные отношения. – 2002. – № 2. – С. 106-109.

22.Васильев Л. С. История Востока: В 2 т. Т. 1. / Васильев Л. С. – М.: Высшая школа, 1994. – 495 с.

23.Васильев Л. С. История Востока: В 2 т. Т. 2. / Васильев Л. С. – М.: Высшая школа, 1994. – 495 с.

24.Ведерникова И., Котляр А., Махун С. Психология выбора. / И. Ведерникова, А. Котляр, С. Махун // Зеркало недели. – 2006. – № 8. – 4 марта. – С. 20-21.

25.Відомські С. Про цінності, патріотизм і спадкоємність / С. Відомські // Культурологічний часопис «Ї». – 2006. – № 45. – С. 12-24.

26.Вітання Віктора Януковича українському народові до Дня Незалежності – Режим доступу до журн.:

<http://yanukovych.com.ua/news-9930.html>

27.Видоевич З. Либеральный тоталитаризм / З. Видоевич // Социс. – 2007. – № 12. – С. 39-49.

28.Виступ Президента України Віктора Януковича у Верховній Раді України – Режим доступу до журн.:

<http://www.president.gov.ua/news/16600.html>

29.Власова В. Б. Традиция как социально – философская категория / В. Б. Власова // Философские исследования. – 1980.– № 4. – С. 30-39.

30.Гаврилюк В. В., Трикоз Н. А. Динамика ценностных ориентаций в период социальной трансформации / В. В. Гаврилюк, Н. А. Трикоз // Социс. – 2002. – № 1. – С. 96-105.

31.Галкин А. Консерватизм как система ценностей: взлёты и падения / А. Галкин // Международная экономика и международные отношения. – 2001. – № 2. – С. 112-119.

32.Гельман В. Я. Постсоветские политические трансформации: наброски к теории / В. Я. Гельман // Общественные науки и современность. – 2001. – № 1. – С. 55-69.

33.Головаха Е. Революция ожиданий в украинском обществе: опыт применения методики «Индекс социальных ожиданий» до и после президентских выборов 2004 г. / Е. Головаха // Вестник общественного мнения. – 2005. – № 6. – С. 39-44.

34.Горшков М. К., Петухов В. В. Перспективы демократии в России: угрозы реальные и мнимые / М. К. Горшков, В. В. Петухов // Социс. – 2004. – № 8. – С. 23-32.

35.Готтфрайд П. Э. Вслед либерализму. Массовая демократия в управленческом государстве / П. Э. Готтфрайд // Политекс. – 2005. – № 3. – С. 48-69.

36.Гофман А. Б. Традиционное или рациональное? Интерпретация традиции в творчестве М. Вебера / А. Б. Гофман // Социс. – 2008. – № 4. – С. 120-129.

37.Грачёв М. Н., Мадатов А. С. Демократия: методология исследования, анализ перспектив / М. Н. Грачёв, А. С. Мадатов – М.: Изд-во «Алкигамма», 2004. – 128 с.

38.Гребениченко С. Ф., Давыдов В. П. Сложный путь становления демократии в России / С. Ф. Гребениченко, В. П. Давыдов // Вестник

Российского университета дружбы народов. – Серия: Политология. – 2004. – № 1. – С. 5-14.

39. Даль Р. Смещающиеся границы демократических правлений / Пер. с англ. Г. Ванштейна. – Режим доступа к журн.:

//http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/dal/sm_gran.php.

40. ДеБолт Дж. У. Причины и следствия неудач модернизации в России. Социокультурный анализ / Дж. У. ДеБолт // Социологические исследования. – 2006. – № 1. – С. 20-31.

41. Джемаль Г. Традиция и расизм – Режим доступа к журн.:

//http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/Article/djem_trad.php.

42. Делягин М. Г. Ценностный кризис: почему формальная демократия не работает / М. Г. Делягин // Полис. – 2008. – № 1. – С. 109-123.

43. Демократия: универсальные ценности и многообразие исторического опыта. Материалы совместного круглого стола ИФ РАН, журналов «Полис» и «Политический класс» // Полис. – 2008. – № 2. – С. 55-74.

44. День і вічність Джеймса Мейса / За загальною редакцією Л. І. Івшиної. – К.: ЗАТ «Українська прес-група», 2005. – 448 с.

45. Дубровцев В. А., Розов Н. С. Природа «Русской власти»: от метафор к концепции / В. А. Дубровцев, Н. С. Розов // Полис. – 2007. – № 3. – С. 8-23.

46. Дугин А. Г. Философия политики / Дугин А. Г. – М.: Арктогея, 2004. – 616 с.

47. Дуткевич П., Лауриер В., Гозина Д. Вызовы демократизации: перспективы политической модернизации в Восточной Европе / П. Дуткевич, В. Лауриер, Д. Гозина // Вестник российского университета дружбы народов. – Серия: Политология. – 2001. – №3. – С. 57-65.

48. Дягтерёва М. И. Традиция: модель или перспектива (Жозеф де Местр и Эдмунд Бёрк) / М. И. Дегтярёва // Полис. – 2003. – № 5. – С. 89-97.

49. Ерасов Б. С. Одномерная логика российских модернизаторов / Б. С. Ерасов // Общественные науки и современность. – 1995. – № 2. – С. 68-78.

50.Єдиний реєстр громадських формувань. Реєстр політичних партій //Офіційний сайт Мініюсту України - Режим доступа до журн.:

<http://www.minjust.gov.ua/0/499>

51.Захаров А. В. Традиционная культура в современном обществе / А. В. Захаров // Социс. – 2004. – № 7. – С. 105-115.

52.Звернення Президента України В.Ющенко до Верховної Ради України у зв'язку з Посланням Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2005 році» – Режим доступа до журн.:

<http://www.president.gov.ua/news/2359.html>

53.Зудин А. Ю. Культура советского общества: логика политической трансформации / А. Ю. Зудин // Общественные науки и современность. – 1999. – № 3. – С. 59-72.

54.Зущик Ю. Пётр Симоненко / Ю. Зущик // Корреспондент. – 2004. - № 5. – 13 февраля. – С. 24.

55.Инглгарт Р. Культура і демократія / Р. Инглгарт // Культурологічний часопис «І». – 2008. – № 53. – С. 12-25.

56.Иванов А. Ф., Устименко С. В. Самодержавная демократия: дуалистический характер российского государственного устройства / А. Ф. Иванов, С. В. Устименко // Полис. – 2007. – № 5. – С. 56-68.

57.Иванов Д. В. Виртуализация общества / Иванов Д. В. – СПб: «Петербургское востоковедение», 2000. – 96 с.

58.Иванова В. А. Страхи и тревоги россиян: «западники» и «традиционалисты» / В. А. Иванова // Социс. – 2002. – № 3. – С. 44-50.

59.Казанцев А. А. Интеллигенция и структурные инновации в политическом пространстве. Опыт сравнительного анализа / А. А. Казанцев // Полис. – 2007. – № 1. – С. 71-94.

60.Канарский И. В., Ушков А. М. Поиск критериев в компаративном кроссцивилизационном анализе политических культур: от философии

истории через политологические теории среднего уровня к социологическим процедурам / И. В. Канарский, А. М. Ушаков // Вестник российского университета дружбы народов. – Серия: Политология. – 2001. – № 3. – С. 104-110.

61.Капустин Б. Г. Посткоммунизм как постсовременность / Б. Г. Капустин // Полис. – 2001. – № 5. – С. 6-28.

62.Капустин В. С. Синергетика социальных инновационных процессов – Режим доступа к журн.:

[//http://www.nonlin.ru/node/111](http://www.nonlin.ru/node/111)

63.Карл Т. Л., Шмиттер Ф. Демократизация: концепты, постулаты, гипотезы /Т. Л. Карл, Ф. Шмиттер // Полис. – 2004. – № 4. – С. 6-27.

64.Кильдюшов О. Модернизация как провокация, проблема, программа // Политический класс – Режим доступа к журн.:

<http://politklass.ru/cgi-bin/issue.pl?id=1096>

65.Кильдюшов О. Мотивы, ресурсы и конструктивные особенности модели «Евроукраина». Дилемма культурного проектирования прагматика vs. Идеология // Политический класс – Режим доступа к журн.:

<http://politklass.ru/cgi-bin/issue.pl?id=837>

66.Клямкин И. М. Постмодерн в традиционалистском пространстве / И. М. Клямкин // Полис. – 2004. – № 1. – С. 18-22.

67.Колодїй А. Національний вимір суспільного буття / Колодїй А. – Львів: Астролябія, 2008. – 368 с.

68.Константы русской политической культуры. Сборник / Сост. Гараджа Н. В. – М.: Издательство «Европа», 2007. – 96 с.

69.Коровицына Н. В. Восточноевропейский путь развития в лицах: «простой» человек и «образованный» человек / Н. В. Коровицына // Социс. – 2003. – № 10. – С. 120-128.

70.Коровицына Н. В. Сравнительный опыт общественных преобразований в постсоциалистических странах / Н. В. Коровицына // Социс. – 2002. – № 5. – С. 9-18.

71.Кравчук Л. М. Виступ на урочистому засіданні Верховної Ради України 5 грудня 1991 р. / Л. М. Кравчук // Голос України. – 1991. – 7 грудня. – С. 3.

72.Кравчук Л. М. Про становище України та програми внутрішньої та зовнішньополітичної діяльності Президента та Уряду України: [Доповідь на сесії Верховної Ради України 20 травня 1993 р.] / Л. М. Кравчук // Голос України. – 1993. – 22 травня. – С. 3.

73.Кравчук Л. М. Шляхи подолання економічної кризи: [Виступ на сесії Верховної Ради України 11 листопада 1993 р.] / Л. М. Кравчук // Урядовий кур'єр. – 1993. – 12 листопада. – С. 3.

74.Красиков С. А. Политические риски детрадиционализации / С. А. Красиков // Полис. – 2008. – № 5. – С. 180-187.

75.Красин Ю. А. Метаморфозы демократии в изменяющемся мире / Ю. А. Красин // Полис. – 2006. – № 4. – С. 127-139.

76.Кремень В., Табачник Д., Ткаченко В. Україна: альтернативи поступу. Критика історичного досвіду / В. Кремень, Д. Табачник, В. Ткаченко // Філософія політики / Авт.-упоряд.: В. П. Андрущенко – К.: Знання України, 2003. – Т. IV. – С. 277-310.

77.Кудряшова И. В. Фундаментализм в пространстве современного мира / И. В. Кудряшова // Полис. – 2002. – № 1. – С. 66-77.

78.Кузнецов И. И. Парадигма транзитологии (Плюсы и минусы объяснительной концепции переходного периода) / И. И. Кузнецов // Общественные науки и современность. – 2000. – № 5. – С. 46-51.

79.Курас І. Українське суспільство на рубежі століть: утвердження реформаторського курсу / І. Курас // Філософія політики / Авт.-упоряд. В. П. Андрущенко – К.: Знання України, 2003. – Т. IV. – С. 268-276.

80.Куценко О. Зигзаги демократизации политического режима в Украине / О. Куценко // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2005. – № 3. – С. 65-79.

81.Кучма Л. Д. Стратегія політичної реформи: Виступ Президента України у Верховній Раді України у зв'язку з щорічним посланням Президента країни до Верховної Ради України / Л. Д. Кучма // Урядовий кур'єр. – 2003. – № 71. – 16 квітня. – С. 2-3.

82.Кучма Л. Д. Найвищі інтереси – інтереси народу: Виступ Президента України Л. Кучми на першій сесії Верховної Ради України четвертого скликання 18 червня 2002 р. / Л. Д. Кучма // Урядовий кур'єр. – 2002. – № 111. – 19 червня. – С. 3-4.

83.Кучма Л. Д. Націю звеличують великі цілі і справи: Виступ Президента України у Верховній Раді України 22 лютого 2000 р. / Л. Д. Кучма // Урядовий кур'єр. – 2000. – 23 лютого. – С. 2-4.

84.Кушнарёв Е. П. Конь рыжий. Записки контрреволюционера. / Кушнарёв Е. П. – Харьков: Издательство «Харьков», 2005. – 280 с.

85.Кэмпбелл Дж. Герой с тысячью лицами (Тысячеликий герой) / Пер. с англ. А. П. Хомик / Дж. Кэмпбелл – М.: «REFL-book», «Ваклер», «АСТ», 1997 – 384 с.

86.Лапкин В. В., Пантин В. И. Освоение институтов и ценностей демократии украинским и российским массовым сознанием (Предварительные итоги) / В. В. Лапкин, В. И. Пантин // Полис. – 2005. – № 1. – С. 50-63.

87.Лапкин В. В., Пантин В. И. Восприятие западных институтов и ценностей в постсоветском пространстве: опыт Украины и России / В. В. Лапкин, В. И. Пантин // Полис. – 2004. – № 1. – С. 74-88.

88.Левада Ю. А. Homo Post-Soveticus / Ю. А. Левада // Общественные науки и современность. – 2000. – № 6. – С. 5-24.

89.Левада Ю. А. Десять лет перемен в сознании человека / Ю. А. Левада // Общественные науки и современность. – 1999. – № 5. – С. 28-44.

90. Левченко Л. Особливості системи ціннісних орієнтацій сучасних українців / Л. Левченко // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – К., 2008. – Вип. 12. – С. 182-189.

91. Линц Х., Степан А. Государственность, национализм и демократизация / Х. Линц, А. Степан // Полис. – 1997. – № 5. – С. 9-31.

92. Лисеенко Е. В. Динамика ценностных ориентаций украинцев как составляющая модернизации общества / Е. В. Лисеенко // Вісник ОНУ. – 2008. – Т. 13, Вип. 5. Соціологія і політичні науки. – С. 121-128.

93. Лисяк – Рудницький І. Україна між Сходом і Заходом // І. Лисяк – Рудницький. Історичні есе. – К.: «Основи», 1994. – Т. 1. – С. 1-10.

94. Лисяк – Рудницький І. Консерватизм // І. Лисяк – Рудницький. Історичні есе. – К.: «Основи», 1994. – Т. 2. – С. 125-129.

95. Липкин А. И. Российская самодержавная система правления / А. И. Липкин // Полис. – 2007. – № 3. – С. 39-53.

96. Ліщинська О. Протиріччя між політичною культурою української спільноти та сучасними політичними реаліями / О. Ліщинська // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – К., 2008. – Вип. 12. – С. 133-137.

97. Лэш К. Восстание элит и предательство демократии. Пер. с англ./ Перевод Дж. Смити, К. Голубович / Лэш К. – М.: Издательство "Логос", Издательство "Прогресс". 2002. – 224 с.

98. Мадатов А. С. Демократизация: особенности её современной волны / А. С. Мадатов // Вестник российского университета дружбы народов. – Серия: Политология. – 2001. – №3. – С. 45-56.

99. Мадатов А. С. Концепции и модели демократии: проблемы и дилеммы / А. С. Мадатов // Вестник российского университета дружбы народов. – Серия: Политология. – 1999. – № 1. – С. 53-62.

100. Мальковская И. А. Глобализация и транскультурный вызов незападного мира / И. А. Мальковская // Социс. – 2005. – № 12. – С. 3-13.

101. Манекин Р. В. Компьютер и история философии. Краткий обзор отечественных и зарубежных исследований / Р. В. Манекин. – М., Донецк: Донецкое отделение САМИ, 1993. – 124 с.
102. Матвеева С. Я. Консервативный либерализм в современной России / С. Я. Матвеева // *Общественные науки и современность*. – 1993. – № 2. – С. 5-18.
103. Мельвиль А. Ю. Опыт теоретико-методологического синтеза структурного и процедурного подходов к демократическим транзитам / А. Ю. Мельвиль // *Полис*. – 1998. – №2. – С. 6-39.
104. Методология анализа политической традиции в России. «Круглый стол» ученых // *Общественные науки и современность*. – 2000. – № 2. – С. 71-83.
105. Міщенко М. «Міф ХХІ століття»: творення російської національної міфології / М. Міщенко // *Дзеркало тижня*. – 2004. – № 3. – 24-30 січня.
106. Михальченко М. Українська регіональна цивілізація / М. Михальченко // *Політичний менеджмент*. – 2003. – № 1. – С. 19-28.
107. Михальченко М., Андрущенко В. Біловіжжя. Україна 1991-1995. Леонід Кравчук / М. Михальченко, В. Андрущенко // *Філософія політики* / Авт.-упоряд.: В. П. Андрущенко. – К.: Знання України, 2003. – Т. IV. – С. 351-391.
108. Мнацакарян М. О. Парадоксальный человек в парадоксальном обществе / М. О. Мнацакарян // *Социс*. – 2006. – № 6. – С. 13-19.
109. Мойсеенко В. Это сладкое слово – Амарги, или сага о демократии / В. Мойсеенко // *Зеркало недели*. – 2004. – № 10. – 13 марта. – С. 26.
110. Мюллер К., Пикель А. Смена парадигм посткоммунистической трансформации / К. Мюллер, А. Пикель // *Социс*. – 2002. – № 9. – С. 67-82.

111. Нагорна Л. «Війни ідентичностей»: сценарії і ризику / Л. Нагорна // Політичний менеджмент. – 2007. – № 2. – С. 47-54.
112. Новакова О. Авторитарна і демократична моделі політичної модернізації / О. Новакова // Політичний менеджмент. – 2006. Спеціальний випуск. – С. 82-90.
113. Новикова-Грунд М. В. «Свои» «чужие»: маркеры референтной группы в политическом дискурсе / М. В. Новикова-Грунд // Полис. – 2000. – № 4. – С. 82-93.
114. Новинская М. И. Поиск «новой социальности» и утопическая традиция (Проблема человеческого общежития в актуальном срезе) / М. И. Новинская // Полис. – 1998. – № 5. – С. 59-79.
115. Оболонский А. Консервативный синдром в советском массовом сознании / А. Оболонский // Общественные науки и современность. – 1991. – № 3. – С. 119-131.
116. Окара А. Для билбордов Януковича я бы подобрал фотографию с другим выражением лица. Интервью провел Р. Петренко / А. Окара // Зеркало недели. – 2004. – № 39. – 2 октября. – С. 25.
117. Пазенок В. Політична культура і демократія // Філософія політики / Авт.-упоряд. В. П. Андрущенко / В. Пазенок – К.: Знання України, 2003. – Т. IV. – С. 414-423.
118. Пантин И. К. Выбор России: характер перемен и дилеммы будущего / И. К. Пантин // Полис. – 2007. – № 4. – С. 113-136.
119. Пастухов В. Б. Тёмный век. Посткоммунизм как «чёрная дыра» русской истории / В. Б. Пастухов // Полис. – 2007. – № 3. – С. 24-39.
120. Пастухов В. Б. Перспективы посткоммунистического консерватизма и президентские выборы (конспект ситуации) / В. Б. Пастухов // Полис. – 1996. – № 2. – С. 75-84.
121. Перегудов С. П. Конвергенция по-российски: «золотая середина» или остановка на полпути? / С. П. Перегудов // Полис. – 2008. – № 1. – С. 91-109.

122. Першиц А. И., Монгайт А. Л., Алексеев В. П. История первобытного общества / А. И. Першиц, А. Л. Монгайт, В. П. Алексеев. – М.: Высшая школа, 1982. – 224 с.
123. Петров К. Е. Доминирование концептуальной многозначности: «сильное государство» в российском политическом дискурсе / К. Е. Петров // Полис. – 2006. – № 3. – С. 159-184.
124. Пивоваров Ю. С. Русская власть и публичная политика. Заметки историка о причинах неудачи демократического транзита / Ю. С. Пивоваров // Полис. – 2006. – № 1. – С. 12-33.
125. Подвинцев О. Б. Постимперская адаптация консервативного сознания: благоприятствующие факторы / О. Б. Подвинцев // Полис. – 2001. – № 3. – С. 25-33.
126. Покальчук О. Украинская мечта о лучшей жизни / О. Покальчук // Зеркало недели. – 2005. – № 15-16. – 23 апреля. – С. 26.
127. Полян К. Великая трансформация: политические и экономические истоки нашего времени / Пер. с франц. А. Васильева, С. Федорова, А. Шурбелева / Полян К. – СПб.: Алтейя, 2002. – 344 с.
128. Поппер К. Открытое общество и его враги // Філософія політики / Авт.-упоряд. В. П. Андрущенко / К. Поппер. – К.: Знання України, 2003. – Т. III. – С. 325-334.
129. Послання Президента України Віктора Ющенка до Верховної Ради України про внутрішнє і зовнішнє становище. 2008 р. – Режим доступа до журн.:
[//http://www.president.gov.ua/news/9941.html](http://www.president.gov.ua/news/9941.html).
130. Промова Президента України Віктора Ющенка з нагоди 18-тої річниці Незалежності України – Режим доступа до журн.:
<http://www.president.gov.ua/news/14759.html>

131. Проскура О. Політико-культурний вимір Донбаського регіону / О. Проскура // Політичний менеджмент. – 2007. – № 1. – С. 127-135
132. Пшеворский А. Переходы к демократии //Філософія політики / Авт.-упоряд. В. П. Андрущенко /А. Пшеворский. – К.: Знання України, 2003. – Т. III. – С. 389-406.
133. Пятков Н.А. Архетип изменения: его роль и место в архаическом мифомышлении // Известия уральского государственного университета. Серия: Общественные науки. – 2008. – Вып. 5. – Режим доступа к журн.: // [http://proceedings.usu.ru/?base=mag/0057\(04 05-2008\)&doc=/content.jsp](http://proceedings.usu.ru/?base=mag/0057(04%2005-2008)&doc=/content.jsp)
134. Растоу Д. А. Переходы к демократии: попытка динамической модели / Д. Растоу // Полис. – 1996. – № 5. – С. 5-15.
135. Рансьер Ж. На краю политического / Пер. с франц. Б. М. Скуратова / Рансьер Ж. – М.: Праксис, 2006. – 240 с.
136. Рассадина Т. А. Трансформации традиционных ценностей россиян в постперестроечный период / Т. А. Рассадина // Социс. – 2006. – № 9. – С. 95-101.
137. Розумний М. Фактори сучасної національної самоідентифікації українців / М. Розумний // Політичний менеджмент. – 2007. – № 1. – С. 93-99.
138. Романович Н. А. Демократические ценности и свобода «порусски» Н. А. Романович // Социс. – 2002. – № 8. – С. 35-39.
139. Рудік О. М. Процес демократизації «третьої хвилі» та особливості його розвитку у посткомуністичних країнах: Автореф. дис. ... канд. політ. наук: спец. 23.00.02. «Політичні інститути та процеси» / О. М. Рудік. – Одеса, 2003. – 16 с.
140. Ручка А. «Посторанжевые» ощущения граждан: кто «выиграл» и кто «проиграл» в Украине / А. Ручка // Вестник общественного мнения. – 2005. – № 6. – С. 17-24.
141. Рябчук М. Зона відчуження: українська олігархія між Сходом і Заходом / М. Рябчук. – К.: Критика, 2004. – 224 с.

142. Рябчук М. Дилеми українського Фауста. Громадянське суспільство і «розбудова держави» / М. Рябчук. – К.: Критика, 2000. – 272 с.
143. Рябчук М. Від Малоросії до України (парадокси запізнілого націєтворення) / М. Рябчук. – К.: Критика, 2000. – 304 с.
144. Синтез политического прагматизма с традиционализмом. Что происходит с публичной политикой? // Центр «Новая политика» – Режим доступа к журн.:
[//http://www.novopol.ru/text55.html](http://www.novopol.ru/text55.html)
145. Слизовский Д. Е. Актуальные аспекты теоретико-методологического анализа российской демократии / Д. Е. Слизовский // Вестник российского университета дружбы народов. – Серия: Политология. – 2006. – № 1. – С. 37-45.
146. Сорос Дж. Утвердження демократії / Дж. Сорос // Філософія політики / Авт.-упоряд. В. П. Андрущенко. – К.: Знання України, 2003. – Т. IV. – С. 112-184.
147. Станицкис Я. Посткоммунизм – явление тайны / Я. Станицкис // Социс. – 2002. – № 1. – С. 17-28.
148. Стегний А. Региональный фактор развития политической культуры населения Украины / А. Стегний // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2005. – № 3. – С. 94-122.
149. Степаненко В. «Оранжевая революция» – природа событий и особенности национальной гражданской активности / В. Степаненко // Вестник общественного мнения. – 2005. – № 6. – С. 25-38.
150. Стратегія інноваційного розвитку України на 2010-2020 роки в умовах глобалізаційних викликів. – К.: «Парламентське видавництво», 2009. – 630 с.
151. Терин В. П. Инверсия как реактивный тип общественного развития / В. П. Терин // Полис. – 2007. – № 6. – С. 146-153.
152. Тимошенко Ю. Украина – это навсегда. – Режим доступа к журн.:

<http://www.tymoshenko.com.ua/rus/exclusive/speeches-appeals/8155/>

153. Токарев М. Англичане критикують Виндзорів, але не представляють своєї життя без них / М. Токарев // Известия. – 2005. – № 49. – 25 березня. – С. 6.
154. Топ – 100 найвпливовіших українців // Корреспондент. – 2007. – № 32. – С. 3-97.
155. Традиції і реформи. Матеріали «круглого столу» // Социс. – 2007. – № 6. – С. 37-46.
156. Традиції // Крысько В. Г. Соціальна психологія: словарь-справочник. – М.: Харвест, 2004. – С. 567-568.
157. Традиційне свідомість етносу // Крысько В. Г. Соціальна психологія: словарь-справочник. – М.: Харвест, 2004. – С. 568-569.
158. Традиція // Словарь іноземних слів / Під ред. І. В. Лєхіна, Ф. Н. Петрова. – М.: Державне видавство іноземних і національних слів, 1954. – С. 696.
159. Тупчієнко Л. С. Іновації політичні // Політологічний енциклопедичний словник / Упорядник В. П. Горбатенко; За ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. / Л. С. Тупчієнко. – 2-е вид., доп. і перероб. – К.: Генеза, 2004. – С. 234.
160. Фєдорова М. М. Традиціоналізм як антимодернізм / М. М. Фєдорова // Поліс. – 1996. – № 2. – С. 143-161.
161. Фесенко В. В. Традиції політичні // Політологічний енциклопедичний словник / Упорядник В. П. Горбатенко; За ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка / В. В. Фесенко. – 2-е вид., доп. і перероб. – К.: Генеза, 2004. – С. 665-666.
162. Фесенко В. В. Політична еліта України: суперечності формування і розвитку / В. В. Фесенко // Поліс. – 1995. – № 6. – С. 87-95.
163. Фисун А. А. Постсовєтські неопатримоніальні режими: специфіка, особливості, типологія / А. А. Фисун // Вісник ОНУ. – 2008. – Т. 13, Вип. 5. Соціологія і політичні науки. – С. 714-722.

164. Фоломеев М. А. Политическая традиция в контексте трансформационного политического процесса / М. А. Фоломеев // Вісник ОНУ. – 2008. – Т. 13, Вип. 5. Соціологія і політичні науки. – С. 722-729.
165. Фукуяма Ф. Главенство культуры – Режим доступа к журн.:
[//http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/Article/Fuk_Glkult.php](http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/Article/Fuk_Glkult.php).
166. Харитонова О. Г. Генезис демократии (Попытка реконструкции логики транзитологических моделей) / О. Г. Харитонова // Полис. – 1996. – № 5. – С. 70-80.
167. Центр О. Разумкова. Соціологічне опитування «Ваше ставлення до свят (регіональний розподіл)» – Режим доступа до журн.:
[//http://www.uceps.org/ukr/poll.php?poll_id=97](http://www.uceps.org/ukr/poll.php?poll_id=97)
168. Честнейшин Н. В. Консерватизм и либерализм: тождество и различие / Н. В. Честнейшин // Полис. – 2006. – № 4. – С. 170-180.
169. Чёрный Ю. Всемирная паутина как проявление постмодернизма. / Ю. Чёрный // Известия. – 2004. – № 183. – 2 октября. – С. 9.
170. Чешков М. А. Россия в мировом контексте (глобальная общность человечества) / М. А. Чешков // Мир России. – 1997. – № 1. – С. 107-122.
171. Шкаратан О. И. К сравнительному анализу влияния цивилизационных различий на социальные процессы в посткоммунистическом мире / О. И. Шкаратан // Социологические исследования. – 2007. – № 10. – С. 15-25.
172. Шмиттер Ф. Размышления о гражданском обществе и консолидации демократии / Ф. Шмиттер // Полис. – 1996. – № 5. – С. 16-28.
173. Щербинина Н. Г. Архаика в российской политической культуре / Н. Г. Щербинина // Полис. – 1997. – № 5. – С. 127-140.
174. Щорічне послання Президента України Віктора Ющенка про внутрішнє і зовнішнє становище України – Режим доступа до журн.:
[//http://www.president.gov.ua/news/13362.html](http://www.president.gov.ua/news/13362.html)

175. Шушпанова И. С. Демократическое государство: социологические измерения / И. С. Шушпанова // Социс. – 2005. – № 10. – С. 138-140.
176. Эйзенштадт Ш. Парадокс демократических режимов: хрупкость и изменимость (I) / Ш. Эйзенштадт // Полис. – 2002. – № 2. – С. 67-81.
177. Эйзенштадт Ш. Парадокс демократических режимов: хрупкость и изменимость (II) / Ш. Эйзенштадт // Полис. – 2002. – № 3. – С. 81-95.
178. Эко У. Инновация и повторение. Между эстетикой модерна и постмодерна – Режим доступа к журн.:
//http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Culture/Еко/Inn_Povt.php.
179. Юрженко Л. Соціально-політичні конструктивні зміни як умова демократичного транзиту / Л. Юрженко // Політичний менеджмент. – 2004. – № 1. – С. 119-128.
180. Яковенко И. Г. Цивилизация и варварство в истории России. Варварство как социологическая модель / И. Г. Яковенко // Общественные науки и современность. – 1995. – № 4. – С. 66-78.
181. Яковенко И. Г. Цивилизация и варварство в истории России. Россия – варварская цивилизация? / И. Г. Яковенко // Общественные науки и современность. – 1995. – № 6. – С. 78-85.
182. Якушик В. М. Политические и цивилизационные аспекты украинской революции 2004-2005 гг. / В. М. Якушик // Политекс. – 2006. – № 2. – С. 47-56.
183. Birch S. Nomenclature democratization: Electoral clientelism in post-soviet Ukraine / S. Birch // Democratization. – 1997. – Volume 4. – pp. 40-62.
184. Democracy for Ukraine // The Washington Post. – 2004. – December 2. – p. 34.
185. Freedom house. Country Report. 2008 Edition. – <http://www.freedomhouse.org/template.cfm?page=47&nit=472&year=2008>.
186. Hobsbaum E. Nation and nationalism since 1780: programme, myth, reality / Hobsbaum E. – Cambridge University Press. – 206 p.

187. Kubicek P. Post-communism in Ukraine / P. Kubicek // Democratization. – 2009. – Volume 16. – pp. 323-343.
188. Manheim K. Conservatism: a Contribution to the Sociology of Knowledge / Manheim K. – London: Blackberry Publ., 1986. – 284 p.
189. Mokry W. Duchowe zrodla pomaranczowej rewolucij na Ukrainie w 2004 roku / Mokry W. – Krakow: Wydawnictwo «Szwajpolt Fiol». – 196 p.
190. Monbiot G. The myth of localism // The Guardian, September 9, 2003 <http://www.guardian.co.uk/comment/story/0,3604,1038164,00.html>
191. Motyl A. Democracy is alive in Ukraine – http://www.opendemocracy.net/democracy-ukraine/alive_2822.jsp.
192. The Oxford History of Britain / Edited by Kenneth O. Morgan – Oxford: Oxford University Press, 1993. – 748 p.
193. Sedgwick M. Against the Modern World Tradotionalism and the Secret Intellectual History of the Twentieth Century / M. Sedgwick. – Oxford, 2004. – 384 p.
194. Sunstein C. R. Designing Democracy. What Constitutions Do / C. R. Sunstein. – Oxford – N.Y.: Oxford Univ. Press, 2001. – 296 p.
195. Trenin D. The Ukrainian revolution as a phase of Russia's geopolitical retrenchment // Carnegie Moscow center – <http://www.carnegie.ru/en/pubs/media/72806.htm>.
196. Walker C., Goehring J. Petro-Authoritarianism and Eurasia's New Divides – <http://www.freedomhouse.org/template.cfm?page=44&year=2008>.

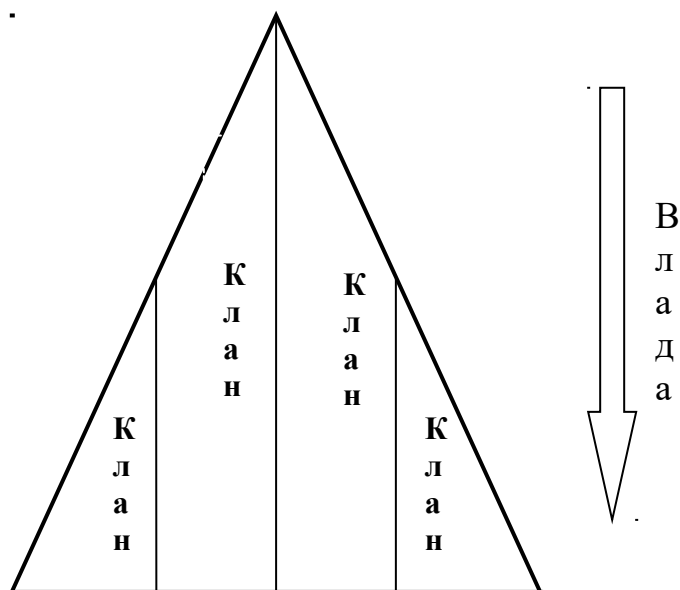

Додатки

Додаток №1.

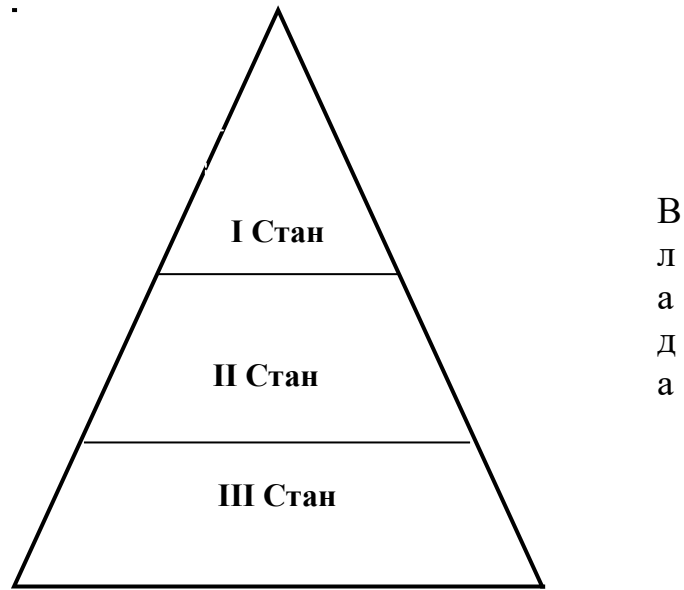
Специфіка соціального розширення та владних відносин в архаїчному, традиційному та модерному суспільствах

Схема №1. Специфіка розширення архаїчного суспільства

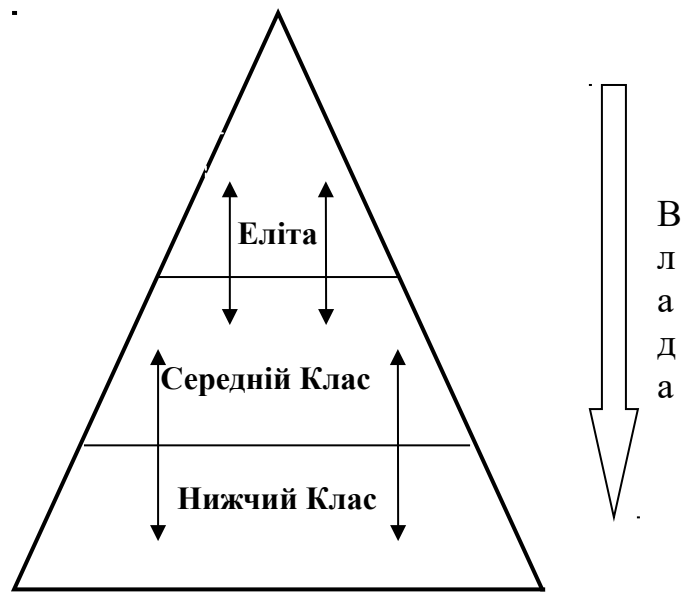

Схема №2. Специфіка розширення традиційного суспільства

Схема №3. Специфіка розшарування модерного суспільства

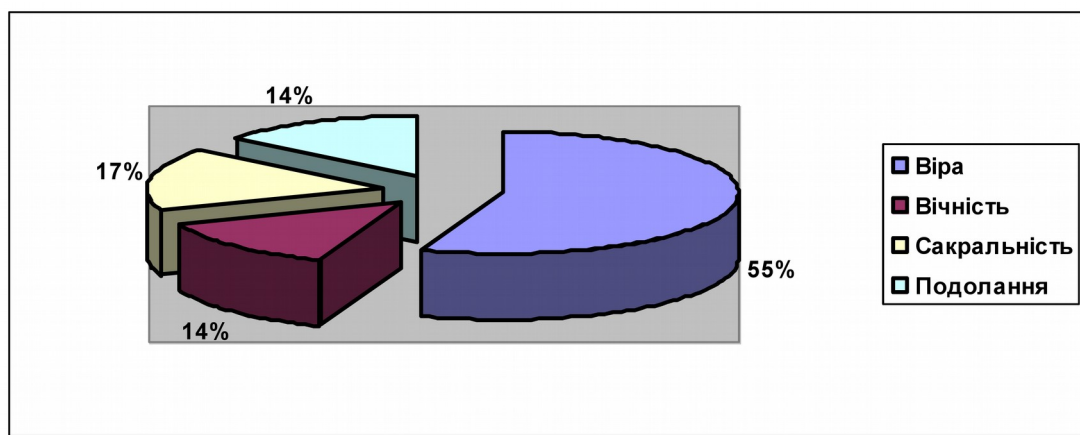
Додаток №2

Контент-аналіз вітальних виступів В. А. Ющенко, Ю. В. Тимошенко та В. Ф. Януковича з нагоди 18-ї річниці державної незалежності України

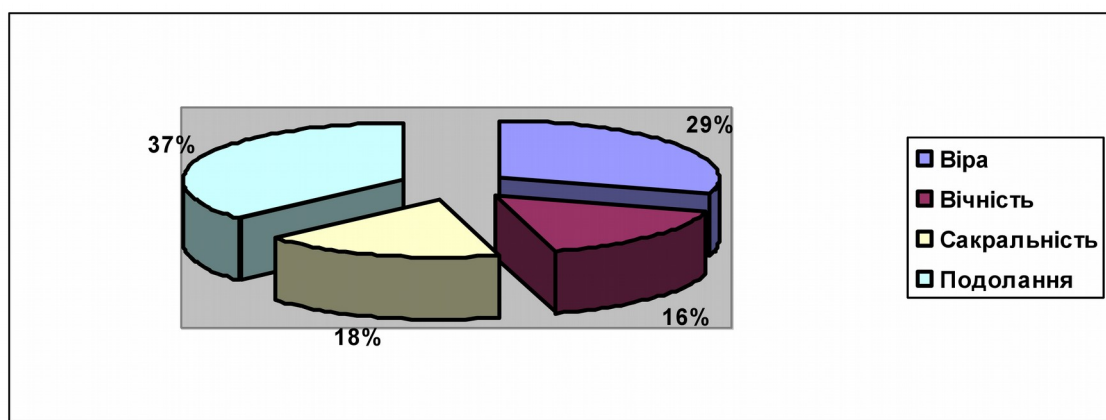
Таблиця №1. Узагальнені дані щодо специфіки ціннісного коду В. А. Ющенко, Ю. В. Тимошенко та В. Ф. Януковича

Прізвище	Масив тексту (кількість слів)	Кластери аналізу				Всього	По відношенню до основного масиву тексту (у%)
		Віра	Вічність	Сакральність	Подолання		
В.А.Ющенко	2104	20	5	6	5	36	1,71
Ю.В.Тимошенко	4474	20	11	12	25	68	1,51
В.Ф.Янукович	125	2	-	-	2	4	3,2

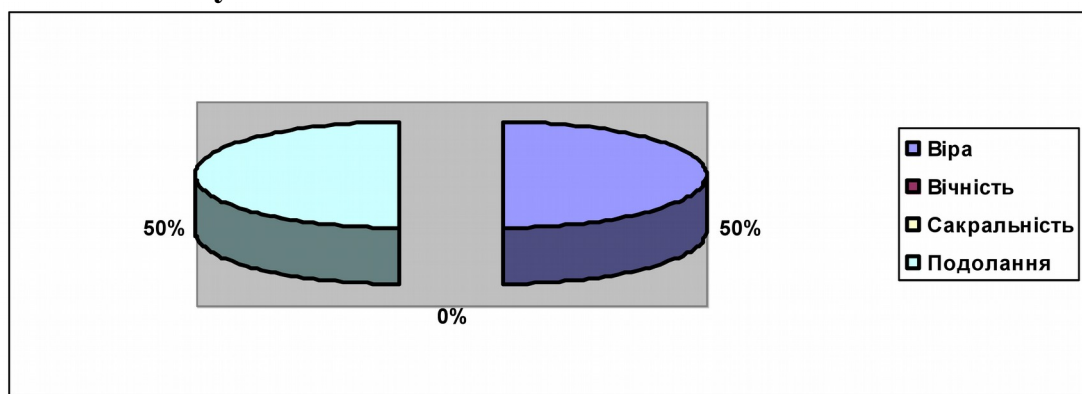
Діаграма №1. Співвідношення елементів традиційного лідерства у промові В. А. Ющенко

Діаграма №2. Співвідношення елементів традиційного лідерства у промові Ю. В. Тимошенко

Діаграма №3. Співвідношення елементів традиційного лідерства у промові В. Ф. Януковича

Джерела: Вітання Віктора Януковича українському народові до Дня Незалежності – Режим доступу до журн.: <http://yanukovich.com.ua/news-9930.html>; Промова Президента України Віктора Ющенка з нагоди 18-тої річниці Незалежності України – Режим доступу до журн.: <http://www.president.gov.ua/news/14759.html>; Тимошенко Ю. Украина – это навсегда. – Режим доступу к журн.: <http://www.tymoshenko.com.ua/rus/exclusive/speeches-appeals/8155/>.

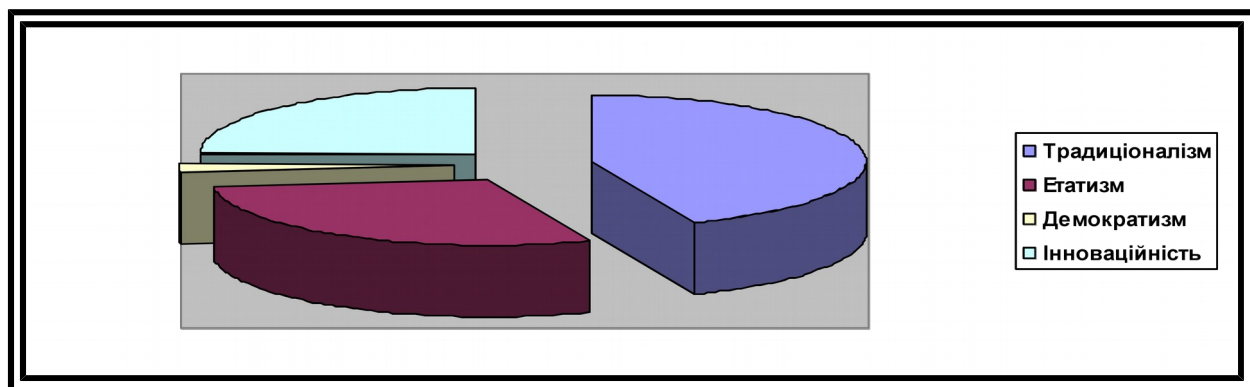
Додаток №3

Співвідношення елементів традиціоналізму та інноваційності у ціннісному коді представників української еліти

Таблиця №1. «Демократизм та інноваційність у ціннісному коді Л. М. Кравчука за результатами контент-аналізу виступів Президента України у Верховній Раді України»

Традиціоналізм (Статика, орієнтація на примордіальні спільноти, традиції, ретроспективність)	Етатизм	Демократизм	Інноваційність (динамізм (перспективність, зміни)
236	159	10	133

Діаграма № 1. «Ціннісний код Л. М. Кравчука за результатами контент-аналізу виступів Президента України у Верховній Раді України»

Джерела: Кравчук Л. М. Виступ на урочистому засіданні Верховної Ради України 5 грудня 1991 р. // Голос України. – 1991. – 7 грудня. – С. 3.;

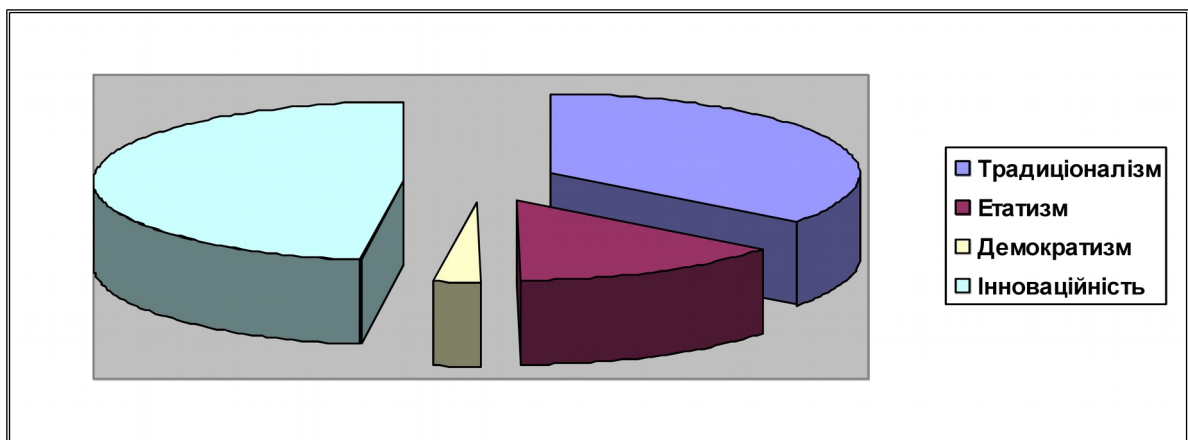
Кравчук Л. М. Про становище України та програми внутрішньої та зовнішньополітичної діяльності Президента та Уряду України: [Доповідь на сесії Верховної Ради України 20 травня 1993 р.] // Голос України. – 1993. – 22 травня. – С. 3.;

Кравчук Л.М. Шляхи подолання економічної кризи: [Виступ на сесії Верховної Ради України 11 листопада 1993 р.] // Урядовий кур'єр. – 1993. – 12 листопада. – С. 3.

Таблиця № 2. «Демократизм та інноваційність у ціннісному коді Л. Д. Кучми за результатами контент-аналізу виступів Президента України у Верховній Раді України»

Традиціоналізм (Статика, орієнтація на примордіальні спільноти, традиції, ретроспективність)	Етатизм	Демократизм	Інноваційність (динамізм (перспективність, зміни
178	73	13	241

Діаграма № 2. «Ціннісний код Л. Д. Кучми за результатами контент-аналізу Виступів Президента України у Верховній Раді України»

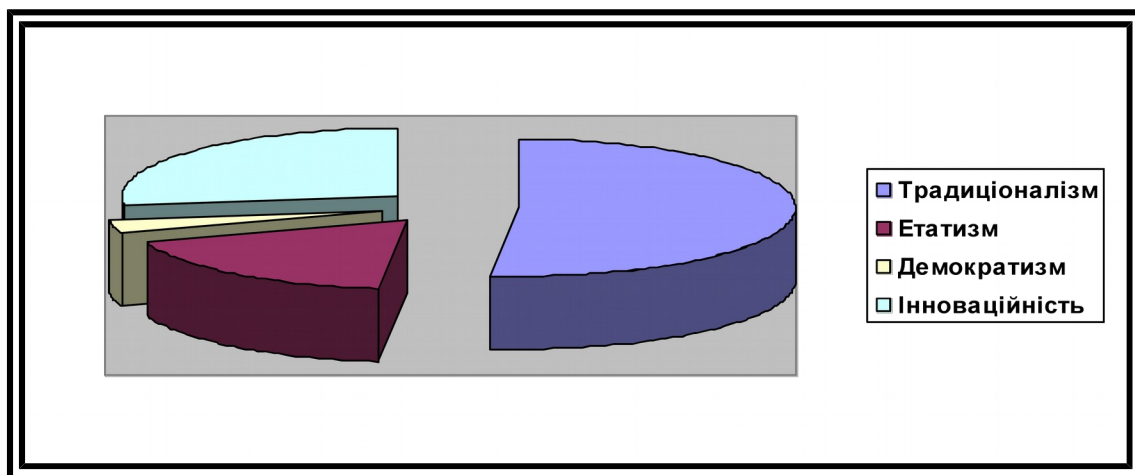
Джерела: Кучма Л.Д. Стратегія політичної реформи: Виступ Президента України у Верховній Раді України у зв'язку з щорічним посланням Президента країни до Верховної Ради України // Урядовий кур'єр. – 2003. - № 71. – 16 квітня. – С. 2-3.; Кучма Л.Д. Найвищі інтереси –

інтереси народу: Виступ Президента України Л.Кучми на першій сесії Верховної Ради України четвертого скликання 18 червня 2002 р. // Урядовий кур'єр. – 2002. - №111. – 19 червня. – С. 3-4.; Кучма Л. Д. Націю звеличують великі цілі і справи: Виступ Президента України у Верховній Раді України 22 лютого 2000 р. // Урядовий кур'єр. – 2000. – 23 лютого. – С. 2-4.

Таблиця № 3. «Демократизм та інноваційність у ціннісному коді В. А. Ющенко за результатами контент-аналізу виступів Президента України у Верховній Раді України»

Традиціоналізм (Статика, орієнтація на примордіальні спільноти, традиції, ретроспективність)	Етатизм	Демократизм	Інноваційність (динамізм (перспективність, зміни
482	168	28	254

Діаграма № 3. «Ціннісний код В. А. Ющенко за результатами контент-аналізу виступів Президента України у Верховній Раді України»

Джерела: Звернення Президента України В.Ющенка до Верховної Ради України у зв'язку з Посланням Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2005 році» //<http://www.president.gov.ua/news/2359.html>; Послання Президента України Віктора Ющенка до Верховної Ради України про внутрішнє і зовнішнє становище. 2008 рік. //<http://www.president.gov.ua/news/9941.html>; Щорічне послання Президента України Віктора Ющенка про внутрішнє і зовнішнє становище України //<http://www.president.gov.ua/news/13362.html>

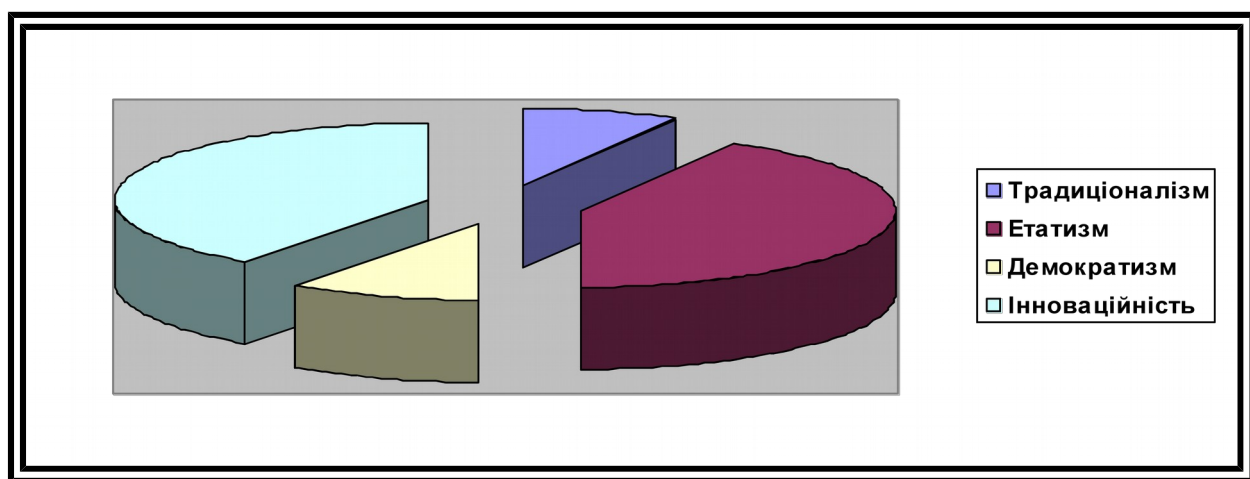
Додаток №4

Співвідношення елементів традиціоналізму та інноваційності у ціннісному коді Президента України В. Ф. Януковича

Таблиця № 1. «Демократизм та інноваційність у ціннісному коді В. Ф. Януковича за результатами контент-аналізу виступу Президента України у Верховній Раді України»

Традиціоналізм (Статика, орієнтація на примордіальні спільноти, традиції, ретроспективність)	Етатизм	Демократизм	Інноваційність (динамізм (перспективність, зміни
4	21	5	20

Діаграма № 1. «Ціннісний код В. Ф. Януковича за результатами контент-аналізу виступу Президента України у Верховній Раді України»

Джерело: Виступ Президента України Віктора Януковича у Верховній Раді України – Режим доступу до журн.:

<http://www.president.gov.ua/news/16600.html>